Шортандай Қанайұлы

Қай заман?

Шортанбай Қанайұлы

Қай заман?

Жыр-толғаулар,
айтыстар,
сын-зерттеу мақалалар

FOLIANT баспасы

Астана - 2011

УДК 821.512.122
ББК 84 Қаз-7
Қ 34

Өткір жырымен, кесек ойымен қазақ елінің қорғаны болған, жұртын имандылыққа ұйытып, халықтың ұлттық кейпін сақтау үшін күрескен ұлы Шортанбай жыраудың мұрасын толыққан түрінде елге ұсынуға атсалысқан Өмірзақ Сәрсеновке ұрпақтар атынан мың да бір рахмет!

Алланың нұры жаусын!

Қ 34 Қанайұлы Ш.
ҚАЙ ЗАМАН?/ *Жыр-толғаулар, айтыстар, сын-зерттеу мақалалар.* - Астана: Фолиант. - 288 б.

ISBN 978-601-292-296-7

XIX ғасыр, зар заман поэзиясының бел өкілі, өз дәуіріндегі әлеуметтік қайшылықтарды, туған халқының отаршылдық езгідегі ауыр халін қаз-қалпы бейнелеп, ел-жұртын адалдық, адамгершілік, имандылыққа шақырған Шортанбай Қанайұлы мұрасы толықтырылып, екінші мәрте жарияланып отыр.

Қос бөлімнен тұратын бұл томдықта ұлы ақынның қилы кезеңдер шырғалаңында бұрмаланған, аласталған, кейінірек жинақталған біраз туындылары текстологиялық сүзгіден өтіп, таным ізденісіне, ғылыми ойлар сарабына кең орын берілген.

УДК 821. 512.122
ББК 84 Қаз -7

ISBN 978-601-292-296-7

© Қанайұлы Ш.,
© «Фолиант» баспасы, 2011

ШОРТАНБАЙ ЖЫРАУ ШЕЖІРЕСІ

Хазірет Әлі
↓
Мұхасан
↓
Мұхаммед Ханафия
↓
Абдулфатах
↓
Әбіжаппар
↓
Әбдіғаппар
↓
Әбдірахман
↓ ↓
Ысқақ баб Әбдіжәлил баб
↓
Ибраһим софы
↓
Мекайл софы
↓
Исрафил софы
↓
Исмаил
↓
Айна софы
↓
Мұхаммед
↓
Махмуд
↓
Қожа Қарар
↓
Бәдір ата
↓
Сүйіндік
↓

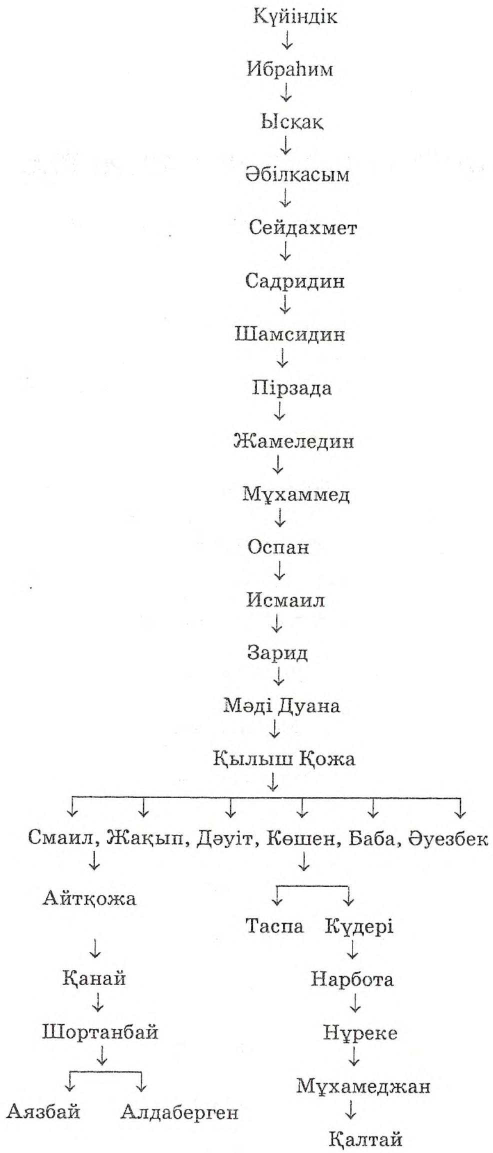

ҒҰМЫРНАМА

Өткен ғасырда-ақ өзінің терең философиялық көзқарасымен де, еркіндікті аңсаған асау жырымен де түркі әлеміне қатты әсер еткен Шортанбай мұрасы XX ғасырда сан дауға түсіп, бар ғұмырын жіктеп айтатын кешегі ауылдағы дуалы ауыз қариялардан өмір жолы толық жазылып та алынбады.

Ақынның нағашы жұрты Есмағанбет қариядан бір кезде Ғабиден Мұстафин ғана жазып алғанын Ескең қария да, оның баласы Әбдісадық та үнемі айтып келді. Бұл түбегейлі ойды жеткізуші арамыздағы көзі тірі қарт ұстаз Жұматай Құтжантегі екенін де айта кетелік.

Шортанбай туралы алғаш мәліметті 17-18 жасында оның атқосшысы болған Әбеу ақсақал, Көпжан Бәйменұлы берсе, кейінде Ескей жыршыдан, толғауларын айтқаны үшін жиырма жылға жуық ғұмырын саяси лагерьде өткізген Анарбектен, тоқсанға келіп көз жұмған Қази ақыннан алған едік. Жыраудың «Ағыбай батыр» дастанын 1953 жылы Досбергеннің Қалиы әкем Жүніске жаздырса, «Қаракесек» дастаны атақты Маясар ақыннан алынды.

Күні бүгінге дейін қожаның бәрі Қаратаудан деген сарынмен оның туған жері туралы да жаңсақ пікір қалыптасқан. Шортанбайдың анасы кім екенін, нағашысының атын біле бермейтін, әкесі Қанай туралы еш дерегі жоқ адамдардың жаңсақ пікірі жұртты шатастырады.

XVII ғасырда Шұбыртпалы руы Арқаға қоныстана алмай, Сыр бойын мекен етіп жүргенде Шортанбайдың бабалары сол рудан қыз алысып, араласып бірге көшіп жүрген. Ақынның әкесі Қанай Арқадағы Айыртауды (Ақадыр маңы) мекен өтіп, Сарым ішіндегі Нақып қожаның қызы Шүкіманға үйленеді. Нақып - осы деректерді айту-

шы Есмағанбет қарияның үлкен әкесі. Нақып қожаның үлкен қызы Гүлімжан Кәрсөн Бидайтегі Базарға тұрмысқа шыққан. Гүлімжан ақылды да өткір адам болған. Онан күйеуі Базар да ығып отырады екен.

Базар:

Хан алдына барғанда
Хан таппаған мінімді.
Би алдына барғанда
Би таппаған мінімді.
Гүлімжанның алдында
Кермей-ақ қой күнімді, -

деген. Гүлімжанның мазары Босаға стансасына жақын. Бәйбішенің өзі ұстаған кебеже, сандықтарының беті мазардың мандайшасына қондырылған. Шортанбайдың әкесі Қанай осы маңдағы - бүгінде Қанай бұлағы атанған жерге бұлақ суын бұрып, егін салған. Егін арығының ізі әлі сайрап жатыр. Осы мәліметті алғаш айтқан Шортанбай үшін 18 жыл түрмеде отырған Анарбек жыршы - Базардың немересі. Базар - Шортанбайдың әкесі Қанаймен туған бажа.

Қанайдан Шүкіман төрт-бес жыл ішінде екі қыз туады. Сол шақта Қанайдың әкесі дүниеден қайтып, бір себептермен інісі Қаратау жаққа көшіп кетеді де, жалғыз үй қалған Қанай қайын жұрты Нақыптың ауылына қоныс аударып, қалған ғұмырын Нұра бойында өткізеді. Келер жылы, яғни 1818 жылы көктемде осы нағашысының ауылында (қазіргі Жалпақсаз қыстағы) болашақ жазба әдебиеттің көшбасшысы - Шортанбай ақын дүниеге келген. Шортанбай жырау туған үй 1985 жылға дейін бұзудан аман еді. Осы жерде, сол үйде Тиышбай ақсақал ұзақ жылдар мал бағып отырды.Бала жасынан ел ішіндегі ақын, шежіреші шешендерді естіп өскен Шортанбайдың өнерге деген құмарлығы ерте оянған. Ол Бесатаның болашақ иелері - Жанғұтты, Дүйсенбай билермен жастайынан араласып өссе, Абылай, Кенесары, ағасы Саржанның ерлігі туралы ертегідей әңгімелермен көкірегі ашылып, Ресейге қараған елінің мұңын ерте таныған.

Болашақ ақын бала кезінен бірер шумақ өлең тастап жіберуге шебер болған. Есмағанбет қарияның айтуына қарағанда, Шортанбай бозбала шағында Жанғұтты ауылының жоғалған түйесін іздесіп, Аюлының Ақсай деген жерінің бас жағында атын оттатып отырса керек. Қолды болған түйені сол ауылдың ұрылары байқамай үстіне айдап келеді. Сол жерде Шортанбай алғаш рет «Бала зарын» айтқан екен. Бозбала ақынның сол «Бала зары» кейінде сан өзгеріске ұшырағаны даусыз.

Сауатын ауыл мектебі молласы Ыбырайымнан ашқан Шортекең кейін Шаяндағы медресені тәмамдап, онан Бұхар оқуын бітіріп, 17 жасында, шамасы 1895 жылы елге біржола оралады. Шешендігімен де, білімділігімен де көзге түскен Шортанбайды Жамантай, Құсбек төрелер, әрі әкесімен немере, Құнанбайды аға сұлтан сайлатқан атақты Күдері қожа шақыртып, Қарқаралыға барады. 1852 жылы Қарқаралыда Құнанбай Өскенбайұлы аға сұлтандыққа сайланарда сол әйгілі жиынға Күдері қожа да құрметті бидің бірі ретінде қатысады. Жиын ұзаққа созылып, билердің сөзі әр қилы шығып, Құнанбайды сайлау-сайламасы екіұдай дау туғызыпты. Сонда Күдері қожа Ортажүздің барлық билеріне арнап былай деп басалқы айтады:

Атаңнан артық тусаң ту ұстарсың,
Ез болсаң тезегіңді уыстарсың.
Біріңді бірің түртіп не қыласың.
Түсің бір иісі қазақ туысқансың.
Құнанбай Орта жүздің тұзы емес пе,
Көнеден арнасы бір із емес пе.
Қарадан хан болса да реті бар,
Салмаңдар қу кеңірдек, қыл өңешке.
Су екеш су ағар да жүйесімен,
Жарасар көштің сәні түйесімен.
Кімің бар Құнанбайдан озып туған,
Айырма елді нағыз иесінен.
Арғымақ қанша шапса айырылмаған,
Қиыннан жол табады дарын адам.

Сыртынан алтын сары, мыс та сары,
Жақсыны жарымжандық танымаған, -

деп өлендетіп келіп, әрі қарай тақпақтай жөнеліпті.

Тұз болмаса ет бұзылады,
Дін болмаса ниет бұзылады.
Ел - ерімен көркем,
Жер - көгімен көркем.
Ақылы асқанды хан тұт,
Білімі асқанды пір тұт.
Жақсыңды қадірле,
Жаманыңды тәрбиеле.
Арбаға тоқпақ көргенді жекпе,
Соқпақ көргенді жек, -

деп, «әңгімені төлдете бермей, төрелі сөздің түйініне келіңдер» деген екен.

Сонда Орта жүздің билері су сепкендей сап тынып: «Қожеке, аруағыңнан айналайын, кешіріңіз», - деп бәрі орындарынан тұрып, Күдері қожаның қолын алыпты. Сөйтіп, Күдері қожаның алдына келіп, жүгініп отырып: «Алла тағала пайғамбарлықты сіздерге берген. Сіз оның ұрпағысыз. Батаңызды беріп, маңдайымнан бір сипаңызшы», - деп Шортанбай да қолын жайған екен. Міне, осы жерде ол біраз жылдай тұрады. Арқаның сөз өнері мектебіндей болған Қарқаралыда сан жүйрікпен кездесіп, шыңдала түседі. Міне, дәл осы қалада жас Шортанбайдың тарлан ақын Орынбаймен айтысы өтеді.

Осы тұс бала жасынан бірге өскен достары Дүйсенбай мен Жанғұттының Кенесары қолына біржола қосылып та кеткен шағы еді. Орыс ұлығы қалқитып «Хансымақ» сайлап қойған Құсбек пен Жамантайдың қолында еш билік жоқ, халқына көмектесер дәрмені аз екеніне көзі жете түскен Шортанбай Кенесарыға тілеулес болып, Айыртауда ол Орта жүздің ханы сайланғанында барып қатынасқанын Анарбек жыршы бізге жеткізген.

Ортауда Кенесары хан көтерген,
Орта жүз соңына ерген тым ертеден.
Бесата баласынан Жанғұтты бар.
Бәйсейіт, Дүйсенбай мен Есбай, Қара
Бір қол боп көрінетін жеке-дара, -

дейтін Шортанбай сөзі сақталған.

Ресей империясы отаршыл саясатының негізгі бағыты қазақ халқын шөлге ығыстыра отырып, қазақ жерін біржолата иемдену екеніне көзі жете бастаған ақын Кенесары ханның ұлт-азаттық қозғалысына тілеулесі де жақтасы болып шыққан. Ұлытауда Кенесарыны бүкіл ел ақ киізге салып хан көтергенде, бұл жолы Бесатаны бастап барған Керней Бәйсейіттің тобы ішінде Шортанбай Жанғұтты, Дүйсенбайлармен бірге екенін Қази ақын 1980 жылы баса айтқан. Ақын сол жолы:

Ұлары шулап Ұлытау,
Орыс, қазақ қылған дау.
Алаша хан, Жошы хан.
Қазақтың басы қосылған.
Жалаңаш шапқан ер жігіт
Қолдаса Құдай келер сау,-

деп басталатын толғау айтқан екен. Бұл жырды тоқсанға келген Қази ақсақал бізге толық жеткізе алмады.

Тәуелсіздік үшін Кенесары бастаған ұлы шайқастың шын жақтаушысы болса да, Шортанбай да, Құнанбай да оның қолына анық қосылмай, әлде бір себептермен, не сол қозғалыстың қажеті үшін Қарқаралыда қала берген.

Шортанбайдың Кенесарыға тілеулес екені, әрине, сезілмей қалған жоқ. Бұл жағдай Құсбек пен екеуінің сан рет кездесіп қалуына, араларынын ашыла түсуіне себеп болған. Оның үстіне, Кенесары қолының сарбазы, түрмеден қашып шыққан Керней Тықыны үйіне жасырғаны да білініп қалады. Ояздық қалада енді қалып мән шықпасына көзі жеткен соң, ол 1850 жылы шамасында Нұра бойындағы елге біржола оралады.

Бұл уақыт жан-жақтан жау қыспағында қалған Кенесары ханның да Арқа жерінен еріксіз сырғып, түстік жаққа ауған шағы еді. Кенесарымен тілеулес Бәйсейітте, Дүйсенбай да осы тұста елге кайтқан еді. Кенесары ханның соңғы шайқасына дейін бұл Арқа жұртынан ханмен бірге Ағыбай батыр,Жанғұтты би, Шөмішбай батырлардың соңынан ерген ауылдар болатын.

Арқасын орыс оязына сүйеген Құсбекпен араздасып келген Шортанбайды нағашы жұртымен бірге әуелде Бәйсейіт пен Дүйсенбай қамқорлығына алған. Бәйсейіт Құнанбай қатарлас та, Дүйсенбай Жанғұттыдан 3-4 жас үлкен екен. Кенесары хан дүниеден өткен соң бір жылдан кейін Арқаға ақынның бала кезден бірге өскен досы Жанғұтты да оралады. Бұл кезде дін оқуын тауыса тәмамдаған, бірақ бала кезінен өлеңге аңсары ерекше ауып, ірілі-ұсақты сан ақынмен қағысып қалып жүрген Шортанбай өнерге біржола бет бұрған еді. Бұл жөнінде Бәкірұлы Зекен қария қызықты жағдай айтады. Отызға жаңа іліккен Шортекең жолаушылап келе жатып, Аюлымен жалғасқан көлденең қырдағы оба басында ат шалдырып отырып қалғып кетсе, жарқырай киінген адам түстес екі кісі келіп, жыршылық етуіне аян беріп кеткен деседі екен бұрынғы өткен үлкендер.

Кенесары хан жеңіліп, халі ауырлай түскен осы шақта Шортанбайдың замана зары туралы сан толғаулары туғаны еш күмән келтірмейді.

Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң,
Тіпті шал жоқ, қазағым
Түсті барып торына, -

деген шумақтар көтерілістен кейінгі торығу кезеңінде тууы дау тудырмаса керек.

Ақынның өзі де Бесата ішіндегі Қояншытағай - Сарымның бір қызына үйленсе (қазіргі үлкендер оны жіктеп айта алмай отыр), баласы Аязбайды Жанғұттының Қасенінің қызына, Алдабергенін Есбайдың немересіне үйлендіріп, қызы Бәтішті Бөрлібай Ақпанбайға тұрмысқа

ұзатқан. Ал жалғыз қарындасы Қалаулыны кезінде Кәрсөн - Қозыбақ Бейсен дегенге берген еді. Одан туған Кәрібек күйші белсенділердің қолынан қаза тапқан.

Қасен кызына үйленген Аязбай әкесінен бұрынырақ 70 жылдардың орта шенінде қаза болған. Онан зұлмат заманнан өтіп бізге жеткен тұқым жоқ.

Қызы Бәтіште ер бала тұрмаған. Одан қалған жалғыз қыз Ұлбаланы Балта Әлікейдің інісі Тұяқ алған. Онан туған Кенже 1943 жылы осы Ақсу-Аюлыда Әлкеев Изатбектің үйінде дүние салды. Ер бала тұрмаған Бәтіш Ақпанбайдың ағасы Ертісбайдың баласы Құлшықты нәрестесінен бауырына салып бала еткен. Құлшық ұрпағы бүгінгі күнде өзін Шортанбай жиені санайды. Шортанбайдың Алдабергені 1927 жылдары шамасында белсенділер зорлығына шыдай алмай түстік жаққа кетіп қалған да, 1931 жылы нағашылары Есмағанбеттің үйіне келіп, бір ай жатып қош айтысқан. Қиын-кыстау кезеңде елден кетуге мәжбүр болған Алдабергеннен тараған ұрпағы бар-жоғынан еш хабар жоқ.

XIX ғасырдың екінші жартысы патшаның отаршылдық саясаты шығандаған кезі еді. Қазақ халқын жер бетінен көшіру амалы тек жерін тартып алып, шөлге қуып тастау емес, оны мәдениетінен, дінінен аластап, басыбайлы крепостнойы ету де еді. Міне, осы саясатты жылдамдату үшін қазақты алдап-арбау, күштеу, зорлау жолын қатар қолданып, шоқындыру саясатын да тезірек жүзеге асыруға көшті.

Елдің болашағын ойлаған адамдар бұл саясатқа қарсы тұрды, халықты ата-бабасының дінінде, ислам жолында сақтап қалу үшін күрес жүргізді. Тобықтыда Құнанбай Қарқаралыда мешіт салдырса, Бесатада Бәйсейіт, Көпбайлар осы іске мұрындық болды.

1855 - 1857 жылдар шамасында Жанғұтты би Аюлы тауының батыс жағындағы Қойкөл өзеніне таяу тұстан мешіт салдырды. Бұл кезде ақындығымен де, діни-философиялық көзқарасымен де елге әйгілі болған Шортанбай досы Жанғұттының өтініші бойынша осы мешітте жыл жарымдай уақыт имамдық етіп, бала оқытады. Табиғатынан сөз

өнерін қуған, жыраулық дәстүрді мықтап ұстанған Шортанбай онан кейінгі уақытта имамдығын жалғастыра бермеді деп ешкім сөккен емес. Міне, осы тұста, бір жағы Қуандықты, екінші жағы Тарақтыны аралап жүрген Шөже ақын сөз өнерін жарыстырып, сынасып көрмекке Шортанбайды іздестіріп келеді. Шөженің осы сапарында Тарақты Сапаққа, Қара биге, Бөдеге айтқандарын біз «Заман» газетінде 1992 жылы жарияладық.

Шөже мен Шортанбайдың ақындық өнер жарысы Жанғұтты бидің ауылында өтеді. Дала көкжалындай адуын Шөже мір оғындай сөзін қадай айтса да, Шортанбай жеке бастың мүддесі, бақталастығы емес, ел мұңын, туған халқы қамын көлденең тосып, Шөжені сөзбен буа береді. Асау болса да ақылды Шөже бұған ден қойып, екі ақын рухани табысып тарайды. Бұған Шөженің:

Шортеке, ел сыйлаған пірім едің,
Сенімен айтысуға тұрып едім.
Басқадай қу соқыр деп кемсітпедің,
Басқа ақын тап өзіңдей ірі ме еді.
Осымен мен сөзімді тоқтатайын,
Алланың сөзін айтып, ғаділет жол,
Алды-артты бірдей орап жібермедің, -

дегені дәлел. Шортанбай - Шөже, Орынбай сияқты айтысты негізгі мақсаты тұтқан ақын емес, ол жыраулық дәстүрді ұстана отырып, жазба әдебиеттің есігін ашқан алғашқының бірі, не нақ өзі. Бірақ реті келген жерде айтыстан қашпаған әрі өзі тұстас ақындармен тең түсіп, өзінің терең пәлсапалы ойымен шоқтығы асып көрініп отырған.

Шортанбайдың Бесата ішінде Елемес ақынмен жұмбақ айтысы аса қызғылықты. Сол сияқты өзінің замандасы әрі құрдасы Асан Бұғымен арасындағы айтысы да бір ғана қақтығыс емес, құрбылардың арасындағы қалжың ретінде талай жылдарға созылған жағдай. Шортанбайдан кейін талай өмір сүрген Асан Бұғы «Ей, қу сөз-ай, жеңем деген далбаспен Шортанбайға тілім тиіп кетті-ау!» -деп сан өкінгенін Қази ақын да, Анарбек жыршы да ескертіп айтып отыратын. Асан Бұғының осы өңірде 40 жылдарға дейін болған немересі Әбукарин де оның сол өкінішін ел құлағына қалдырған.

Кенесары хан қазаға ұшырағаннан кейін уақытша тыншыған Ұлы Даланы, кешегі асқақ Алтын орда елін көруге патша тұқымы құмар-ақ еді. Соның бірі - ұлы князь Владимир 1867 жылы Омбыға жетіп, Қазақ даласына сапар шекті. Жоғарғы жақтың ерекше үкімімен оның алдында қазақ бар жақсысын жайып, жайсаң азаматтарын көрсетуге тиісті болды. Сол жақсы-жайсаңның бірі болып Құнанбай тобымен Шортанбай да барған. Сол жолы қазақтың бар жақсы-жайсаңын суретке де түсірген. Онан құралған альбомдар 1917 жыл төңкерісіне дейін сақталғаны белгілі.

Шортанбайдың князь Владимирге барған сапарын бізге жеткізуші Қази ақын «Шортанбай патшазадаға Құнанбаймен бірге барыпты. Сый-сияпат көріпті» дей келіп, Шортекең Ертістің бойына сыңсып мұжық қоныстанып жатқанын көріп:

Ертістің бойы ен жайлау,
Көшіме түсті бір байлау.
Алғанын мұжық аз дейді,
Жер қосып тағы жаз дейді.
Келіп де қапты төресі,
Жоқ шығар бізге бересі, -

деп налып та, түңіліп те оралған екен дейді. Осы сапарға Шортанбай Құнанбай ауылынан аттанған. Ақынның ойға толы жырын қатты сыйлаған Құнанбай оны өз ауылында жиі қонақ еткен. Міне, бұл жағдай бала Абайға қатты әсер еткені дау тудырмаса керек. 1864 жылы Есбай асына қатысқан Шортанбаймен еш ақын айтыспаған. Бұл оны елдің құрметтеу белгісі еді деседі үлкендер. Сол аста ат жарысы бас бәйгесін аты озса да Орта жүз өзі алмай, қонақтарға берген екен. Бұл жөнінде Шортанбайдың:

Жанғұтты бас бәйгені өзі берген,
Екіншіні жетелеп Кәдір келген.
Орта жүз «той біздікі, алмаймыз» деп,
Үлгі еткен өнегені былайға елге, -

дегенін Ескей жыршыдан алған едік.

Шортанбай - 1868 жылғы Ереже бойынша жерінен біржола айырылған қазақ халқының ендігі болашағы қатерлі екенін де жақсы түсініп, ашына үн қатқан ақын:

Кетейін десе алды тар.
Тұрайын десе көпір бар.
Қазақтың ұлы қамалды, -

деп, жерінен айырыла бастаған елінің барар жер, басар тауы қалмағанына қамықса:

Билік кетті басыңнан,
Қорлық көрдің жасыңнан, -

деп те елі үшін егіледі.

Шортанбай - ел мұңын жырлап қана қоймай, ол өмірді түзеу үшін өз жолын ұсынып, күресе де білген қайраткер. Бір кезде отаршылдық саясатқа қарсы:

Жалаңаш мін де, жауға шап,
Қатын-бала қамы үшін, -

деп тікелей көтеріліске шақырған ақын бірте-бірте енді елді сақтап қалу - қазақы қоғамды сақтап қалумен тікелей байланысты екеніне көзі жетіп, хан билігі жойылса да, жұртты бірлікке, бірлік арқылы қазақ мәдениеті мен қазақы өмірді қорғау үшін ақсақалдықты қорғауға үндеген.

Бүкіл қазақ жұртының жерден ада қалуынан қауіптенген ақын елді отырықшы болып, жерге иелік етіп қалуға шақыра отырып, өз басы жеке үлгісін көрсеткен. 1873-1874 жылдары Нұра өзенінің Қойкөлмен қиылысынан бірер шақырым

төменгі жерден су диірмен салдырып, тоған бөгеп, егіншілікке елді баулыған.

Міне, осы тұста алпысты алқымдап қалған Шортанбай Ойыл, Қостанай, Қызылжар, Кереку, Семей, Жетісу, Шу өңірін аралап, ел мұңын жырлап, насихатын айтудан бір танбаған. Оның 1881 жылғы Семей сапары да осының бірі еді. Барарында да, қайтарында да Қарқаралыға соғып, Құнанбай ауылында болады. Ауылға күншілік жол қалғанда түнде далаға түнеген екен, сонда дүниеден қайтары туралы аян беріліпті дейді қариялар. Аязбай тоғанындағы өз үйіне жете алмаған ақын әрі досы, әрі құрдасы Жанғұттының үйінде болашақты болжаған жырын айта отырып, дүниеден көшеді.

Шортанбай Жақсы Жәкеңе өзін нағашы Ыбырайымның мазары іргесіне жерлеуін тапсырып, ертең ертемен Жәкең кабірінің басына келсе, рухы бұл маңнан кетіп бара жатқанының куәсі боларын да айтыпты.

Ақын қабірі басына әзірше мазар салмауын, оны бүлдіріп тастар заман да болатынын, кейінгі ұрпақтар тұсында ғана рухы көтерілетінін, сол ұрпақтар кабірін қамқорлыққа аларын ескертіп кеткен екен.

Шортанбай досының бар айтқанын көзі көрген Жақсы Жәкең келер жылы Меккеге қажылық сапарға шығып, сонда - Меккеде дүниеден қайтқан. Жанғұтты әрі досы, әрі құрдасы Шортанбай қазасын оның отбасы, бала-шағасына былай деп естірткенін Анарбек жыршыдан алған едік:

Алланың бір мекені Түртағы еді,
Шортанбай әулиенің ұрпағы еді.
Мұңдасқа бала жастан бірге өскен -
Жақсыға жол үстінде ажал келді.

Елі мен жерінің мұңын жырлап, қолынан келгенінше қамқоры болған ақын рухы көтерілер заман да, оның ойлы, ырысты мұрасын дәріптер ұрпақ та дүниеге енді келгендей. Ұлы ақынның арманы орындала бергей.

Кәмел ЖҮНІСТЕГІ

ШОРТАНБАЙДЫҢ ЗАР ЗАМАНЫ

Бұл мақала 1993 жылы маусымда, ол кезде Мюнхенде тұрған «Азаттық» радиосы үшін жазылып, эфирге шыққан екен.

Мақала - тәуелсіздік тұғыры толық бекімеген, рухани өмір баяғы құлдық, кіріптар санадан арылуға жаңа ғана бет қойған өтпелі кезеңде жазылыпты. Бұрын отаршылдық қыспағымен тек қана жамандалып келген Мұрат пен Шортанбай туралы тәуелсіз заманда айтылған алғашқы еркін сөз. Замана таңбасы.

Бұл күндері Сарыарқада, атақты Ақсу-Аюлы өңірінде қазақ халқының ұлы ақыны Шортанбайдың 175 жылдық тойы өткеріліп жатыр. Ресми дәрежедегі салтанатты жиын, Қазақстанның ең білікті ғалымдары қатысқан ғылыми-теориялық кеңес, көне зират басында мүсінделген ескерткіш, қан жайлаудағы дүбірлі мереке, әлденеше дүркін ат бәйгесі, ұлттық ойындар, көл-көсір дастархан, бата мен дұға - осының бәрі Шортанбай рухына жасалған тағзым ғана емес, ежелгі қазақ елінің қайта көтерілуінің кезекті бір белгісі.

Бай дәстүрі бар қазақ әдебиетінің сан ғасырлық тарихындағы ең соқталы тұлғаларының бірі Шортанбай мұрасы соңғы жетпіс жылда жұртшылыққа теріс түсіндірілді. Шортанбай есімі атала қалса, оны сөгіп, жерлеу балшабектік парыз сияқты болды. Жырымдалып жарияланған бірлі-жарымды өлеңдерінің өзіне шүйлігे сөйлеу әдетке енген.

Енді міне, бар өмірі зармен өткен, өлгеннен соң да көрінде тыныш жата алмаған Шортанбай есімінің ұлттық мақтанышқа айналуы - тәуелсіздік шапағаты десек, ақынға бағышталған дүбірлі мерекені осыншама биік деңгейде өткеру Шортанбайдың туған топырағында өсіп-өркендеп отырған ел-жұрттың, әкімшілік тұтқасын ұстаған

азаматтардың ізгі ниеті, қайраты мен пейілінің нәтижесі деп білуге тиіспіз.

Шортанбай шығармашылығының қыр-сырын, мән-мағынасын жете түсіну үшін оның өмірін,оның ақын ретінде, азамат ретінде қалыптасуына әсер еткен жағдаяттарды байыптау ләзім. Өскен ортасын, өткерген заманын таразылау керек.

Шортанбай 1818 жылы туған.Үш жүзге ортақ Қожа руынан. Қазақ ішіндегі қожа нәсілі біздің жұртымыздың дін исламды ұстануында, Ққдай, Құран сөзін тануында, яғни ұлттың рухани ұйысуы жолында игілікті қызмет атқарғаны белгілі.

Шортанбайдың аталары Сыр бойынан шығып, Сарыарқаға келгендегі басты мақсаты да осы болатын. Заманға ғана емес, адамға да сын көзімен қараған. Бұл жеке басқа тікелей қатысты кеп емес, отарлық зорлыққа қарсы ем таба алмаған мұсылманшылдық идеологияны қыжырту ғана.

Ақын өзінің бір сөзінде бабасының сүйегі Түркістан түбіндегі Қарнақта жатқанын айтады, басына бара алмай, дүниеден өтуіне өкініш білдіреді. Әлбетте, ұлттық өредегі тұлға қай тарапта туса да халқына қастерлі, бірақ өмірбаяндық деректердің нақты болғаны жөн.

Соңғы мағұлым бойынша, Шортанбайдың дүниеге келген жері - қазіргі Қарағанды облысының Шет ауданы. Ақынның бүкіл ғұмыры осы өңірде, Ресей отарына айналған Сарыарқада өтеді.

Жас кезінен-ақ дін жолын емес, өнер жолын таңдаған Шортанбай, қайткенде де өз әулетінің ежелгі дәстүрінен аулақтап кетпейді, бір кездегі Қожа Ахмет Иасауи сияқты, мүрид жинап, азан шақырмаса да, сол дана ұстаз үлгісімен шариғат қағидаларын, адамгершілік, иман жолын өлең-жыр арқылы насихаттайды. Сонымен қатар, сақараның суырып-салма ақындарының әдетімен топқа да түседі, көптеген айтыстарға қатысады.

Шортанбай шығармалары халық арасына кеңінен тарайды, уақтылы тасқа басылмаған себепті көптеген шығармалары ұмытылады, жоғалады. Жасы елуден асқан

кезінде Шортанбай дін, ғибадат жолына біржола беріледі, оның ақындық қызметі де маңызданып, тереңдей түседі. Шортанбай пайғамбар жасында, 1881 жылы дүниеден көшеді.

Шортанбай толғауларының бір тобы «Қисси-и Шортанбай. Шортанбайдың бала зары» деген атпен, 1888 жылы Қазанда жарияланып, айналасы жиырма жыл ішінде бес мәрте басылды. Бұл - қазақтың патша заманындағы баспа ісінде болмаған жағдай. Шортанбай сөздері халқына қаншалықты жаққанын айқын аңғартса керек. Сонымен қатар, бажайлап тексергенде бұл кітаптың патшалық цензураның қатал сүзгісінен өткені де көрініп тұр.

Шортанбайдың енді бір пара жырлары соңғы кезге дейін көшірме қолжазбалар түрінде сақталып келді. Өз тұсында орыс оқымыстылары ғана емес, орыс отаршылдары да айрықша назар аударған Шортанбай толғауларының жаңа нұсқалары мен бейтаныс үлгілері алдағы уақытта Ресей архивтерінен табылып жатуы әбден мүмкін.

Шортанбайдың біздің заманға жеткен, әзірше ғылымға белгілі шығармалары турауға түспей, сызылмай, күзелмей, өзінің бар кейпі, табиғи қалпымен алғаш рет республикалық әдеби «Жұлдыз» журналының 1991 жылғы 3-санында жарияланды.

Ал Шортанбайды тану, оны жан-жақты, түбегейлі зерттеу - болашақ ісі, бірер мақаланың емес, бірнеше кітаптың жүгі. Біз бүкіл дүние жүзі қазақтарының құлағына жететін «Азаттық» радиосы арқылы Шортанбай сияқты ұлы ақын мұрасының кейбір ерекшеліктеріне ғана назар аудармақпыз.

Шортанбайдың ойшыл ретінде қалыптасқан, ақын ретінде тұлғаланған заманы қазақ халқының жаңа тарихындағы ең ауыр кезеңдерінің бірі болды. Кенесары бастаған, бүкіл Қазақстанды қамтыған азаттық соғысы ауыр жеңіліспен аяқталды. Елдің бар қуаты сарқылып, бар тірлігі суалғандай көрінді. Кенесары қозғалысына жалғас немесе бұдан соңғы, байтақ елдің шартарабындағы көтеріліс ошақтарының барлығы тұншықтырылды. Батыс

Қазақстанда Исатай, Сыр өңірінде Жанқожа, Маңғыстауда Досан батырлар қазаға ұшырады. Азаттық жаршысы Махамбеттің басы шабылды. Шернияз ақын іштен тынып, Нысанбай жырау қайғы тұңғиығына батты.

Жұрт қорғаны батыр ерлер түгел жер жастанса, ұлт ұраншысы өршіл ақындар тегіс кіріптар халге жетті. Ел иесіз қалды. Қанға бөкті. Талауға түсті. Отаршыл Ресей бүкіл қазақ даласын біржола жалмап жейтін зымиян да обыр саясатын жүзеге асыра бастады.

Міне, дәл осы кезеңде үн көтерген Шортанбай шығармашылығы - бұғауға түскен кәріп елдің жантәсілім ышқынысы ғана емес, бағы қайтса да рухы өшпеген өміршең халықтың қайрат-қуатының, ұлттық санасының көрінісі болды.

Абылайханның тұсында...
Арбасын артып оң қылған,
Есіл менен Нұраның
Екі жағын жол қылған.
Ертістің басы қара дөң,
Еңкейе біткен қара адыр,
Арқа деген құба жон,
Аядай біткен көл екен.
Атты кердең өстірген,
Арқаның тарлау шөбі екен.
Жігітті кердең өстірген,
Ат пенен малдың демі екен!

Ол заман келмеске кеткен.
Басқа бір заман туған.

Мына заман қай заман?
Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман.
Тарлығының белгісі:
Жақсы жаннан түңілген,

Жаман малдан түңілген,
Мұның өзі -
Зар заман !..

Жаңа заманның қыспақты тарлығының, зорлықшыл зарлығыныңең басты себебі, Қазақ жұртының дербестіктен, елдіктен айырылып, Ресейдің басыбайлы отарына айналуында жатыр. Шортанбай орыс отаршылдығының сыр-сипатын ашып көрсетеді.

Тіпті амал жоқ, әлеумет,
Енді сенің торыңа.
Жалмауыз болды үлкенің,
Қазақ, сенің сорыңа.
Орыс - бүркіт, біз - түлкі,
Аламын деп талпынды,
Орыстан қорлық көрген соң,
Отырып билер алқынды... -

дейді.

Бұрын елге тірек болған хан кетті.
Жұртқа қорған болған батырдың сағы сынды.
Ұлысқа құт болған бидің бағы тайды.

Кетейін десе, алдың тар,
Тұрайын десе, кәпір бар,
Қайсы бірін айтайын,
Қазақтың ұлы сандалды, -

дейді.

Әкімшілік қыспақ, мал-жанды талауға салу өз алдына, ұлан-байтақ жерін біржола иемденуге ниет қылған отаршылдар лек-легімен көшіп келіп, қазақ даласына берік орныға бастаған. Және қазақтарды зорлап көшіріп, ең шұрайлы, құйқалы қоныстарды алады. Күн озған сайын келімсектердің саны да молайып, табан тіреп иеленген жерлері де көбейіп

барады. Және тоқтайтын түрі көрінбейді. Ақырғы мақсат - бүкіл қазақ даласын жалмап жұту. Шортанбай отаршыл өкіметтің осындай, тереңнен ойластырған жер саясатын да нық басып таниды.

Әр нәрсенің болжалы,
Келе жатыр жақындап,
Ағашты тауға үй салып,
Алды кәпір ақылдап,
Елді еркіне қоймады.
Буыршындай тақымдап, -

дейді Шортанбай. Бұл құсаға, кенеусіз зорлыққа жұртың қалай шыдамақ деп, жан даусы шығады. Бірақ қаптаған қара бұлтқа қарсы тұрар амал таппайды. Елден күш кеткен.

Аяқты қия басу жоқ,
Орыстың салған жолы бар,
Ендігі туған жігіттің -
Маңдайының соры!

Ауыр сөз. Ащы үкім. Бірақ анық ақиқат. «Ендігі туған жігіттің маңдайының соры бар!»

Елдіктен айырылған соң кісілік өлшемі де өзгерген. Отаршыл өкімет өз қолайына жаққан, айдауында жүретін, туған халқына қасқырша шабудан тайынбайтын жандайшаптарға жел береді. Барлық жерге өз текешігін отырғызады. Жақсыларды қудалап, жамандарды көтереді.

Әуелгі қорлар зор болды,
Сондай зорлар қор болды,
Әуелгі барлар жоқ болды,
Сондай жоқтар тоқ болды,
Жөн білмеген жамандар
Ел билеген бек болды!-

дейді Шортанбай. Сондықтан да әкім-төре атаулыда қасиет қалмаған. «Тексізден туған» билерден ғаділдік тайған. Нәтижесінде «қазақ деген ғаріп жұрт» мүшкіл халге жеткен.

Шынында да, басынан бағы тайған қазақ даласы жыртқыш шеңгелге түсті. Қазақстан бүкіл ресейлік базардың бір бөлігіне, шикізаты мол әрі арзан өлкеге айналды. Аяусыз қанау жыл озған сайын арта түсуге тиіс еді.

Сонымен қатар, Қазақ елі Ресей империясының басыбайлы отары ретінде, патшалық тәртіп туғызған заң, низам жөнімен жүруге тиіс болды. Жергілікті халық мүддесі, ұлттық ерекшелік, әдет-ғұрып жайы мүлде ескерілмеді. Осының бәрі қазақ қоғамына теріс ықпалды, үлкен әлеуметтік өзгерістер әкелді.

Енді жат, жаңа орайында бұрынғы әлеуметтік тұрғы, ежелгі жол-жора ескіре бастайды, адамдар арасындағы, ұлттық салт-санаға негізделген қарым-қатынастар әлсірейді, іні-ағаны сыйламайды, қалған жұрт ақсақалды сыйламайды, тіпті, ер мен әйелдің өзара қатынасына дейін басқаша, әдет-ғұрып өзгере бастаған соң, мінез-құлық та өзгерген, әлбетте, оңға емес, теріске қарай.

Ең бастысы - ежелгі қазақ қоғамындағы туыстық, бауырластық қатынас бұзылған. Бұрынғы: «Батырдың жаны ортақ, Байдық малы ортақ»,- деген ұлттық мораль келмес-ке кеткен. Нәтижесінде, қалың бұқара панасыз ғана емес, кедей-кепшік, мүсәпір халге түскен.

Байды Құдай атқаны -
Жабағы-жүнін сатқаны.
Кедей қайтіп күн көрер,
Жаз жатақта жатқаны;
Жаздай арық қазады,
Күздей пішен шабады,
Оны-мұны жиғанын
Шығын деп тілмаш алады.
Жалғыз сиыры бар болса,
Соғымына сояды,

Қағаздатып бұзауын
Ноғайына қояды...

Ақын қазақтыққа шет, адамдыққа жат бұл жағдай - жаңа заман, зар заман кесірі деп біледі. Қазіргі тілге көшірсек, отаршылдық зардабы. Отаршылдық әкелген ғұрып-тәртіп нәтижесі.

Мынау асылық, азған заманда
Алуан-алуан жан шықты,
Арам, араз хан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты,
Сауып ішер сүті жоқ
Ақша деген мал шықты,-

дейді. Және бұл тығырықтан құтылар амал таппайды.

Замана қайтіп оңалсын,
Адам қайтіп қуансын -
Жандарал болды ұлығың,
Майыр болды сиынғаның... -

дейді.

Өз заманының отаршылдық нәтижесінде туған сұрықсыз көріністерін жіті таныған ақын қалың бұқараны кембағал жағдайға түсірген патша әкімдерін де, олардың ел ішіндегі жандайшаптарын да, қарақан басының қамына көшкен би, болыстарды да аямайды, бәрінің де келеңсіз істерін, арамдығын, пасықтығын әшкерелейді. Шортанбай, тіпті, өзі діндар кісі бола тұра, ел ішіндегі молдаларды да оңдырмай сынайды, олардың сопысынған сыртқы пердесін ашады.

Бұзылған заманда діннің өзі бұзықтың құралына айналған. Әйткенмен, дінбасылардың азуы діннің терістігінен емес, сол дін жолындағы адамның өзінің азуының нәтижесі деген ой айтады.

Заманнын азуы адам атаулыны түгел аздырған. Халықтың бұрынғы қадір-қасиеті тозып өткендегі өнегелі істің бәрі

құрдымға кеткен. Ақын өзіне мүлде жат замана кейпін салмақтай келе, көңіл аулар ешқандай жақсылық нышаны таба алмайды,

Титтей нәрсе қалсайшы
Бұрынғыдан ырымға!.. -

деп қатты күйзеледі. Заманның бұзылуының ең басты сипаты, ең үлкен кесапаты да осы деп біледі.

Болашақтан, жарқын, жақсы өмірден баз кешкен Шортанбай өз өмірінің соңғы кезеңінде, бір жағы ауыр дерт әсері де болса керек, сопылық жолын қуып, тақуалыққа беріледі. Енді өзінің насихат өлеңдерінде үлгі-өнеге сөздің бәрін, моральдық дидактикалық ойларын тегіс дінге тірей сөйлейді.

Бар күнәні дін жолымен жууға болады, көктегі Құдайды, кейінгі ақыретті ескеріп, түзік іс қылыңдар, дүние-фәни, өткінші, енді бақилық мұрат жайын ойлаңдар дегенді айтады.

Билер, пара жемеңдер,
Жалғанды жолдас демеңдер,
Кісі хақын алмаңдар,
Аузыңа арам салмаңдар,
Дүние жиып өткен жоқ,
Бізден бұрынғы пайғамбар...

Бұл - ел әкімдеріне арнау. Жалпы жұртқа айтылатын өсиет те, айналып келгенде, Құдай жолын тұтын деген уағызға тіреледі.

Үлкендер, саған айтайын,
Мал басына бармаңдар,
Ақырет қамын қармаңдар...
Тентек болма балаға,
Безер болма келінге,

Қадірің кетер келінге,
Қарауыл қой сөзіңе -
Қанша нәрсе ереді
Өлгеннен соң өзіңе!

Байыптап қарасақ, бұл да алданыш. Өйткені Шортанбай - о дүниенің талқысынан гөрі бұ дүниенің азабын, туған халқының бүгінгі тіршілік кебі мен ертеңгі болашағын көбірек қамдаған адам. Қайткенде де замана туғызған зар мен мұңның тұңғиығына шома береді.

Сонымен, ел азды, жұрт тозды, ең ақыры, діннің өзі тоқырады. Отаршылдық қыспақ шектен шықты. Бүгінгіден торыққан, келешектен күдер үзген ақын бар дүниеден баз кешіп:

Су түбіне кеттің, жұрт,
Тал табылмас қармарға!-

дейді. Зар заман шындығынан туындаған қатал үкім. Бүкіл қазақ қауымы жалған дүниеден біржола көшпек. Бірақ ақын көзі көре тұра мұндай сұмдыққа көнгісі келмейді. Тығырықтан шығар, азаптан құтылар жол іздейді. Өзінде күш жоқ, ендеше, алыстағы қуатты ағайынға сауал сал.

Қазақ ұлы жиылып,
Құдайыңа сыйынып,
Қондыгерге хат жазып,
Кешіктірмей дат жазып,
Өлмесіңде қамын қыл!...

Яғни түрік сұлтанына арнайы сәлем жолдап, Түркия сияқты туыс, қайратты жұрттан көмек сұрау керек дейді.

Азаттыққа жетудің ең соңғы амал ретінде түрікшілдік идеясын ту етіп көтерген Шортанбай жер бетіндегі тіршілігінің соңғы сағатында айтқан тәсілім сөзінде де болашақ ұрпақ қамын ойлайды,

Жарылқа, Құдай, артымды! -

деп зар шегеді. Діннен айырылмауға, ар-ұжданды жоғары ұстауға, ата салтты ардақтап, ұлттық дәстүрді ұмытпауға үндейді.

Ел-жұртын жамандық атаулыдан сескендіріп, қазақ ішіндегі Құнанбай қажы, Мұса мырза сияқты игі жақсыларға бақұл сөзін жолдайды.

Өз замандастарына ғана емес, оның өзгеше сипатты мұрасы - бүкіл қазақ жұртының асыл қазынасы. Отаршылдық бұғауға мойымаған, еркіндік аңсаған халықтың асқақ рухының көрінісі. Қазақ әдебиеті ғана емес, түрік дүниесі ғана емес, бүкіл әлемдік рухани өмір өлшеміндегі өзгеше құбылыс.

Мұхтар МАҒАУИН

Бірінші бөлім

Заман-ай

Жыр-толғаулар, айтыстар

ЗАР ЗАМАН

Зар заман, зар заман,
Зарлап өткен бір заман.
Сөздің басы - бісміллә,
Біз айталық, сіз тыңда
Мұсылманның тарихын:
Төрт аяқты хайуан -
Бұ дүниенің жарығы.
Бағасы кеткен жігіттің
Бетінен алар зайыбы.
Бір Алладан басқаның
Көп-ті қылған айыбы.
Кесапаттың кесірі
Келе ме деп керт басқа,
Сол себептен қорқамын!

Әуелгі қорлар зор болды,
Сондай зорлар қор болды,
Әуелгі барлар жоқ болды,
Сондай жоқтар тоқ болды,
Жөн білмеген жамандар
Ел билеген бек болды,
Көтере алмай билігін,
Ұласқан үлкен кек болды,
Ниетіне қазақтың
Тым-ақ тәуір еп болды -
Заманақыр болар деп,
Сол себептен қорқамын!

Қыс көбейді жаз аз боп,
Бай таусылды мал аз боп,

Ағайыны көре алмай,
Атаға бала араз боп.
Әр нәрсеннің болжалы
Келе жатыр жақындап.
Ағашты тауға үй салып,
Алды кәпір алқымдап,
Елді еркіне қоймады
Буыршындай тақымдап.
Дуан басы, болыс тұр
Кәпірдің сөзін мақұлдап,
Бейшараның пұлы жоқ,
Қорыққаннан қақылдап.
Жарысқа кірген жақсылар,
Аша алмассың көзің деп,
Сол себепті қорқамын!

Елге егін жайылды,
Байға қоңсы жоламас.
Алдап-арбап жүрем деп,
Өз тілегін тілемес.
Арам суды балаға
Атаның сөзі ұнамас.
Заманақыр боларда
Алуан-алуан жан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты.
Ерегісіп жақсылар,
Ел ішінде лаң шықты
Сауып ішер сүті жоқ,
Мініп көрер күші жоқ,
Ақша деген мал шықты.
Жарлы-кедей жоқ-жітік
Қорлықпенен күн өтер.
Таңда махшар күн туса,
Таразыны аударар
Жаһаннам деген тозақта.
Шайтан болар жолдасы,

Құбыласын білмей құл,
Сонда тартар жазасын.
Кешірмейді Құдайым
Бес намаздың қазасын.
Құрт-құмырсқа жиылып,
Сонда алады мазасын.
Жаһаннамның белгісі -
Жалғанға болар расың.
Мұқып қылмай Құдайым
Ол залымның тәубесін.
Сақта, Құдай, солардан,
Сол себепті қорқамын!

ҚОНДЫГЕРГЕ ХАТ

Байлар ұрлық қылады,
Көзіне малы көрінбей,
Билер жейді параны
Сақтап қойған сүріңдей.
Заманың сенің құбылды
Текеметтің түріндей.
Ойлағаны жамандық,
Жарадан аққан іріңдей.
Жеті жұрт кеткен қожадан,
Сен тұрмайсың бүлінбей.
Қазақ ұлы жиылып,
Құдайыңа сиынып,
Қондыгерге хат жазып,
Кешіктірмей дат жазып,
Өлместің де қамын қыл,
Басың сотқа ілінбей.

ҚАЙ ЗАМАН?

Мына заман қай заман?
Азулыға бар заман,

Азусызға тар заман.
Тарлығының белгісі:
Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малдан түңілген,
Мұның өзі - зар заман.

Зарлығының белгісі:
Бір-бірлерін күндеген,
Жай-жайына жүрмеген,
Мұның өзі - тар заман.
Тарлығының белгісі:
Мұсылманнан хал кетті,
Тәңірім болғай деместен.
Анты жұқпас бойына,
Әрне түсер ойына,
Жалмауыз болды үлкенің,
Қазақ сенің сорыңа.

АРҚАДАН ДӘУРЕН

Арқадан дәурен кеткен соң,
Куғындап орыс жеткен соң,
Тіпті амал жоқ, қазақтар
Түсті сонын торына.
Орыс - бүркіт, біз - түлкі,
Аламын деп талпынды,
Орыстан қорлық көрген соң,
Отырып билер алқынды.
Мың-мың жылқы айдаған,
Сары қазы шайнаған,
Қымызын судай сапырған,
Ішіп мас боп ақырған
Арқаның құтын қашырған,
Жылқының етін жемес-ті
Жағаласқан мына жау
Кетірер сонда сиқынды.
Қолыңды қойса айдауға,
Жарар сол да жылқыңды.
Бұхарға жетер күн болса,
Тыншытар ма едің ұйқынды?
Қанар кәпір халқыңды
Көп жасады неліктен?
Көтерілді керемет
Кәламдағы алыптан,
Тәубесі қабыл бір жан жоқ
Қазақ деген халықтан.
Сөйлеген сөзі жалған-ды,
Шайнаған асы арам-ды,
Кім мұсылман, кім кәпір,
Бір Аллаға аян-ды.
Дос кісіге қас қылсаң,
Өз бойыңа жаман-ды.
Атасы ұлға нанбайды,
Көңіліне қуаныш қылмайды,
Уәліден кетті керемет,
Патшадан кетті ғаделет,
Ақырзаман таянды.

АСЫЛЫҚ

Бұл асылық, асқан заманда,
Ұл туады атаменен егесіп,
Қыз туады анаменен теңдесіп,
Баласы кетіп тыюдан.
Масқаралар таймайды
Жас сыйласып тұрудан.
Адал зада баланы
Таба алмассың рудан.
Ұлын киді дүрия,
Ұстараның жүзіндей

Аударылған дүния.
Қызың киді биқасап,
Тергеп кимей байқастап,
Кешкітұрым болғанда
Құлан менен бұландай
Үйде тұрмас ойқастап.
Қыз, жігітте әдеп жоқ,
Үшбу күнде халықтың
Домбыра болар шерткені,
Зина болар қылғаны,
Деген екен бұрынғы
Ол бір өткен сапасын,
Бұрынғының сөзінің
Бір қатасы болсашы!
Дәулет, бақтан әуелден
Жесір қатын, жетім ұл
Бір қараны сан қылып
Айдаған бұ дүниеге тойсайшы!
Қартайғанша мал дейді,
Өлгенінше жан дейді,
Бұ дүниенің қызығын
Көңіл шіркін қоймайды.

БИЛІК КЕТТІ БАСЫҢНАН

Патша жұртын қанады,
Байлар жөргем санады.
Жарлының жаны берік екен,
Мал үшін он екі ай қой бағып,
Жалғыз тоқты алады.
Тоқты берсе, ісек деп,
Құнан шығар тұсақ деп,
Саулық берсе, егіз деп,
Қыстан шыққан семіз деп,
Жарлының тынышын

Құрттай санап мал алды,
Ел қамқоры сандалды.

Кетейін десе, алдың тар,
Тұрайын десе, кәпір бар,
Қайсы бірін айтайын,
Қазақтың ұлы қамалды.
Қамалмай енді неғып тұр,
Тәубесінен казақ жаңылды.
Тұс-тұсынан жау шығып,
Дұшпанға жаман табынды.
Көдесі қалың Арқаңыз
Ақ шөбін қимай бағынды.
Бағынғанның белгісі:
Билік кетті басыңнан,
Қорлық көрдің жасыңнан.
Ұл-қызыңнан үміт кетті,
Айырылдың құда, досыңнан.
Мұнан қатты не болсын,
Өмір менен осыдан.

ШАБЫНАН ШОШҚА ТҮРТКЕН СОҢ

Жамандықтың белгісі:
Ұлың көңілі - бір бөлек,
Қызың көңілі - бір бөлек,
Алысар тұстар болса да,
Әлсіз айбар не керек?
Ендігі жанның ақылы -
Отқа түскен көбелек.
Көбелектен несі артық,
Өлген қазақ көрмедің,
Жалға жүрген жалшыдай
Жан қадірін білмедің.
Білмегеннің белгісі:

Балаңды бер деп орыс тұр,
Қайтемін деп болыс тұр,
Қорқар ма орыс қой дегенге,
Қазақты қамай түсіп тұр.
Басыңнан билік кеткен соң,
Малыңнан асып, балаңды
Бер деп ақыл тапқан соң,
Тоғайды жеңіп қолға алған,
Өз ақылы жеткен соң,
Бұ құсаға ел қайтып шыдасын,
Шабынан шошқа түрткен соң!

ЕСЕР ҚҰЛ

Шалғын жайлар күйретіп,
Мың кісі мінер үйретіп,
Қазақ кез мойын атқа міне алмас,
Кең шалбарды кие алмас.
Ақылы жоқ есер құл
Бір қайрылмас кеткен соң,
Көгерер ме осымен.
Кеткенде қайда барасың,
Алдыңызда Қоқан бар,
Орыстан жаман тым-ақ жау.
Қазаққа атар таң бар ма,
Мұнан өзге аң бар ма?
Қомда туған қазақты
Қамарға бірме-бір шағып тұр,
Руданға қағаз салып тұр,
Асылық асқан заманда!
Сөйтсе де жұртта ар бар ма?
Қатын ұрыс болып тұр,
Аяғыңды қия бастырмай.
Малыңды билеп басшы тұр,
Дос-жарыңа шаштырмай.
Сыртыңнан билеп келіп тұр,
Ақ-құласын қостырмай.
Жүгіңді билеп қызың тұр,
Басына ине шаныштырмай.
Күңнен туған көбеген
Қонаққа қазан астырмай.
Құлың кетті құтырып,
Күң көтіне қыстырмай.

АҚ ТАЯҒЫН АТ ҚЫЛЫП

Осы күнде адамның
Ешнәрсе жоқ ойында.
Адам қылар ұрлығын,
Әдет қылар қорлығын.
Қасиет қалмас бойында,
Арамға баулыр баласын.
Құда-тамыр келерде
Ине жүрмес арадан.
О дүние азабын
Бұ дүниеде не деп айтайын,
Көңілінде иман бар адам.
Бір пара жанды малды қып,
Бір пара жанды малсыз қып,
Бір пара жанды ғалым қып,
Бір пара жанды залым қып,
Бір пара жанды дінді қып,
Бір пара жанды дінсіз қып,
Шерне үшін жанды жаратты.
Мұсылманды бір бөлек,
Кәпірлерді бір бөлек,
Ауылдарды бір бөлек
Өз дініне қаратты.
Алладан жарлық келгенде,
Сан тарау сауал шығарып,

Шартарапқа тарапты.
Алты мың да алты жүз
Алпыс атты аятты,
Кітап пенен Құранды,
Мақұлық атты жаратты.
«Сопы Аллаяр» кітаптан
Сұрап тұрсаң осымды,
О, Тәңірім-ай, қымбат-ты.
Бас бермеймін деგеннің
Жалғызын жардан құлатты.
Мал бермеймін дегеннің
Үстіне шекпен кигізіп,
Иніне қоржын ілгізіп,
Ақ таяғын ат қылып,
Айуаннан жат қылып,
Елден тамақ сұратты.

* * $

Байлар сәнге мінеді
Жазы-қысы құр атты.
Жарлы да өліп қалған жоқ,
Оның да көңілін жұбатты.
Жалғанның беріп жарығын,
Бейшара жанды қуантты.
Мінер атқа кем қылып,
Бір пара жанды жылатты.
Ашты-тоқты болсаң да,
Иманың сақта ұятты.
Ардан көшкен ұятсыз
Дінсізге қылар мұятты.
Қолында тұрып ұрлығы,
Мойында тұрып зорлығы,
Ойында тұрып жалғаны,
Көңілінде тұрып арманы,
Баласын беріп моллаға,

Көңілін беріп Аллаға,
Дүнияға көңіл жұбатты.

ЗАМАНЫҢ КЕТТІ БАЯҒЫ

Зар заманның аяғы -
Заманың кетті баяғы,
Ықылас-ниет қалмады,
Үлкенге билік салмады,
Жарлының жалғыз сүйеніш
Мал болыпты таяғы.
Ұлықсыған ұл туып,
Бұлықсыған қыз туып,
Заман жауға кеткен соң
Кім үлкенін сыйлайды?
Жан есінен адасты,
Жамандық мұнша ұласты.
Жарысқа кірген жақсылар
Жақыным деп жан тартпай,
Кәпірменен қынасты.
Аузына кәпір қаратты,
Бұ дүниенің тұтқасы -
Ойлап тұрсам, мал екен.
Соған енді, жігіттер,
Кәпір, қазақ таласты.
Заманың енді өткен соң
Адам қайтіп қуансын:
Жандарал болды ұлығың,
Майыр болды сиынғаның,
Айырылмайтұғын дерт болды
Кедейге қылған қорлығың.
Кәпірді көрдің піріндей,
Тілмашты көрдің жеңгендей,
Дуанды көрдің үйіңдей,
Абақты тұр қасында
Қазылған қара көріндей!..

АЛДАУШЫ ЖАЛҒАН

Алдаушы жалған дүниенің
Алдайтұғын пұлы бар.
Аяқты теріс баспаңыз,
Жаманнан басың жырып ал!
Сұғанақ болып ұмтылма,
Сыбағаң болса, тұрып ал!
Қазылған орға кез келсең
Атың басын бұрып ал!
Үй менікі демеңіз,
Үй артында ұры бар!
Асыл туған жақсының
Құн жетпейтін пұлы бар.
Кейбір сабаз маңғаздың
Сегіз рет қыры бар,
Бақ талас қып ерлерге
Кейбір жаман былығар.
Өте қусаң қорқақты,
Батыр да болып шынығар.
Текті туған ер жігіт
Кедейлік басса, құлығар.
Аяқты қия басу жоқ,
Орыстың салған жолы бар,
Емін-еркін заман жоқ,
Ендігі жүрген жігіттің
Маңдайында соры бар.
Екі кісі ұрысса,
Қалам алар қолына,
Зәкүннің түсер жолына.
Өте қусаң оралдың.
Орыстың жайған торына.
Мал бағып, тыныш ұйықтаған,
Талапты туған, ерлерім,
Абақты түсті сорыңа!
Күнәкар болма, жігіттер,

Алланың жазған хаты бар,
Кәләм-шәріп Құранда
Мың бір есім аты бар!
Бұл сөзімді ұғады
Иман нұрлы заты бар,
Жаманнан басың сатып ал,
Тарылған мына заманда
Тыйыш үйінде жатып ал.
Атқа мінген адамын
Жұрты қолға алады,
Сотқа таман шабады
Келедей істі көлдей қып,
Өтірік айтып жаласын
Мойнына әкеп жабады.
Өз қолыңды кесе алмай,
Шиелегенді шеше алмай,
Осы шығар, әлеумет,
Дүниенің қауіп, жаманы!?
Пітіне толды осылай,
Момын жатқан еліме,
Кәр түскендей бұзылды
Дария шалқар көліме.
Екі кісі ұрысса
«Қап, бәлем, - деп, - сені ме!..»
Зәкүн айтып қатын тұр,
Қойнында жатқан еріне.
Зарланып тұрған әйел бар
«Қосылғам жоқ» деп теңіме.
Құтырып тұрған елдер бар
Қала түспей жеріне.
Кел, жігіттер, түспелік
Жанған отқа көріне.

ШІЛ БОҒЫНДАЙ ТОЗБАЙЫҚ

Жақынға жақын қас болып
Шіл боғындай тозбайық.
Саналы адам түсінер,
Біраз жырлап қозғайық.
Осы пәни дүниені
Осы арадан болжайық!
Момын болып кей адам
Өз малын да бағып тұр.
Біреулердің дәулеті
Тасқан судай ағып тұр.
Сайлауға салып ынтасын,
Байлар қалта қағып тұр.
Түзу тартып кей жақсы
Өз жұртына жағып тұр.
Бекері бар ма сөзімнің,
Осылай емей неғып тұр?
Жігерлі туған кей сабаз
Елін жаудан қорып тұр.
Болыснай, би, ауылнай
Сырттан қарап шолып тұр.
Бір ауыз үгіт сөйлесең,
Алдыңнан тұзақ құрып тұр.
Осы күнде заманың
Осылайша болып тұр!
Мұсылманды бұл күнде
Орыс кәпір жеңіп тұр.
Ай сайын келіп санатып,
Жау ниеттен қорып тұр.
Қайыр кетіп байлардан,
Бұзауға ақша беріп тұр.
Пәлен теңге торпақ боп,
Тиынға тиын болып тұр.
Залым туған сұмырайлар
Осылайша жеңіп тұр.

Шолақ иттей діңкілдеп,
Бір-біріне жетем деп,
Аласұрып өліп тұр.

БҰЛ ЗАМАН АДАМЫ

Көзге біткен бес қара
Әр жерден жүр шаң беріп,
Жақынымен дауласар
Ұрладың деп мал көріп.
Қара ісінен құтқарар,
«Ынтымақ» деп жан беріп.
Бұл заманның адамы
Ұстасады көре алмай,
Аз болса бөліп бере алмай.
Шындық кетті қазақтан,
Ант сөзіне сене алмай.
Дауласады алты жыл,
«Қоям ба, - деп, - жеңе алмай».
Бірге туған қарындас
Отырады үйінде
Бірін-бірі көре алмай.
Қас болып тұр жақының,
Су сықылды ағады
Жаманға айтқан ақылың.
Уәдеменен бермейді
Аласы болсаң ақынды.
Күнде дәрет алады
Тақуа болса қатының.
Сеніп кетпе, ерлерім,
Оның да байқа ақырын!
Ақжаулықпен көркейер,
Абыройлы болса алғаның,
Жаман болса жолдасың,
Қатардан кейін қалғаның.

Жаман иттен құтылмай,
Жақсы бір қолға тұтылмай,
Ақырында махшарға
Қорлықпенен барғаның.

БАЛАЗАРЫ

Атамыз - Адам пайғамбар
Топырақтан жаралды.
Мұсылман, кәпір - халық боп,
Сол адамнан таралды.
Бір-біріне берískен
Дәм мен тұзың халал-ды,
Ұрлық пенен қорлықтан,
Өтірік, ғайбат, зорлықтан
Бойыңды тартып тек жүрсең,
Көрмессің деген залалды.
Белгісі деген бейіштің -
Жазғы салқын самалды.
Тәркі деген тамықтың -
Қысқы суық амал-ды.

Ауыл малы бұралқы -
Ақылы жоқ жаманға.
Атасын алдар баласы,
Жақсылықтан нәрім жоқ,
Жамандық асқан заманда.
Мекежандай ұл тумас,
Қайын болмас қабанда.
Балам бар деп мас болма,
Өзіңнің болсын аяңда.
Малдан зекет бермеген,
Аузына Құдай кірмеген
Қайыры жоқ сараң-ды.
Алақандай ай мен күн -
Ғаламның орта жарығы.

Жаббардың екі болмайды
Әмір қылған жарлығы.
Құбылаға бас қоймақ -
Мұсылманның тарығы.
Ораза, намаз қылғанның
Көңілінде Құдай барлығы.
Жаяулық пен жалғыздық -
Жалғанның жаман тарлығы.
Түсіркенген ұйқы жоқ -
Қайғының асқан зарлығы.
Қолыңнан құсың қашырсаң,
Қайтып қонбас қолыңа.
Ісің түссе жаманға,
Жағаңнан алар сорыңа.
Көп ішінде аз болсаң,
Әрнеме түсер ойыңа,
Ел ішінде жоқ болсаң,
Мін тағылар бойыңа.
Жолдас болсаң жақсымен,
Қолың жетер Қырымға,
Топқа кірсең әркіммен,
Таласарсың орынға.
Текті құс карар Қырымға,
Ит айналар жырымға.
Парақорлар қызығар
Бір қалаштық тиынға.
Құдіреттің жарлығы,
Биттей нәрсе қалсайшы
Бұрынғы жаннан ырымға.

БАЙ - ПАНА ДА, КӨП - САЯ

Бай - жарлының панасы,
Көп - жалғыздың саясы,
Нар - түйенің жақсысы,

Бауыры сүтті маясы.
Тайып кетсе аяғың
Дұшпанның қанар табасы.
Харам пиғыл залымның
Тату да болмас құдасы,
Құдай деген момынның
Ауыздан кетпес тобасы.
Иманы бардың белгісі -
Тілінен тамар шырасы.
Мағлұм-дүр құдаға
Пенденің қылған күнәсі.
Уа, Алла ағлам, Құдай біледі,
Осылай шығар расы.

НЕ КЕРЕК?

«Сен» демек қиын емес пе,
Бұрынғы туған үлкенге?
Атыңды берсең азбассың,
Епті туған ілкімге.
Мал - дүниенің жарығы,
Жаратып шырай көркіңе,
Қызықпаңыз бес күнге,
Бұл дүние қалмас әркімге.
Ағаш көркі - жапырақ
Адам көркі - шүберек,
Ақыретте жалған жоқ,
Таразысы басқа, бір бөлек.
Өліге де мал керек,
Тіріге де мал керек.
Өлмей тұрып тіріңде
Мініп, киіп, ішіп-же.
Айдап барып малыңды,
Ғазап үшін бермейсің,
Алтын, күміс, абзалың
Өлгеннен соң не керек?

Өлгенде малың - иманың,
Тіріңде қамың жиғаның,
Аманатын алғанша,
Жалғанда бар ма қиғаның?
Аз тартайын десен күнәні -
Сахарменен тұрғаның.
Хақ дидарын көрерсің,
Ақырет қамын қылғаның.
Өлшеулі күнің жеткен соң,
Бұйрық дәмің біткен соң,
Төстіктей қазған бір жерге
Қырыңнан кіріп сыйғаның.

Медіресе, мешіт салдырып,
Муфтиге берсең балаңды,
Азан, тәкбір айттырып,
Мешітке қойсаң молданды,
Сираттың желі соққанда
Ораза, намаз панаң-ды.

Тірлікте есіңе ал
Өлгенде жанға пайданы,
Ұйқыдан кешіп көп жатпа,
Бір жаратқан Алланы.
Березе қаптал тон киіп,
Топта тұрып мақтанған,
Құдайдан қорыққан мұсылман
Күнәдан ерте сақтанған.
Әрбір айы пір болып,
Ақыретте болар пәк
Иманның ақыр жалғауы.
Жалғанда биттей пайда жоқ,
Адамды аз күн алдауы.
Жорға мініп теңселтіп,
Торғын тонын білсентіп,
Мамық төсек салдыртып,

Ыңырантып тұрғызып,
Дүрия көрпе жамылтып,
Дүниенің қалай алдауы.
Мал бақтырар пайдаға
Зекетсіз мал айдама.
Қайыры жоқ ас сақтап,
Дәмді харам шайнама.
Құдіретке көніңіз,
Құдайменен ойнама.

ӨКІНСЕҢ ЖОҚ КЕЛЕРІ

Ит жүгіртіп, құс салған -
Өнерпаздың өнері.
Өтіп кеткен нәрсеге
Өкінсең - жоқ келері,
Құбылып тұрған қызыл гүл,
Құраса - кетер мәнері.
Сабыр қылсаң жетерсің,
Құданың болса берері.
Он сегіз мың ғаламды
Құдіретіменен жаратқан
Құдайдың қалай шебері?!
Жиырма бес жасында
Жігіт жетер кемелге,
Он сегізде қыз толып,
Ана болар бір елге,
Құрбыңнан қорлық көрмессің,
Құда болсаң бір елге.
Жапырағын жайқалтып,
Жайлауда қонсаң бір көлге.
Көк ала шатыр нарменен,
Мың қаншалар пұлменен,
Он піркәншік құлменен,
Сапар қылсаң бір жерге.

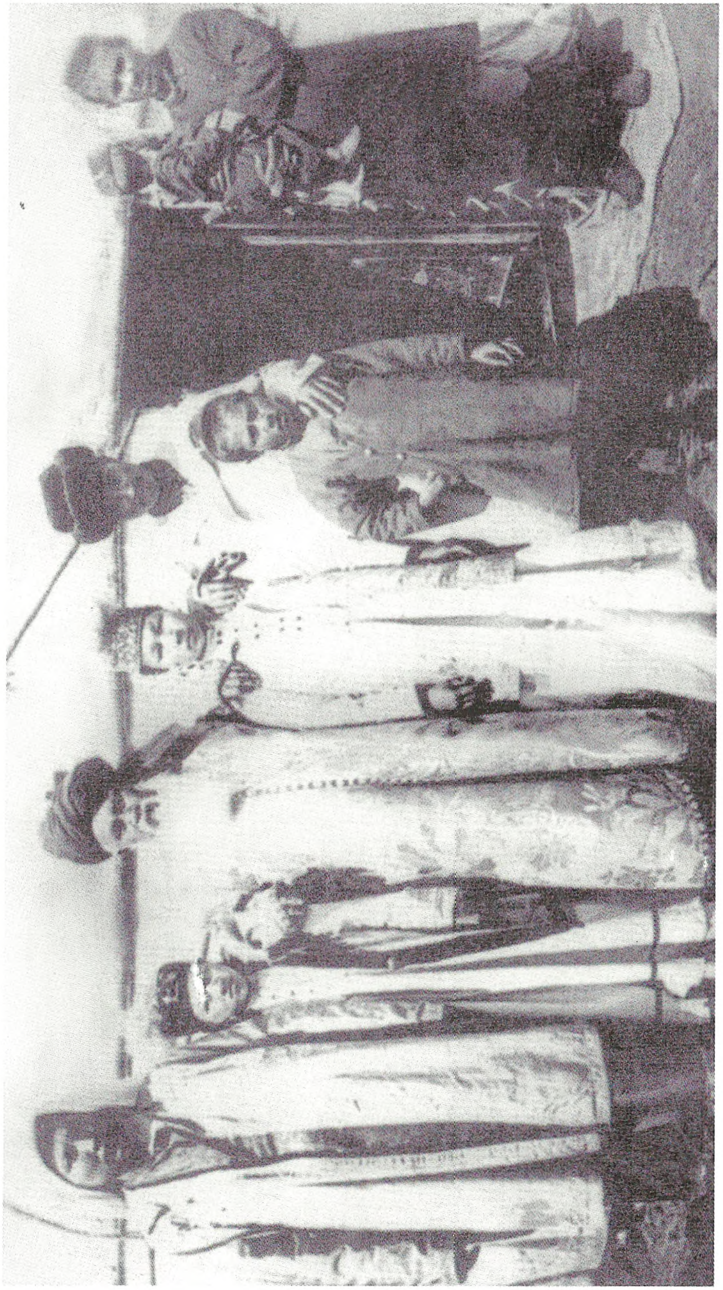

Шортанбай жырау (ортадағы сәлделі) өз отбасымен бірге

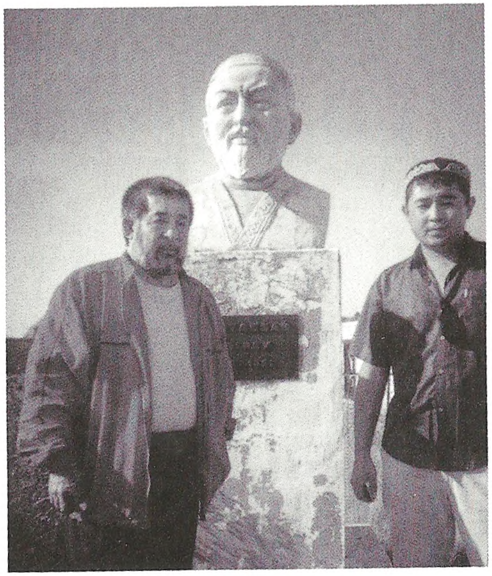

КӨБЕЙМЕЙДІ БАТАСЫЗ

Жылқының құты айғыр-ды,
Ат тумайды атасыз.
Көсегесі көгеріп,
Көбеймейді батасыз.
Ғайбаттың жаман екенін
Біле тұра айтасыз,
Күн шыққан соң
Намаз қаза боларын
Біле тұра жатасыз.
Алланың берген ақ дәмін
Шайтанға қайтып сатасыз?
Түйенің құты бура-ды,
Келесі қысыр қалмаса.
Күнә қайдан шығады,
Жаралып жан боп тумаса,
Ғаділ деп соны айтыңыз,
Турасын қисық бұрмаса.
Бұйрықсыздың бәрі - харам,
Шариғатқа сыймаса.
Жер таянбай тұра алмас
Жетекшіден айырылса,
Тұрымтай торғай қуа алмас
Қанаты сынып қайырылса.

* * *

Қасақана бітер мал
Қайыры жоқ қабанға.
Айдасаң қиық жүрмейді,
Төрт түлігі аманға!
Алтын үйің бар болса,
Сізге мұнан жаман нәрсе жоқ,
Жанға түсіп жоқ болса.
Кеңес кетпес үйіңнен
Жаман болып, тоқ болсаң.
Тіліңді - мекер, қолыңды

Шолақ қылар әрнеге
Ортадан жалғыз тақ болсаң.

АТАСЫ ТОПҚА КІРМЕГЕН

Жақсыны жаман көре алмас,
Тіл тиген соң өзіңе,
Шын екен деп иланбаңыз,
Жалғаншының сөзіне.
Сырттан ғайбат қылғанша,
Айт көзі мен өзіне.
Құдайдан қорыққан мұсылман
Қарауыл қояр сөзіне.
Құдайдың барын білмеген,
Айтқан жөнге жүрмеген,
Менменсіген зор кеуде
Қиық жүріп кете алмас,
Аспанменен өте алмас,
Алдындағы жолығар
Құдайдың құрған тезіне.
Жігерлі туған жігіттің
Кім қой дейді талабын.
Жалғыз аяқ бар болса
Кісі үшін дер шалабын.
Атасы топқа кірмеген
Сөзге салмас құлағын.
Құдайдан қорыққан мұсылман
Конаққа сояр лағын.
Өткен соң қайтып келмейді,
Өлгенге мал ермейді,
Бұ дүниенің шолағы.

ЕР БАСЫНА КҮН ТУСА

Жиырма тоғыз харіптің
Жайын білем керек-дүр.
Төрт ярдан шыққан би болар,
Ақылы асқан дүр болар,
Мынау бір жалған дүниеде
Малы көп кісі би болар.
Көпке тентек, ез, қисық
Қамшыменен іи болар,
Ер басына күн туса,
Бұта түбі үй болар.
Ат басына күн туса,
Көксімдегі күй болар.
Көңілі азып, тон тозса,
Берген көйлек кез болар.
Аштықта жасық та болса
Ұдай абзал сол болар.
Сөйтіп ердің алдынан
Ақыл сұрасаң азбассың
Көпті көрген көнеден.
Қасиет кетті төреден,
Мейір кетті пендеден,
Ғаділдік кетті билерден,
Абырой кетті әркімнен.
Қайын енесі ас ішпес
Қабағын түйген келіннен.
Жалғыз Құдай болмаса,
Енді үміт жоқ өзгеден.

ИМАН - ЖАННЫҢ ЖАРЫҒЫ

Ей, муһмин,
құлшылық қылсаң не етеді?
Ажал болдырмай қуып жетеді,
Мінезге бағым табылмас,
Ғадетіне кетеді.

Тақуа да болған ғалымдар
Бұ жалғанда не етеді?
Баяны жоқ шіркінді
Бір күн тастап кетеді.
Малдың көзін сүйгендер
Мінбей, кимей өтеді.
Бір кісі емес, әркімнің
Басында бар, сөйтеді.
Дүниенің сүрсең дәуірін,
Басылар сөйтіп әуірің.
Иман - жанның жарығы,
Кешуі тар болған жолда,
Хабардар бол, а, пірім!

ИТ ЖЕРІМЕС АРАМНАН

Ақыл - дария білгенге,
Бұл жалған жоқ өлгенге.
Байлықтың алды - иман-ды,
Тәңірім сөйтіп берген-ді.
Жан жоламас жатқанға,
Жүргенге жөргем ілінер.
Бұ дүние арман емес-дүр
Бір кезгі дәурен сүргенге.
Ит жерімес арамнан,
Құдай безер харамнан,
Меһірден қатты мал бітіп,
Кетпесе мал қораңнан.
Пайда қылсаң залалсыз,
Өзіңе біткен қараңнан.

* * *

«Қой, әй!» десең, «Не?» дер-дүр,
Ақыл айтсаң ақымаққа.
Кенеуі жоқ кейбіреулер
Құр зорлайды тақбаққа.
Атаңды сыйла анаңмен,

Меккені іздеп таппаққа.
Ұмытпассың тәубеңді
Түзу салар соқпаққа.
Түзу жолдан қисайсаң,
Жолығарсың күрзі менен тоқпаққа.

НӘСІП

Жерге біткен тау пияз
Жегенмен тамақ болар ма?
Шернеуде жазған нәсіпке
Дария құйсаң толар ма?
Сүмбіле туып, күз болмай,
Көгорай шалғын солар ма?
Кәрілік пенен мінезге
Білсеңіз, бағым болар ма?
Сүтке біткен мінезге
Сүйекпен кетпей болар ма?
Иманнан басқа нәрсені
Құдайдан көп сұрама.

* * *

Ерден қайыр кетпесе,
Өлтірмейді есікте.
Өлшеп берген несіпке,
Сөйлес деген мейманға
Сөз қатқанша кешікпе.
Халықпенен қас болып,
Оңбас түске өшікпе.
Ердің құны сот емес
Қисабын тапқан сабазға,
Төрден орын тимейді
Патша болса да малы азға,
Мойын бұрып сөз қатпа
Көңілі қалған аразға.

СЕКСЕН СЫРЛЫ

Езіп жақсаң, кір жұқпас
Сексен сырлы маңғазға,
Ғашықтық қылсаң жарасар
Сексен сынды хор кызға.
Шынарға біткен мақтадай
Шырайлы болса алғаның,
Халал сүт емген жолықса,
Болар ма еді арманың?
Ес кірмес ердің астында
Ақ білектен тілеуің,
Білмес жардың ойнымен
Таңның атып қалғанын

СӨЗ СОҢЫ

Бай бол - малың не керек!
Патша бол - тағың не керек!
Жібермейді сұраусыз
Тәңірі алдына барғанын.
Жалғыз-ақ ойла дүниені,
Сапардан жалғыз қалғаның.
Сөзіміз бітті, мен болдым,
Енді шықпас әңгіме.
Бәйіт айтып, баян қып,
Жанастырдым әрнеге.
Мәселе кітап шығардым
Кейінгі қалған пәндеге.
Бес ауыз сөз айттым деп,
Мақтандың, тілім, сен неге?
Қой, көмейім, тәубе қыл,
Асылық қылма әр неге.
Жасың жетті алпысқа,
Жеті ғалам астында,

Даусың кетті алысқа,
Өзіңнен өрнек жайылды,
Жақынға, туған, қалысқа.
Юзнасы (тілеуі) зар көрген
Өзімнен қалсын балаға.
Кетпесе сөзім далаға,
Жоғалтпаса өзімді,
Жоқ қылмаса сөзімді,
Мен риза Аллаға.
Бұл бәйітті шығарған
Біз бейшара ғаріп Шортанбай.
Есте де болар әр топта, -
Мұны білген (қоймас) ойламай.
Бұл бәйітті шығарған
Адамға болғай саламат.
Мұны көріп оқыған,
Молдаға болғай рақмет.
Сөзім қалсын артымда,
Бір күні болар қиямет.
Дұға қылып қол жайғай,
Мұны есіткен әлеумет.

НАСИХАТ СӨЗДЕР

(Шортанбайдың өлер алдында қатын-бала, ел-жұртына арыздасып айтқаны)

Мінеді ғаділ патша алтын таққа,
Иман бермей қалмайды көңілі аққа.
Шортанбай өзі тірі заманында
Сапар шегіп барып қайтты Семей жаққа.

Құдайдың, ойлап тұрсам, қаһары қатты,
Тірлікте пенденің жаны тәтті.
Бір күні кеш боп кетіп ел таба алмай,
Далаға мейман болып қонып жатты.

Жатқанда екі кісі түсіме енді,
Қасыма түсі суық кісі келді.
Кісінің сипатынан қорыққаннан:
«Жаһанда мен көрмеген кімсің?» - деді.

«Өлгенде имансыз құл жолда қалған,
Мен - Ғазрайыл, пенденің жанын алған.
Шүкір қыл иман айтып, Шортанбайым,
Құдайдан жетті бұйрық, келді саған».

Екенін періштелер көңілім білді,
Демалғызбай кеудеме келіп мінді.
Қолында күрсізі бар, түсі суық,
Жаныма бір шыбындай қысым қылды.

Келтірдім сонда тұрып сұбұхан Алла,
Мен білдім жүрмесімді бұл жаһанда.
Көнбеске, Құдайыма шарам бар ма?
«Беруге бір күн рұқсат аял бар ма?»

Түсіме періштелер кіре берді,
Үстімнен сол сөзбенен түрегелді,
«Ажалың ертең кешке болады», - деп,
Бір күнге аял беріп жүре берді.

Өзімді келтірейін сөз басына,
Қатты қиын ісім бар өз басымда.
Ұйықтап жатқан жерімнен оятып ап,
Тағы да бір сөз айттым жолдасыма.

Амал жоқ, енді жүрдік, күн-түн қатып,
Жәкеме кетейін деп арыз айтып,
Жәкеме қатын-бала тапсырайын,
Келген бе өлген адам тірі қайтып?

Өлімге жақын болды менің басым,
Бір Алла ақыретте жарылқасын!
Жалғаннан ақыретке көшпек болдым,
Кеше көр, үш жолдасым, жолдас хақын.

Таң ата Жанғұттыға енді келдім,
Сөйлес деп, тыста тұрып хабар бердім.
Келген соң ажал жақын амал бар ма,
Белгілі жүйрігі едім тамам елдің.

Семейден төрт ат алдым бес жүз теңге,
Тоймады екі көзім бұл жалғанға.
Көрмедім қатын-балам өз үйімде,
Мен көштім бұ дүниеден боп арманда.

Үйінен Жәкем шықты түске таман,
Айтыстым сәлемнен соң есен-аман,
Алладан ажал жақын келді білем,
Келмеді сөйлесуге енді шамам.

«Жаралған Жәкем едің асыл зат қып,
Өзгеден бір кісі едің ақылы артық.
Алладан ажал жақын келді білем,
Кетейін енді сізге ғарыздасып».

Сонда менің сөйлерге есім кетті,
Бір жерге Жәкем барып шатыр тікті.
Жалған ширкін, шынымен қалдың ба деп,
Қарадым көзім салып төңірекке.

Жанға қысым таяды, жалғыз жанға,
Тоймадың екі көзім бұл жалғанға.
Көрмедім қатын-балам, өз үйімді,
Мен көштім бұл дүниеден енді арманда.

Мені көрген дүниеден ғапыл қалма,
Бір тиын қазақ байдан қарыз алма.
Әркімнен қалады екен дүние шіркін,
Өтіңіз тәубе қылып аз жалғанда.

Әммә отырған халайықтар айтты: «Бұ жауабыңыз барша-сы өлім мысалы болды. Біздерге бір насихат айтыңыз», - деді. Сонда айтқаны:

Адамның жалған дүниесі,
Дүние - жолдас қимасы.
Дүниені жолдас демеңдер,
Көп болар оның күнәсі.
Өлгеніңше тою жоқ,
Түңілмей ырза болу жоқ.
Жалғанның арты жақын деп,
Жегенін қазақ қою жоқ.
Сәлем айтып кетейін
Ағайын мен туғанға,
Бала менен қатынға.
Насихат шашып кетейін
Азғана сөзді артыма.
Не ғаріптік десеңіз,
Бүгін менің басымда:
Жетім болып ұл қалды,
Жесір қатын тұл қалды.
Ал көшіріп қасыңа
Арқаның дәмі - жегенім,
Қазақтың сөзі - дегенім.
Жүйрік болса мінсем деп,
Сұлу болса сүйсем деп,
Күннен-күнге сәндендім.
Арқадан қылдым жайлауды,
Әркімнен алдым байлауды.
Қиямет күн болғанда
Қандай жерде мекенім,
Мен ғаріптің сайлаулы?

Әммә алдына шай қойды, шайдың жарымын іше алмай, шынаяқты жерге қойды да, мына сөзді айтты:

Қалықтаған сұңқар ем,
Қанатым сынды ұша алмай,
Қиядан қуға түсе алмай.
Нәпсім, қарар таптың ба,
Дүниеге тоймайтын,
Бір шыны шай іше алмай,
Жалғаннан дәмім таусылды,
Жарылқа, Құдай, артымды!
Хаққа тәубе қыла алмай,
Мекке жүзін көре алмай,
Қу нәпсімді тыя алмай,
Кәмірһе қылдым жасымды!
Екі сөздің басына
Келтірейін өзімді,
Тыңдаңыз, жұртым, сөзімді.
Тыя алмадым жырымды,
Көре алмадым елімді,
Қиямет күн кез қылғай
Құдай, менің пірімді.
Билер, пара жемеңдер,
Жалғанды жолдас демеңдер,
Ақырет қамын іздеңдер,
Жанға бетті кезбеңдер.
Кісі хақын алмаңдар,
Аузыңа харам салмаңдар,
Дүние жиып өткен жоқ
Бізден бұрынғы пайғамбар.
Сөзін айтып үлкендер:
Құдайдан қапы кетпеңдер.
Әлің келсе, Мекке бар,
Артық дәулет біткендер!
Старшын, болыс болам деп,
Ысырап қылып малды төкпеңдер!

Таяндың енді өлімге,
Алты табан көріңе,
Сатып алған күнәнің
Кешуі болмас күнінде,
Ұл, атаны сыйлаңдар.
Ендігі туған балалар,
Атаңның сөзін бұзбаңдар!
Сәлем айттым бәріңе,
Қызмет етіп жүріңдер
Басы бүтін кәріңе.
Ұяларсың Құдайдан,
Өлгеннен соң қоймайды
Тірідегі халіңе.
Үлкендер, саған айтайын:
Мал басына бармаңдар,
Ақырет қамын қармаңдар,
Дүниенің боғы үшін,
Сірә, тіпті азбаңдар!
Тентек болма балаға,
Безер болма келінге.
Қадірің кетер еліңе,
Қарауыл қой сөзіңе.
Қанша нәрсе ереді
Өлгеннен соң өзіңе.
Қарай алмай жүрерсің
Таңда махшар күнінде
Бір Құдайдың жүзіне.
Атаның тілін ұлы алмас,
Ананың тілін қызы алмас,
Айта беріп қайтейін,
Өлінің тілін тірі алмас.
Жақыннан шыққан жақсыны
Ағайын жұрты көре алмас.
Заманақыр белгісі -
Бірге туған бауырың
Тату да болып жүре алмас.

Дұғай сәлем айтайын
Тәшкен менен Бұхарға,
Мұсылманның баласы
Қор болмасын дұшпанға.
Ақырет күн дозақ жоқ
Бір Құдайдан қорыққанға.
Қызмет етпей мен өттім
Ата бірлән анама.
Қарнақтағы сәлем айт
Үш қайтара бабама.

* * *

Бабама қол бермедім,
Мекке жүзін көрмедім,
Қайғылы болып барамын
Жалғанда жеген парама.
Және сәлем айтайын
Бауырлас туғанініме.
Дүние деген осы ғой,
Жалғыз маған ерді ме?
Не деп жауап береміз
Қияметтің күнінде?
Жұрт тамаша болушы ед
Жалғыз ауыз сөзіме,
Дүние ыстық көрінді
Құрғыр менің көзіме.
Жалғанға тіпті тоймадым,
Өлмейін деп ойладым,
Дүниенің боғы осы деп
Өлгенімше шайнадым.
Тәубе қылмай жасымда,
Қанша пәле болады
Қиямет күн басымда?
Қасықтап жиған көп малым
Қалды менің артымда.
Өлім деген қиын ба?
Жұртты жеген Шортанбай

Төрт қарыс бөз бұйырмай,
Қалды менің артымда.

* * *

Дұғай сәлем айтайын
Бесатаның ұлына!
Дүние, малы ермеді
Өлген ердің соңына.
Жалған жақсы көрінді
Мен байғұстың сорыма.
Опасы жоқ сұм дүние
Оттан ыстық болар ма,
Қалды ма көрдің астында?!
Қарындас ермес қасыңа,
Тіріде көрген ағайын,
Дұға қылып жүріңдер
Өлгеннен соң басыма.
Дұғай сәлем айтайын
Кәрсөн менен Кернейге!
Бай менен жарлы-кедейге.
Қазақтан алған қарызым
Көлденең тұрды көмейге.
Ақын, шешен, көсем деп,
Айласпаңдар мендейге!
Дұғай сәлем айтайын
Тобықтыда Құнанбай!
Кімнің де тағы қалады
Өлгеннен соң суалмай?
Осы дәулет барында
Талап қылсын Меккені,
Ақыреттен құр қалмай.
Азғана қорған болып өт
Ағайын менен туғанға.
Жалғанда жиған нәрсенің
Пайдасы жоқ қу жанға.

Дұғай сәлем айтайын
Көпбай менен Нұрланға!
Харамды мал демесін,
Зәбір болар иманға.
Қазақтан пара алмасын,
Ұмытпай жүрсін Алласын,
Құдайдан қапы калмасын,
Өлгенді менен барласын.
Дұғай сәлем айтыңыз
Шорман ұлы Мұсаға!
Дәулетінің барында -
Қорқынышты жер алдында,
Тәубесіз өтіп кетпесін
Бес күндік жалған қызыққа.
Дұғай сәлем айтайын
Қуандықта Қоңырға!
Қуанбасын көңілге,
Мал деген хайуан доңызға.
Тура келген ажалға
Дәулеті ара болар ма?
Ақыретте көз салсын
Баратұғын орынға.
Білсін Алла жарлығын,
Алдында өлім барлығын,
Құдай досты Мұхаммед
Оның да алған жалғызын.
Көргенімше күн қанша,
Мұхаммед өтті, Мұстафа.
Дүниеге тоймаған,
Өлгенімше шайнаған,
Емді де болдым бек қапа.
Дұғай сәлем айтыңыз
Қатын менен балаға,
Тапсырдым енді жалғызды
Расул Алла құдаға.
Дүниенің боғы үшін

Мендей болып қаңғырып,
Көп шықпасын далаға.
Қастық қылмасын жақынға,
Қайырлы болсын халқына.
Не ғаріптік десе де
Енді түсті басыма,
Жетім қалды-ау жасында!
Дұғай сәлем айтайын
Жесір қалған қатынға,
Тоқтасын сөз бен ақылға.
Ие болсын артына,
Қайғының ізін салмасын
Жалғызының басына,
Қалмасын көздің жасына.
Ах, дариға, жалған-ай,
Жалғанның енді қалғаны-ай,
Шортанбайды алғаны-ай,
Қайғыны басқа салғаны-ай,
Не шара бар, Құдайдың
Әзелде жазған пәрмені-ай!
Тағы да сәлем айтайын
Қалың жатқан Сарымға.
Бай менен жарлы көп жедім
Құдайдың берген бағында.
Өлімнің жақын екенін
Біле алмап едім алдымда.
Шүкірде қылмай қайтейін,
Ажал келсе тұрмайды
Патшалар да тағында.
Тәубе деп қылмай қапы өттім
Өлерімнің шағында.
Құдайдың ісі бұзық па,
Дүниеге қызықпа,
Әуелде менің ғұмырым
Құдіреттің жазған сызықта.
Ұл атадан айырылған,
Әркім де біздей қайғырған,

Қалған дүниеде пайда жоқ,
Жарылқа, Құдай, алдымнан!

Әммә отырған халайықтар айтты: «Ендігі заманның адамдары қандай болар, біздерге бір жауап айтыңыз?» - деді. Сонда айтқаны:

Бір насихат айтайын,
Тыңда мұны, балалар!
Есіткеңдер ұмытпа,
Қайсында сенің сана бар?
Жақсың аттан жығылса,
Жаманың тұрып табалар.
Жақындап келген бұл кәпір
Жылдан-жылға қамалар.
Қасиетті төре жоқ,
Шарапатты қожа жоқ.
Ендігі сорлы бейшара
Қорыққанға барып паналар.
Қария қалды ақылдан,
Қастық шықты жақыннан,
Ендігі күнің кем болар,
Ит кәпірге жақындап,
Билік кетті басыңнан.
Тәубе қылмай қапы өттің
Әуелгі бұрын жасыңнан.
Бай кедейді көрмейді,
Кедей байға ермейді,
Қызметін бір күн қылмаса,
Майлы сорпа бермейді -
Әне байдың қайыры!
Бұрынғы өткен адамның
Міне, келді тайыры.
Жалғанда қылғам ісіңнің
Алдыңнан шығар ғайыбы.
Әзелде жазған пәрмені-ай!

Байды Құдай атқаны -
Жабағы жүнін сатқаны.
Кедейің қайтіп күн көрер,
Жаз жатақта жатқаны.
Жаздай арық қазады,
Күздей пішен шабады.
Оны-мұны жиғанын
Шығын деп тілмаш алады.
Жалғыз сиыры бар болса,
Соғымына сояды.
Қағаздатып бұзауын
Ноғайына қояды.
Кедейге салып шығынды,
Негізі байдың тоймайды.
Қылымсыған қатыны
Қызыл көйлек киеді,
Өзінің байын билейді,
Өзінің байын менсінбей,
Көрінгенді сүйеді.
Осы мінез болған соң,
Дозаққа пенде күйеді.
Елубасы, онбасы,
Ол - сайтаның жолдасы,
Ендігі байға мал бітсе,
Ит кәпірдің олжасы.
Шайдан басқа асы жоқ,
Жақыннан басқа қасы жоқ
Ендігінің мырзасы.

* * *

Шортекең үш күн сұрап мұрсат алды,
Үйіне Жақсы Жәкең кешке барды.
Бой түзеп, сусын ішіп болғаннан соң
Жәкеңе жайды айтып, сұрақ салды:
- Жауыр тауды қыстаған,
Нұрадан әрі шықпаған,

Қарағанды өзекте
Мұратқа барып ықтаған
Асан Бұғы досым еді,
Көңілімді жықпаған.
Ат жібертіп алдыртшы,
Жан тұрғанда шықпаған.

Әлқиса, Жәкең сонда ат жіберіп, түнделете жеткен Асан Бұғы ертемен сәлем бере кірген.

Әммә отырған халайықтар айтты: «Мына Асан қожаға ғарыз айтыңыз», - деді. Енді айтқаны:

Сөз айтайын Асанға,
Дүниеңе мақтанба!
Япырмау, неге мақтандың,
Дәулетің судай тасқанға?
Дүниеқордың маясы
Жақын дейді шайтанға.
Жетпіске келді бұл жасың,
Дүние болды жолдасың.
Әндіжандық сарт едің,
Қай жеріңнен қожасың?
Қаратауда туылдың,
Пәленше деген мырзасың.
Сарыарқаға келген соң
Төрт аяқты жорғасың.
Жәдігөй жауғыш атанып,
Осынша жиған мүліктен
Не көреді қу басың?
Талабың бар жалғанда
Әлі де болса аспаққа,
Дүниенің боғы үшін
Күнде түсіп аптапқа,
Мен раббың деп сұрағанда,
Ұяларсың лахатта, -

дегенде, Асан Бұғы: «Шортеке, ажал Алладан, енді сөздің жөнін айт», - деген. Сонда Шортекең:

Ойнап түбің сарт дедім,
Мені атадың қызылбас.
Екеуміз өстіп қаржассақ,
Екеумізді пір тұтқан
Ел қалайша бұзылмас.
Жәдігөй жауғыш болмаңыз,
Ақырет қамын ойлаңыз.
Жасың жетті жетпіске,
Иман бер деп сұраңыз.
Бұл айтқаным - ақылым,
Аталас туған жақыным,
Қиямет күн кез болса,
Пайдасы болмас қапыңның, -

дегенде, іркілмей-ақ Асан Бұғы:

Қызыл сөзді Шортанбай,
Шындықты өстіп айтсаңшы,
Сүйекті қорлап дақ салмай, -

деген соң екеуі құшақтасып көрісіпті, Шортекеңнің соңғы өсиеті Асан Бұғы да жазып отырған.

Ағартты Құдай басыңды -
Өлшеп берген жасыңды.
Уай, уай, менің басым-ай,
Келе көр, Жәке, қасыма-ай.
Амалым нешік Құдайға,
Жүгірмек болған жасым-ай!
Қолыңнан сусын бере алмай,
Өлгенін әке көре алмай,
Дұғай сәлем айтыңыз
Жетім бір қалған жас ұлға-ай,
Көргенімше күн қайда-ай!

Бұл сөзімді айтыңыз
Менен қалған балаға.
Бұ дүниенің боғы үшін
Қаңғырмасын далаға.
Тіріде көзім тоймайды,
Тәңірінің бергені - қараға.
Жалған деген осы ғой,
Маған да еріп бара ма?

Білсін бір сүннет, парызды,
Қазақтан алдым қарызды.
Өлеріме таянып,
Жұртыма айттым арызды.
Үш қайтара сәлем де
Ағайын мен туғанға.
Дүние шіркін ермейді
Бейнетпен жиған қу жанға.
Енді есен бол, елдерім!
Құсымды салған көлдерім!
Замандас, құрбы, теңдерім!
Ғибрат менен алыңдар
Өлгенімді көргенің.
Өлім үшін жаратты
Әуелінде адамды,
Қалайша деп білмейміз,
Мына дүние жалғанды
Үш түрлі қылып шығардым.
Артқы қалған заманға
Қияметқайым таянды.
Қайырсыздың көп малы
Жылан менен шаян-ды.
Өлместің көбі қараңғы,
Көп мылтықты көп кәпір,
Малыңды етпес баянды.
Аштан өліп отбасың,
Өрт шалар деп саянды.

Бір күнгідей болмады
Мың күн тірі жүргенім.
Мынау менің өлгенім,
Қасықтап жиған дүниеден
Кәне, пайда көргенім?
Туғаннан соң пенденің.
Өлуі болмай қалмайды
Жалғандағы тауық ек,
Жем жеудің ебін тауып ек,
Қаратаудан Арқаға
Сарысуды жағалап,
Дін ислам жолы үшін,
Адалдан берер дәм үшін
Бабаларым ауып еді.
Бозбалаға сауық ем,
Сауығым кетіп, күл сөнді.
Жұрттан асқан көсемді,
Алмай ма Құдай шешенді!
Өлеріне келгенде
Жан мұндар енді сескенді.
Ескендір өткен дүниеден
Жиырма тоғыз жасында,
Перзент қалмай артында.
Шариғатқа сыймайды
Екі тілек тілеген.
Ғаріп пенде басына
Ғаріп пен нашар сүйенген.
Он сегіз мың ғаламға
Патша болған Сүлеймен,
Олар да өткен дүниеден.
Ойлап тұрсам жалғаннан
Бұрынғылар не көрген!?
Мұхаммед өткен, Мұстафа,
Кім болмаған биқапа.
Өлімнің ісі кез келді
Алпысқа енген бұ шақта.

Қай пенделер ұжмақта,
Қай пенделер тозақта.
Бұ дүниеден пайда жок,
Өлгеніңше дін сақта.
Келсе балам басыма,
Хатым қалсын артыма.
Жетімдікке көндірді
Жұдырықтай жасында.
Кімдер өлмей тұрады
Бұ дүниенің жүзінде,
Мұхаммед те көніпті
Жетімдікке жасында.
Жалғызыма сәлем де,
Алладан бұйрық жеткен соң,
Асқар тауы құлады,
Ағар бұлақ суалды.
Жетім мен жесір сүйетін
Ағайын-туған жоғалды.
Ей, пенделер, мүһминдер,
Мен не деген есермін:
Дүниеде, қашпаған,
Қорқыныш қылып Құдайдан
Қарызды ойлап саспаған,
Дүниеде көп мүлікті
Ибраһим әдһәм тастаған.
Тіріде қорықпай осындай,
Күнә іздедім шошынбай.
Кеудемді дерт қамады,
Амал да кетіп барады.
Есендікте бол, Жәке,
Қияметтік досым-ай!
Және сізге тапсырдым
Бала менен қатынды,
Жалғанда досым сіз едің,
Аяй көрме ақылды!
Қояр ма екен Құдайым,

Қиямет күн қасыма-ай,
Жүгірмек болған жасым-ай!
Әр жұмада жүре көр
Дұға қылып басыма-ай!
Өлгенде менің жалғызым
Жылап келер қасыма-ай!
Сөйлесетін күн қайда
Өлгенде көрдің астында,
Тоба қылып қояйын
Құдайға сөзім ғасима.
Таяндың енді өлерге,
Күн қанша дүр көрерге.
Дұғай сәлем елдерге,
Елдегі жақсы билерге.
Жақсыдан дұға жетер ме,
Өлді деп бізді білген жұрт
Дұға да қылсын ерлерге.
Жасымнам қылдым мастықты,
Жаныма қылдым қастықты.
Жан жарға таянды,
Қоя көр, Жәке, жастықты.
Алпыс үштен асырмай,
Өлім бір келіп асықты.
Аралап келіп түсуші ем
Алтай менен Қарпықты.
Ыңғайы жаман аурудың,
Жаманнан көңілім қорықты.
Артқа қалған жалғызға

***

Бір қасірет жолықты.
Мен өттім енді арманда,
Көре алмадым артымда
Ағайын мен туғанды.
Жан тәсілімге таянды,
Айта көр, Жәке, иманды,
Бір Тәңірге аян-ды!

Он екі құйрық, қырық шалғы,
Қияда сұңқар таранды.
Достығыңды қастық дер,
Ойламай ескі заманды.
Пірлерден кетіп keремет,
Патшадан кетіп әділет,
Заманақыр таянды.
Таянбай енді неғып тұр,
Артыңнан кәпір аңдып тұр.
Алайын деп қай күні,
Аманат малдай бағып тұр.
Бір пендеге ұл бермей,
Біреуін малға зар қып тұр.
Бір пендеге ұл беріп,
Біреуін малға бай қып тұр,
Жөнсіз оқтай қаңғып тұр.
Жан шіркін-ақ берік екен,
Үзіліп кетпей неғып тұр?!

***

Құдайға мақұл ісің жоқ,
Біреудікін іздедің,
Өзіңдікін көздедің.
Күшің жеткен адамды
Мұнша неге тіздедің?
Ұрлық пенен зорлықтан
Үмітіңді үзбедің.
Алмаған неме қоймадың,
Еш нәрсеге тоймадың,
Азуы қарыс алаштың
Айтқанына болмадың.
Болмағанның белгісі:
Бұлғақтап едің асаудай,
Бойыңа жанды теңгермей,
Басыңа бір тас тиіп тұр.
Не қылайын дүниені,
Тірнектеп жидың инені,

Жауда қалған ер кетіп,
Би қалмады шүйделі.
Шұнақ бидің тұсында
Ағаш атты тізгіндеп,
Шананы міндік күймелі.
Ақылыңды алып тұр,
Саумалы бар биелі.
Көш-қоныңды билейді,
Қомы да сыйған түйелі.
Біз айтқандай не қалды,
Қай ғақыл бар жүйелі?
Әзілде жазған іс болса
Несіне мұның күйеді.

* * *

Күйіп бір күймей немене:
Құр қызады делебе.
Сақтасын жалғыз кайғыдан,
Көппенен көрген - селебе.
Жылқы менен баланы
Бір алған соң аузына
«Алмайды» деген немене?
Ұзын аққан Сарысу,
Аға бер жайлап, көбеле,
Айдамай тұрып солдатқа,
Зар қылмай тұрып жалды атқа,
Жүйрік пенен жорғаңды
Өзің бір мініп жебеле.
Жалаңаш болып жауға шап,
Ажалдан бұрын өлер ме?
Ноқталы басқа бір өлім,
Өлмей де адам жүре ме?
Қатын-бала қамы үшін
Қарсы шап та, мылтық құш,
Құр жабырқап жүдеме.
Кәпір - бүркіт, біз - түлкі,
Аламын деп талпынды,

Жаудан да зорлық көп көрген
Өлісіп ерлер алқынды.
Мың-мың жылқы айдаған,
Сары қазы шайнаған,
Қымызын судай сапырған,
Оны ішкен соң мас болып,
Аюдайын ақырған.
Бабалар ұран шақырған
Қимасақ та алдырдық,
Адыра қалған Арқаны.

* * *

Арқаның жазы бейіш-ті,
Жылқының еті жеміс-ті.
Жағаласқан дұшпаннан
Көрерсің, қазақ, кейісті.
Құранда жазған тіл бар ма,
Күннен-күнге тарылтып,
Жүр-жүрлеп алар жүрісті,
Заманақыр кезінде
Ұл сыйламас атасын.
Арам сідік болған соң,
Атасы бермес батасын.
Қазы, болыс қойыпты
Некесіз туған шатасын.
Өзі қылған өкінбес,
Күнінде содан тартарсың,
Абақтыға жатарсың.
Қыз сыйламас енесін,
Арттым деп егесіп.
Салыстырар денесін
Пысықсыған немесі.
Көзіңді ойып барады,
Күнде тесіп төбесін.
Ақсақалдан әл кетті,
Болмаса Тәңірім демесін.

Азаматтар, әлеумет,
Мұның да несін сөгесің?!
Жас сыйламас ағасын,
Алып жыртты-ау жағасын!
Бірі-біріне көпсініп,
Қуат қылар баласын.
Шыдай алмай ызаға,
Кәпірден іздер панасын.

«Қой» деп айтса тіл алмас,
Ақсақалдан ұялмас,
Жүгірісер қалаға.
Қалтасы толып жалаға,
Қандырып иін кәпірдің
Алып бір шығар далаға.
Дұшпаның кім деп сұралса,
Алып бір келер ауылына -
Өзінің туған бауырына.
Келген соң кімді аясын,
Жығып салар дүреге,
Қызыққан соң параға.
Көшіп кетер жерің жоқ,
Жау айбынар ерің жоқ.
Сөйтіп қалмай неғылдың,
Біздің қазақ, бәлеге.
Қапа болып тұрарсың,
Түсерсің күнде санаға.
Еділді алып, елді алды,
Енді алмаған нең қалды?
Қораны санап малды алды,
Қазаққа қамқор ханды алды.
Кетейін десең жерің тар,
Кетпейін десең кәпір бар.
Сандалғанның белгісі -
Берекет кетті ісіңнен.
Ұлдан қызық көрмессің,
Қорлықпен өскен жасынан.

Ұлым, қызым деп кеттің,
Айырылдың құда досыңнан.
Тілеуіңді енді бермейді,
Көзіңнің жасын имейді.
Азаматтар, жігіттер,
Айғыр айтып сойсаң да,
Әуелгі заман келмейді!

Заманақыр кезінде
Қожасы жоқ құл азар,
Қонысы жоқ бай азар.
Азғанының белгісі -
Байдың тілін жарлы алмас,
Ханның тілін қара алмас,
Өлінің тілін тірі алмас,
Өздері ғақыл біле алмас.
Екі үлкен егесіп,
Қошқардай басын теңесіп,
Сол жерде заман оңалмас.
Оңалар заман дер едім, -
Жауға алдырдың әуел бас.
Іс асқынды болмастан,
Мейір, шапқат кем болып,
Шын сөз кетті сырластан,
Ойын кетті құрдастан,
Жастар үміт үзіпті
Жұрт тосынған жолдастан.
Заманақыр кезінде
Қойында қатын жатпады,
Ұрса тілін тартпады.
Күнәсі асқан бұл пенде
Құдайдан әсте қорықпады.
Шешесіне болысып
Ұлы шоқпар саптады.
Алжыған кәрі қақпас деп,
Келіні тұстан боқтады.

Қатыным қолы тоңар деп,
Қар жауғанда үй жақтың.
Балам адам болсын деп,
Ұйқыдан безіп мал бақтың.
Асыраймын деп баланы,
Желіп бір торып аулақты,
Балаң халал болмаса,
Азаматтар, жігіттер,
Пайдасы жоқ, шырақтың.
Харам туған баланың
Бетінде жанған оты бар,
Белгісі бар дозақтың.

* * *

Зар заманның сөзі осы,
Тыңдасын мұны құлағың.
Абылай ханның тұсында
Сотқар еді бұл орыс,
Арбасын артып оң қылған,
Отын сатып пұл қылған,
Есіл менен Нұраның
Екі жағын жол қылған.
Ертістің басы қара дөң,
Еңкейе біткен қара адыр.
Арқа деген құба жон,
Аядай біткен көл екен.
Атты кердең естірген
Арқаның тарлау шөбі екен,
Жігітті кердең өсірген
Ат пенен малдың демі екен.
Ұрлық қылып мал жидың,
Өтірік сөйлеп жан жидың,
Ойлап тұрсам, жігіттер,
Не қылса Құдай еп екен!

КӨЗ КӨРГЕН ҚАЗАҚ БАТЫРЫ

Көз көрген қазақ батыры,
Алысқа кеткен дағбыры.
Хан Кенедей ер қайда,
Шейіт боп кеткен тағдыры!?
Өлшеулі күні біткен соң,
Алладан ажал жеткен соң,
Көпір салған тұзаққа
Ілініп бір кеткен соң,
Қош-қош айтып еліне,
Самалды шалқар көліне,
Құбақан сағым беліне,
Иманын тілеп Алладан,
Көзден таса ақыры.
Наурызбай төре ер еді,
Өн бойы өнер сері еді,
Кәпірмен сансыз шайқас сап,
Дәл ортада айқасып,
Бекерге өлем демеді.
Күркіреп солар тұрғанда
Қазақты жау жеңбеді.
Хан Кене кетті арадан,
Орысқа қазақ қараған.
Шұбыртпалы Ағыбай,
Тобықтыдан Құнанбай,
Байсейіт пен Жанғұтты,
Дүйсенбай мен Қоңыр жүр
Тілеп жәрдем Алладан.
Басқа амалы қалмаған,
Нысапсыз екен бұл кәпір,
Жеріңді алды, малды алды,
Пәлесі жоқ салмаған,
Қайысады қабырғаң
Көтере алмай салмағын.

КЕЛЕР ЗАМАН СИПАТЫ

Сауысқан, ала қарға - құстың құлы,
Басталар ақырзаман жылқы жылы.
Шақырып кәпір соқты сұрап алдың,
Түзетіп ала алмассың, сірә, мұны.
Отызыншы, отыз бірінші жылдары,
Елдің ері еренде,
Жалғыз-ақ қара қалады,
Ұялмастан бұл кәпір
Оған да салық салады.
Айналдырып бір күні,
Малдың еркін алады.
Сол уақыттың кезінде,
Ұмытпаса тәубеңді,
Түтін салар соқпаққа,
Түзу жолдан қиылсаң,
Жолығарсың күрзі менен тоқпаққа.
Атаң менен күт анаңды,
Есің барда Меккені іздеп таппаққа.
Келеуі жоқ кей білер
Сол заманда шығады,
Құр жағдай таппаққа.
Айтуға сөзің жетпейді,
Арызың тіпті өтпейді,
Жапақтап көзің тұрарсың,
Не айтамын деп ақымаққа.
Балаңды алар солдатқа,
Міне алмассың жалды атқа,
Алақандай бет қағаз,
Табынарсың мандатқа.
Балаң менен жылқыңды
Бір алған соң аузына,
Алмайды деген немене
Ұзын аққан Сарсуды,
Аға жайлап көбеле.

Алмай тұрып солдатқа,
Ықтияр кетпей жалды атқа,
Жүйрігің мен жорғаңды
Өзің де мініп жебеле.
Қатын-бала қамы үшін
Қарсы шап та, мылтық құш,
Құр жабырқап жүдеме.
Ноқталы басқа бір елім,
Өлмей де пенде жүре ме.
Айтып та айтпай немене,
Өткен де заман келе ме.
Қайран да халқым, қайтейін,
Кейісті көп тартарсың.
Көппен көрген селебе,
Селебені елеме.
Айғыр айтып сойсаң да
Бұрынғы дінің келе ме?
Зекетсіздің бұйырар
Сүндетсізге жиғаны,
Аузы түкті ие боп,
Қазаққа берер қиғанын.

* * *

Заман да заман, замана,
Кейін келер заманда,
Асқар таудай әкеге
Ұл қышқырған замана.
Қылсаң жұмыс бітпейді,
Күн қысқарған замана.
Бай қайырып байланып,
Түн қысқарған замана.
Арғымақ ат тасырқап,
Тағалы болған замана.
Мәстек-жабы жалданып,
Бағалы болған замана.
Бұрынғы арық семіріп,

Денелі болған замана.
Бұрынғы семіз арықтап,
Кенелі болған замана.
Кімде тамақ бар болса,
Дегені болған замана.
Сусыз жерге су түсіп,
Сусылдап келіп қу түсіп,
Қоғалы болған замана.
Кейін келер заманда
Ұл сыйламас атасын,
Қыз сыйламас анасын.
Арам сідік болған соң
Атасы бермес батасын.
Қыз он беске келген соң
Жотам сенен кем бе деп,
Салыстырар шүйдесі мен жотасын.
Қайран да халқым, қайтейін,
Күнәға сөйтіп батасың.

* * *

Түсі сары, көзі көк,
Дінсіз келіп билейді,
Түбінде сонан татасың.
Кейін келер заманда
Кедейлердің қатыны,
Қылымсыған немесі
Қызыл көйлек киеді,
Өзінің байын менсінбей,
Көрінгенді сүйеді.
Осы мінез болған соң
Дозаққа пенде күйеді.
Ендігінің сөзінде
Қай ақыл бар жүйелі.
Бұрынғы бидің тұсында
Шананы мінді күймелі.
Айтып-айтпай немене,

Өткен күн қайтіп келер ме?
Қайран да халқым, қайтейін,
Айғыр айтып сойсаң да
Бұрынғы заман келер ме?

Биік таудың ойнайды
Бауырындағы құлжасы,
Кейінгі байға мал бітсе,
Ит кәпірдің олжасы.
Көз жіберіп қарашы,
Бұл жұмысты болжашы,
Ит жерімес арамнан,
Құдай берер адамның,
Мепілде қотан мал бітіп,
Кетпес малы қораңнан,
Пайда қылсаң залалсыз,
Өзіңе біткен қараңнан.

* * *

Дін жолынан айнымас
Шырағы енді мұсылман,
Алла деген айырылмас
Айтсаң жолыңнан,
Түзу жолға түсірер
Алла деген тобыңнан.
Сол заманның ішінде
Сиыр деген пұл болар,
Ұрғашыдан би болар,
Әркімменен ыржақтап,
Қатын деген тұл болар.
Өзіне-өзі ерік алып,
Ақ саусақты ұстасып,
Жанның бәрі құл болар.
Еділ, Жайық - екі су,
Алтын, күміс тас болар,
Арпа, бидай ас болар,

Бірігіп жан тусаң да,
Қарап та жүріп қас болар.

* * *

Мініп көрер күші жоқ,
Сауып ішер сүті жоқ,
Ақша деген мал шығар,
Жеткізе алмай онысын,
Қалтыраумен жан шығар.
Кейін келер заманда
Шошала деген үй шығар,
Шошаңдаған би шығар.
Өзіне-өзі ерік алып,
Көрінгеннен би шығар.
Тамағы болса өзі ішіп,
Бір-бірінен сый шығар.
Ақырына келгенде
Құдайдың құлы болмастан,
Ақыретке барғанда
Қарап бір жүріп іи шығар.

ҚАПАЛЫҚ

Жабырқап осы жалғаннан,
Жанға көңілім қалып тұр.
Жан дүниеге салып тұр,
Тәнге көңілім қалып тұр.
Тән шыдамай арып тұр,
Жұртқа көңілім қалып тұр.
Жұрт залымға нанып тұр,
Өтірік өрлеп күшейіп,
Шын жеңіліп, талып тұр.
Бақ дегенде байлау жоқ,
Оған адам танып тұр.
Тағдыр шіркін тап беріп
Тамағынан алып тұр.
Жала деген аңдушың

Тақымыңнан шалып тұр.
Бәле деген төбетің
Балтырыңнан қағып тұр.
Сауысқан, қарға, қара құс
Жемтігін анңып бағып тұр.
Көре алмаған күншілдер
Көңіліне мұның жағып тұр.
Әншейін бе дегенің,
Айызы әбден қанып тұр.
Жаны шығар жақынның
Көзінен жас ағып тұр.
Айыруға амал жоқ,
Арты қалай болар деп
Жүрегі от боп жанып тұр.

ЖАМАН МЕН ЖАҚСЫ

Әйелдің бір мінезі аюға ұқсайды,
Ақырып ер бетінен алғаннан соң.
Тағы бір мінезі маймылға ұқсайды,
Ыржыңдап әркімменен күлгеннен соң.
Тағы бір мінезі сауысқанға ұқсайды,
Шықылдап әр бұтаққа бір қонғаннан соң.
Тағы да бір мінезі қарақұсқа ұқсайды,
Жемтікті әркімге бір бергеннен соң.
Тағы бір мінезі қасқырға ұқсайды,
Қиянат аманатқа қылғаннан соң.
Қайтейін, қай сырын көп айтайын,
Әйелдің өзі бетін білмеген соң.
Қатыны долы бейбақтың
Кісі келсе қылпылдап,
Ұшып тұрар зәресі.
Ішкен асы, тамағы,
Мұрыннан шығып кересі.
Көк долының сөзінің
Әсте болмас жүйесі.
Көптірмесі көпіріп,

Долылықтың белгісі -
Түзу де жүрмес түйесі.
Асты шикі пісірер,
Кері кеткеннің кете ме
Екі езуінің күйесі.
Алдым деп қатын мастанба,
Жаман қатын алғанын -
Басы жұмыр пендеге
Алланың салған пәлесі.
Киімі тағы өзінің май-май ғана.
Байымен ұрысса да таймай ғана.
Сыртына ожауының битін сығып,
Тығады қазанына шаймай ғана.
Көзіңмен көріп тұрсаң бекер дейді,
Түбіме сөйте берсең жетер дейді.
Ақылмен оңашада ақыл айтсаң,
Адыра қал біреумен кетем дейді.
Үй-үйді қыдырады өсек бағып,
Байына былшылдайды елді шағып.
Жұмысы өсекпенен кеткеннен соң,
Шаруасы кетпей ме судай ағып.
Аспайды дүзге отырса әрі қырдан,
Отырар үйді айнала Құдай ұрған.
Жатады итаяғы келіменен,
Болмайды бір жұмысы мұныменен.
Құрбылар әйел алсаң байқап алғын,
Бос өтер бүкіл ғұмыр соныменен.
Жаманның зар-күйіне салма, Құдай,
Әркімді алсын Құдай теңіменен.
Болады жақсы әйелдің сөзі жүрдек,
Шаруасын бітіреді өрге сүйреп.
Арасы ағайынның араз болса,
Екеуін табыстырар үйдеп-бүйдеп.
Сыртынан жаман қатын бағып тұрсаң,
Бар тамағын ішіп,
Тоқтыдай керіледі болған түйнек.

ҚОЖА, МОЛДА

Бұл асылық асқан заманда
Қожа, молда көбейіп,
Отырар төрде шөмейіп,
Сәлдесін үлкен орасып,
Жауған қардай борасып.
Жамандары ішінде
Жан-жағына қарасып,
Үлкен молда десін деп,
Мәселеге таласып.

Қыстың айы өткен соң,
Жаздың айы жеткен соң,
Жауырларын желдіктеп,
Туғансырап келдік деп,
Зекет, нияз сұрасып,
Бірінің айтқан сөзіне
Бірі тұрар ұнасып.
Ең мүсәпір қорықсын деп,
Мұңайған болар жыласып,
Өздері жылай-жылай жүргенсіп,
Намазды бүтін білгенсіп.
Ұрлық қылсаң неттің деп,
Су түбіне кеттің деп,
Ойнас қылсаң жаздың деп,
Сайтан келсе аздың деп,
Тәжі алғансып қолына,
Тұмар тағып мойнына,
Бойын жуып пәктемей,
Нәпсісін тыйып тек демей,
Намаз оқыр дәретсіз.
Ендігінің молдасы
Залымнын боп жолдасы,
Мені молда десін деп,
Құдайды алдар әдепсіз.

(«Тар заманнан»)

Япырым-ау, елге болыс, би
Дұрыс басшы болар ма?
Ұрлық етін қақтаған,
Арақты ас қып сақтаған,
Адалды сірә бақпаған.
Қылған ісі ұрлық-ты,
Кедейге қылар зорлықты...

(« Тар заманнан»)

АҚЖОЛТАЙ БАТЫР

(Дастан)

Атақты ер Ағыбай Шұбыртпалы,
Белгілі сарбаздарын шұбыртқаны.
Ағыбай, Қошқарбай мен ер Бұхарбай,
Бұларды соңына ерткен Кене ханы.

Мал үшін ерлік құрған емес,
Салғаны жанды ортаға елдің қамы.
Солардың біреуінен сөз бастаймын,
Әлеумет құлақ салса бұған тағы.

Жау шабу мирас қалған Абылайдан,
Бұл әдет Кенесары, Наурызбайдан.
Кененің жауға шапқан бас батыры -
Бастайын аз әңгіме Ағыбайдан.

Батыры Кенекеңнің өңшең саңлақ,
Әр елден жүйрік атты алған таңдап.
Арқаның алпыс тарау бойын өрлеп,
Жақсы атпен жігіттері жүрді алшаңдап.

Дұшпанға анталаған ұстатпады,
Кенекең талай шапты, бір шаппады.
Аруақты Кенесары, Наурызбайға
Жортқанда қарсы келіп жан батпады.

Ағыбай - аға батыр үлкен жасы,
Жөн айтар Кенекеңнің замандасы.
Қай жерде жақсы ат болса жый деп еді,
Барады бастан асып жау айласы.

Жігітін жаман атқа мінгізбеген,
Кенекең алты алаштан ат іздеген.
Аттанып бір жорыққа Ағыбайы,
Ат іздеп жасақ үшін күн-түн кезген.

Сұйық жал, қаншыр мойын, күміс құйрық,
Кең танау, омыраулы, тіп-тік иық.
Бір ел бар деп естіді күншығыста
Жылқысы аса сұлу, мінсіз жүйрік.

Бір адам Ағыбайта мақтайды кеп,
«Жорғасы судай желіп, шаппайды», - деп.
Біреу емес, мақтайды бірқатар жан,
«Биесі жабы тұқым таппайды», - деп.

Ағыбай ыңғайланды: «Барайын», - деп,
«Сол елді болса да алыс табайын», - деп,
Аттанып сәурік пенен байтал әкеп,
«Жүйріктен өсім-тұқым алайын», - деп.

Ағыбай бұл сапарға ыңғайланды,
Қасына жеті жолдас ертіп алды.
Жүйріктен өсім-тұқым алайын деп,
Бет қойып Күншығысқа кете барды.

Сол кезде жер ортасы келген жасқа,
Жан-жаққа сапар шеккен бұдан басқа.
Аз жүрді, көп жүрді ме - белгісі жоқ,
Келіпті Қызылқайнар, Тектұрмасқа.

Тектұрмас самал, салқын мұнары бар,
Атарлық арқар, бөкен, құланы бар.
Жолаушы, жолшы керуен қонатұғын
Түбінде Қызылқайнар бұлағы бар.

Жігіттер, тыңдасаңыз, мінеки кеп:
Келетін бұл бұлаққа жолшы да көп.
Келіп-кетер адамы көп болған соң,
Қойыпты Қызылқайнар, Тектұрмас деп.

Келеді ер Ағыбай өрге салып,
Қорықсың адамзаттан бұлар нағып.
Ұмтыла күн ішінде жүрді бұлар,
Қарауылды аламыз деп ерте барып.

Астында бусандырып мінген атын,
Тастамай батырлықтың салтанатын,
Ат қаңтарып, суытып жата кетті,
Келіп Қызылқайнарға таңға жақын.

Оянды таң атқан соң көзін ашып,
Жатсын ба жамандарша ұйқы басып.
Басына Қарауылдың Таңбай шықты,
Өзгесі ыстық қылды, бақыр асып.

Жолдастар ыстық қылды, асып бақыр,
Отырды от басында өзге батыр.
Ер Таңбай Қарауылға қарап тұрса,
Елсізден бір атты адам келе жатыр.

Аттыны келе жатқан Таңбай көрді,
Таңырқап: «Не қылған жан мынау?» - деді.
«Елсізден бір атты адам келеді», - деп
Ойдағы Ағыбайға хабар берді.

Батыр айтты: «Келе ме бері таман?
Кетті ме жын көрініп әлде саған?
Елсізде жапа-жалғыз келе жатқан,
Япыр-ай, оның өзі неткен адам?»

«Осы жер ел жоқ, күн жоқ жапан дала,
Тектұрмас сан біздейге болған пана.
Бет бұрмай осы араға келе ме екен,
Шықтағы Қарауылға қайыра қара».

Ер Таңбай Қарауылға қайта барды,
Жалғызға келе жатқан көзін салды.
Келді де Ағыбайға хабар айтты:
«Осы жерге тұп-тура келіп қалды».

Келді деп осы жерге хабар айтты,
Бұларды неткен жан деп таңырқатты.
Қолында ырғай шоқпар, сойылы бар,
Кезеңнен шыға келді ақсұр атты.

Айтқанша, ақсұр атпен шыға келді,
Өрімдей жап-жас жігіт, бұлар көрді.
Жіңішке, ұзын бойлы, тіп-тік, сида,
Отырған батырларға сәлем берді.

Иіліп сәлем берді бұларға кеп,
Тұлғасын Ағыбай да ұнатты бек.
Қасына кеп, танығандай амандасты:
«Есенсіз бе, ер Ағыбай-ағеке», - деп.

Сөйлесе сөйлер сөзге сондай епті,
Айтқан жоқ мұнан басқа бір сөз тіпті.
Түсіп атын, басына іле тастап,
Жеңін жастық қылды да, жата кетті.

Етегін төсек қылып қалды ұйықтап,
Именіп бұлар қорқып қалды тоқтап.
Қорқады бір кісіден сегіз батыр,
Ерлігін елден арнап шыққан баптап.

Ағыбай ойлап отыр әрбір ойды,
Жіңішке бала жігіт сида бойлы,
Өздері асқан етін жеді-дағы,
Тағы да оған дәмді істеп қойды.

Ұйқысы түрегелді әбден қанып,
Бұлақтан дәрет алды, түзге барып.
Бір ауыз жөн сұраған жауабы жоқ,
Алдына асқан дәмін берді салып.

Отырып дәмін ішті асып-саспай,
Бұрылып басқа жаққа қадам баспай.
Бұларға қарамады мойнын бұрып,
Батырлар бір сөз айтпай қалды отырып.
Бір ауыз тым болмаса хош деместен
Әлгі келген жағына кетті жүріп.

Ағыбай айтты: «Мынау не кылған жан?
Мен мұның мінезіне қаламын таң.
Мынаның жайын білмей үйге барсам,
Өлімнен артық маған үлкен арман».

Атына бұ да мінді: «Барайын, - деп, -
Мұндайдың көріп едім талайын», - деп.
«Мынаның жайын білмей бос қалғанша,
Қасына еріп өліп қалайын», - деп.

Атына мінді Ағыбай қайрат етіп,
Қарамай әлгі жігіт қалған кетіп.
Аяңдап кетіп бара жатыр екен,
Артынан қуа шауып келді жетіп.

Бұларға Ағыбай жолықты кез,
Жан емес жолдас болған сыр-мінездес.
«Жарайды, Ағыбай аға, қош келіпсіз», -
Деді де, жүріп кетті айтпай бір сөз.

Келеді екі батыр - жан батпайды,
Қарысып бірін-бірі ұнатпайды.
Елсізде жолдас болған екі батыр,
Екеуі бір-біріне тіл қатпайды.

Астында қинамайды мінген атын,
Тастамас батырлықтың салтанатын.
Алдынан екеуінің жусап тұрған
Бір құлан тұра қашты кешке жақын.

Құланды екі батыр қуып кетті,
Атына қамшы басып екпіндетті.
Ағыбай тозаңына ере алмады,
Ұзатпай жас батырың барып жетті.

Құланға құрық салды ағындатып,
Секіргенде қайыра қалды тартып.
Ауыз омыртқа үзіліп салмағымен,
Жығылып қара жерде қалды жатып.

Бала айтты: «Ағыбайым, тез түсе қал,
Арам өліп кетпесін, бауыздай сал.
Айнала қабырғадан іре дағы,
Өзге етін керек қылмай, қазысын ал».

Қазысын алды-дағы жүре берді,
Кеш батып, бір бұлаққа бұлар келді.
Атынан түсті-дағы әлгі бала,
Даладан етегімен тезек терді.

Ағыбай о да қарап тұрсын неғып,
Қам қылды дәм істерлік түрін танып.
Реттеп бағанағы тамақтарын,
О дағы бақыр асты шақпақ шағып.

Ыстығын істеп іштi күн батқанша,
Ат суып демін алды ел жатқанша.
Аттарын мықтап тұсап қоя беріп,
Екеуі қалады ұйықтап таң атқанша.

Таң атып, тағы жүрді екі батыр,
Еш нәрсе ойламады болып қапыл,
Қамысы шытырмандай жөнсіз қалың,
Жағалап бір өзенді келе жатыр.

Барар жер мағлұм емес, бұларға алыс,
Толқиды сумен бірге қалың қамыс.
Жағалап сол өзенді келе жатса,
Ақырып түрегелді бір жолбарыс.

Ағыбай сескенді де шошып қалып,
Айнымай әлгі бала тұра қалып,
Ышқынып қарсы келіп шапшығанда,
Шоқпармен сыңар қолдан қалды салып.

Шоқпармен жолбарысты бір-ақ қақты,
Бір ұрғанда-ақ өлген иттей домалатты.
Екі көз екпінімен шығып кетіп,
Жығылып шекесінен жерді қапты.

Сескенді ер Ағыбай мұны көріп,
Бұлар атынан түскенше қалған өліп.
«Айнала қабырғадан іре дағы,
Ал, - деді, - бауыр жүнін екі бөліп».

Ағыбай айтқанының қылды бәрін,
Білмейді онан басқа не қыларын.
Баланың қайратына жан пар келмес,
Батырдың қорқып көңілі болды жарым.

Үкімі бұл баланың сондай қатты,
Жолдас боп он шақты күн дәмін татты.
Екеуі кешке шейін жүрді-дағы,
Кеш болып, бір бұлаққа тағы жатты.

Ағыбай ұнатпайды бала түрін,
Шыбықтай бала жігіт көзге көрім.
Бұл күні күндегідей көп жатқан жоқ,
Ертерек жүріп кетті таңнан бұрын.

Әңгіме, бұларда жоқ ойын-күлкі,
Бұл күнде ұйықтаған жоқ тынышты ұйқы.
Жағалап бір өзенді келе жатса,
Кездесті қарсы алдынан қалың жылқы.

Жолдасы қасындағы жері де жат,
Жас бала жаннан асқан асыл болат.
Жылқының бір ретті ортасында
Жайылған жүзден артық шабдар қасқа ат.

Бала айтты: «Немене көрген күнім,
Болмаған сабаз едім ешбір мінім.
Жануар өңшең бірдей шалқасқалар,
Менікі бола-тұғын бар ма күнің?»

Ағыбай келе жатыр, не біледі,
Атына қамшы басып тебінеді.
Ақты боз елең-алаң болған шақта
Алдынан бір қалың ел көрінеді.

Ағыбай: «Түстім, - дейді, - қандай жолға?
Тәңірім-ай, сапарымды өзің онда».
Арасы екеуінің бір шақырымдай,
Көрінді елден оқшау екі орда.

Ертерек елді көрді батыр,
Уайым ойламайды болып ғапыл.
Күрсініп ақсұр атқа қамшы басып,
Бет қойып төменгі үйге келе жатыр.

Ағыбай келе жатыр қасын жанап,
Ергені бала жігіт жаңа талап.
Ішінен ақ орданың шықты-дағы,
Бір әйел тура жүрді қарсы қарап.

Алдынан әйел келді жылап-еңіреп:
«Бейшара-ау, жалғыздықтан тарттың бейнет.
«Көзіме енді көрінсе өлтірем», - деп,
Қайрайды қатты тісін әлгі жендет.

Бейшара, мұнда келіп не көресің?
Жеткені ажалыңның, енді өлесің.
Жалғызым, ақыретте табысалық,
Жалғаннан сапар шегіп жөнелесің».

Атынан түсе қалды анадай кеп,
Кернеп тұр байқағанға ашуы кеп.
Батырға осы арада бір сөз айтты:
«Бар болса бер, Ағыбай, қанжарың», - деп.

«Осы жерде тілектес боп сіз тұрыңыз,
Кешікпей, аман болсам, шығармын тез.
Егер де үйден шықпай өліп кетсем,
Бас сақтар ақсұр атпен қам қылыңыз».

Соны айтып әлгі бала қалды кетіп,
Ойлайды қалды екен деп әлде нетіп.
Үйге бала кіргенде қатты қорқып,
Тер ақты Ағыбайдан дір-дір етіп.

Сөйтті де, ол ойлайды болып қашпақ,
Шошыған соң жүректі қайтып баспақ!
Сыйынып тәуекелге тұрды-дағы,
Баланы кетемін деп қайтып тастап.

Тұрғаны жанды қиып осы жолға,
«Ең әрісі - өлермін, - деп, - түссем қолға».
Бала үйге кірген соң көп кешікпей
Шықырлап шыр айналды әлгі ақ орда.

Ағыбай әр сапарда болған жолы,
Тұрғаны сабырлық қып қайрат молы.
Аздан соң бала үйден шыға келді,
Қан болып қанжары мен екі қолы.

Бала айтты: «Отырмысың, Ағыбайым,
Менің көп айтылмаған сізге жайым.
Жанға қас дұшпанымнан құтқарды Алла,
Отырмай, атыңа мін, «Ақжолтайым».

Атқа мініп, төменгі үйге келді,
Алдынан қатын зар еңірейді.
Бейшара зар еңіреп жылап тұрып,
«Залымның халі-жайы қалай?» - дейді.

«Сұм залым жұртты жеңген баяғыда,
Шіріткен жан біткенді таяғына,
Ақжолтай Ағыбаймен жолдас болып,
Түсірдім ішек-қарнын аяғына».

Бұл бала мұны айтады гүл-гүл жайнап,
Жұрт жылап қуанып жүр я Құдайлап.
«Төсек сал жолы құтты батырыма,
Астын жұмсақ, жастығын жақсы жайлап».

Қуанып байғұс қатын төсек салды,
Біреуден-біреу естіп хабар алды.
Жұрт шулап абыр-сабыр, қуанып жүр,
Төсекте ер Ағыбай ұйықтап қалды.

Ұйқы ұйықтап тұрды батыр кешке таман,
Қуанған көрсе халық жақсы-жаман,
Аллаға шүкірлік деп қуанып жүр,
Дұшпаннан құтылған соң есен-аман.

Бұл елге рақым етті бар Құдайым,
Көп айтып қуанышын не қылайын.
Ас ішіп әңгімеге айналған соң,
Сұрады енді Ағыбай бала жайын.

Бала айтты: «Ей, батырым, қара маған,
Жаман көп ешнәрсеге жарамаған.
Жөн айтпай дәл он бес күн жолдас болдым,
Айтайын мен жөнімді енді саған.

Тындасаң, менің жайым бір үлкен кеп,
Кебімді мен отырмын қозғайын деп.
Бай екен менің әкем өзі жалғыз,
Дәулеті көп мейлінше, перзенті жоқ.

Әкемнің жалғыз болған ғазіз басы,
Ағады бала десе көзден жасы.
Өзінде бала да жоқ, бауыр да жоқ,
Бар екен бір туысқан қарындасы.

Бұл адам дәулеті мол, болған мықты,
Көрмеген туып қорлық жаннан тіпті.
Жаралған жат жұрттыққа қарындасын
Бір елге жасы жетіп ұзатыпты.

Әкеме жалғыздықтың сызы батты,
Қайғыртып бас кемдігі жабырқатты.
Әкемнің әлгі ұзатқан қарындасы
Жүкті боп, барған жерде бір ұл тапты.

Әкемнің дәулеті мол, көңілі сынық,
Қайғырған бас кемдіктен болып мұңлық.
Балада қыздан туған қиық жоқ деп,
Жиенін алды асырап бала қылып.

Әкемнің жиен жүрді баласы боп,
Алып жүрек арыстандай қуатты бек.
Жүкті боп өз шешем де мені тапты,
Жиеннің жолы құтты, ақжолтай боп.

Ешкімге тигізбейді жиен өзін,
Малы көп жасырғандай жердің жүзін.
Көп малдан сыймай жатқан айдап беріп,
Жиенге әперіпті бір бай қызын.

Көп қылып енші берді және тағы,
Қондырып бөлек ауыл қойған шағы.
Бар шығар ең кем болса екі мыңдай,
Көп жылқы сонікі еді бағанағы.

Бұл жиен мықты болды арыстандай,
Жері жоқ кейін қалған еш жарыстан.
Қызы сұлу, орыны онан да артық,
Маған да қыз әперді бір алыстан.

Әкеміз сонан кейін дүние салды,
Қисапсыз мал, артында екі ұл қалды.
Қанша мал садақа қып ат шаптырып,
Қондырдық құтты орнына байғұс шалды.

Адамға не істетпейді дәулет молдық
Ойым жоқ көрем деген жаннан зорлық.
Мен кенже, жиен үлкен ағам болып,
Сонымен біразырақ дәурен сүрдік.

Жиеннің діні қатты қаратастан,
Адамға қайыры жоқ бала жастан.
Бетіне ешбір адам қарамайтын,
Мейлінше батыр болды жаннан асқан.

Бұл жиен батыр болды қайраты артып,
Екпіні соққан желдей көкті шарпып,
Қанағат өз малына бірде қылмай,
Менің көп бар малымды алды тартып.

Жиеннен мен осындай көрдім қорлық,
Қайратын жаратар ма Тәңірім мол қып.
Қолымды өз малыма бір батырмай,
Есіктегі иттен жаман көрдім қорлық.

Осындай күйге түстім, сорым қалың,
Болмады бір басымда ықтиярым.
Еш адам бұл теріс деп сөз айтпайды,
Себебі жеңіп алған жанның бәрін.

Қараңыз сұм жиеннің ақылына,
Қайырынсыз, қатал іске батылына.
Қоймайды малды алғанмен қара басқыр,
Қызықты менің тағы қатыныма.

Сөйтті де, қатыныма қолын салды,
Көнбесе аласұрып ашуланды.
Қойнымнан жатқан жерде сүйретіп ап,
Еріксіз үйіне апарып жатып алды.

Мен түстім осындайлық үлкен кепке,
Жазылмас душарластым қайты-дертке.
«Байына көңілі алаңдай береді», - деп,
Мені де ниет қыпты өлтірмекке.

Қатыным бұл ойынан хабар берген,
Пытнә ит қайраты мол жұртты жеңген.
Шыбын жан, мал мен жардан тәтті болып,
Бір түнде ақсұр атпен қаштым елден.

Бір түнде ақсұр атпен кеттім қашып,
Қолға түссем өлем деп жаман сасып,
Жол жүріп бірнеше күн тыным алмай,
Жапанда жата кеттім ұйқы басып.

Жапанға жата кеттім қашып барып.
Алладан мәдет сұрап, жылап, налып.
Тыным алып аз ұйықтап кеткен екем,
Түсімде жетіп келді әкем ғаріп.

Түсімде жетіп келді әкем фақыр,
«Ей, балам, бұл жерде ұйықтап болма ғапыл.
Жанында жеті жігіт жолдасы бар,
Ағыбай Тектұрмаста келіп жатыр.

Жүр, балам, осы араның жолыменен,
Олар да жүріп келді түніменен.
Ақжолтай жолы құтты батыр еді,
Жолдас бол, тез бар, балам, оныменен.

Ағыбай душарласса болып несіп,
Екеуің жолдас болсаң желдей есіп,
Қанжарын екі жүзді қару қылсаң,
Аласың дұшпаныңнын басын кесіп».

Қуанып сол түсімнен түрегелдім,
Шын көрсет пазылыңды, Тәңірім, дедім.
Әкемнің түсімдегі сөзін сынап,
Ертерек жетейін деп атқа міндім.
Әкемнің түсіндегі сөзі шын боп,

Отырған бұлақтағы сізді көрдім.
Қуанып, Құдай тілек берер дедім,
Айтқаны әкем фақыр келер дедім.
Сырымды бұған айтып ұқтырмайын,
Артымнан батыр болса ерер дедім.

Мен сізден қанжарды алдым жаннан кешіп,
Барсам, жатыр ұйықтап көңілі өсіп.
Қанжарды қақ жүректен салдым-дағы,
Сілтедім төмен қарай қарнына есіп.

Қарнын қақ бөлді де қанжар жарды,
Шошынып ұйқысынан сонда оянды.
Шошынып, қару іздеп, қорбаң қағып,
Менің кеп білегімнен ұстай алды.

Ұстап алып, лақтыруға ыңғайланды,
Ұстадым керегеден қорғап жанды,
Қолымнан жұлқылай келіп тартқан шақта,
Теңселіп ақ орда үй шыр айналды.

Орнынан тұрайын деп ұмтылғанда,
Ішек-қарны аяғына түсе қалды.
Ұстаған білегімнен қолы босап,
Сылқ етіп өлерше боп кете барды.

Ей, батырым, осындай менің жайым,
Құтқарды сұм залымнан бір Құдайым.
Алдыңнан толысынша мал айдап кет,
Бұл малды сенен аяп не қылайын.

Кәпірден жаман қорлық көргенім бек,
Зарынан жұрт қорыққан уайым жеп.
Көп жылқы бағанағы сол иттікі,
Бір жақта менің жылқым онан да көп.

Ақжолтай, Ағыбайым, сенің атың,
Жайылған жер жүзіне салтанатың.
Ақ ордадан шығып келіп, зар еңіреген,
Көргенің бағанағы біздің қатын».

Сыр айтты бала бұған жайлап,
Ағыбай көп отырды артын ойлап.
Топтан тоғыз тұлпарды таңдап алды,
Жылқының не қылмақшы бәрін айдап.

Біреуі сол тоғыздың Ақауыз ат,
Порымы жануардың жылқыдан жат.
«Сауға», - деп ер Наурызбай сұрап алды,
Жүрісі, сүйегімен бәрі де ұнап.

Сол кезде бұл тұлпардың төрт-бес жасы,
Дәл бір кез, қырым ет жоқ кесер басы.
Қақпанбел, қамыс құлақ белдемелі,
Ағаштың бөлігіндей қабырғасы.

Төрт елі қабырғасы енді, жалпақ,
Шіреген шақпақ еті, бұты талтақ.
Үстіне кісі мінсе қоразданып,
Қарайды жан-жағына жалтақ-жалтақ.

Шапқанда қанды көбік алдын жауып,
Қояды басын тартсаң шайқап-шайқап.
Сыртылдап шын қызғанда құйысқаны,
Лоқымас жар, су келсе онан тайқап.
Шапқанда құс секілді көрінеді,
Алдынан оның қарап тұрсаң байқап.

Өзге аттан жүріп кетсе адымы алыс,
Қанаты қабырғанда кере қарыс.
Екпіні пысқырғанда үй жыққандай,
Танауын десең болар бейне талыс.

Кез келген иесіне Ақауыз ат,
Арқада әр Наурызбай жүрді алшақтап.
Ежелгі ата-баба кегі үшін,
Жортатын Абылайлап, ұранын сап.

Жортқанда Ақауызды аңқылдатып,
Қолында ақ семсерін жарқылдатып,
Зәресін алған талай сұм дұшпанның,
Асықтай өшіккенді аспанға атып.

Ақауыз Наурызбайдың серігі еді,
Сауға қып Ағыбай беріп еді.
Астында Ақауыз жүрген шақта
Ер Науан жеңілмейтін берік еді.

Бұл сөзді оқып едім жазған хаттан,
Тексерттім өзгерісте табиғаттан.
Өтірік, ертек сөзді өлең қылып,
Ақын көп беталдына еткен мақтан.

Әлеумет, бұл сөз анық, ертегі емес,
Таралған үлкендерден осы кеңес.
Кездескен шежіреде ердің сөзін
Құлағын естігенде қағады елес.

Тарқаттым Ағыбайдың мына тойын,
Шу қылған қызықпенен Шудың бойын.
Аманат жан ұяда тыныш тұрса,
Аудармақ баспа сөзге ендігі ойым.

Атыбай сан ажалдан кеткен аман,
Ат қойған «Ақжолтай» деп барлық ғалам.
Жамиғат, айтушыны айып етпе,
Осымен сөз аяғы бітті тәмам.

ҚАРАКЕСЕК

(Дастан)

Бастайын «бісміллә» деп сөздің басын,
Тарихтың аударайын біраз тасын.
Кешегі үлкендердің сөзі еді,
Ендігі кішілерге мұра қалсын.

Сағым сел, сансыз көлді, жері - Арқа,
Ел жайлап Сарыарқа толған малға.
Құба жон мекен еткен үш арыс ел,
Жоқ еді зәрулігі малға-жанға.

Бір хақтың билігінде кім туады,
Кіндік кесіп, кіріңді кім жуады.
Біреудің баласы еді үш ел басы,
Белгілі әлімсақтан шынтуайты.

Тараған Жанарыстан жалпақ Арғын,
Қоңырат, Қыпшақ, Найман, Керей бартын.
Уақты, басқасын да қоя тұрып,
Арғынның сөз етейін біраз халқын.

Артыннан туады екен Қара қожа,
Онан соңғы Ақжолды дейді мырза.
Ақжолдың жеті ұл туды тоқалынан,
Біртіндеп таратайын болсаң ырза.

Ақсопы, Қарасопы, Арықсопы,
Сарысопы, Момынсопы, Имансопы.
Жетісудың ең кенжесі Мейрамсопы,
Тұрақты бәйбішеден туған жалқы.

Мейрамның бес баласы - бес арыс ел,
Орта жүз - атаң Арғын, бір асқар бел.
Ұлы жүз, Кіші жүздің арасында,
Жайлаған Сарыарқаны шарқарлы көл.

Қуандық, Қаракесек - жапсар ауыл,
Жасынан бір туыпты болып бауыр.
Мейрамда көп өскені осы екеуі,
Бұлардан шықты жақсы талай тәуір.

Алладан жазуға деп хат алғанмын,
Шежіре жазбай тағы жата алмадым.
Болаттың біле жүрсін былайғы жұрт
Қалайша Қаракесек атанғанын.

Сыр қызын Мейрамсопы алған екен,
Жеңгесі ертіп келіп салған екен.
Жау шауып екі арада, ел бүлініп,
Қайта алмай осы Арқада қалған екен.

Емшекте жеңгесінің бар баласы,
Үш адам келген еді айналасы.
Біреуі Арыстан баб тұқымынан,
Бірге өскен бай қызының жан жолдасы.

Тағдыр ғой, әйел мен қыз қалып қойды,
Мейрамсопы ойлады әрбір ойды.
Біз үшін ел-жұртынан айырылды деп,
Жеңгесін ақылдасып алып қойды.

Ел өскен аналардан енді жаңа,
Бір хақтың ризығына толған дала.
Ел болды біразырақ Қамбар деген,
Манағы емшектегі келген бала.

Әйелден қыздай алған туды төрт ұл,
Куандық, Сүйіндікпен - екі деп біл.
Бегендік, Шегендікпен - бұл төртеуі
Бірге өсіп, біте қайнап, болған бір тіл.

Жеңге алған әйелінен - Шуыртпалы
Туғаннан жалғыздықты ұмытпады.
Төртеу бір, бұлар екеу - екі атадан,
Екеуін ойнаса да жуытпады.

Жыл жылжып, күндер өтті талай-талай,
Сыйлаған екі әйелді барлық маңай.
Екеуі оңашада ақылдасты,
Болады Қарқабаттың жайы қалай.

Біреуге ұзатуға қимай жүрді,
Туысқан ақылдасып талай түнді.
Тағдыры не жазады, күтелік деп,
Зер салып айналаға құлақ түрді.

Екеуі сонымен жүрді біраз,
Қыс өтіп, келесі жыл болады жаз.
Сарқырап тауда өзек, сайда бұлақ,
Көлдегі қиқулаған үйрек пен қаз.

Екі әйел сыры бірге, жаны бөлек,
Сөйлейді бірін-бірі тосып, елеп.
Екеуі суға барып қайтқан еді,
Көреді сол жағдайды тағдыр жебеп.

Екеуі келе жатса Қарқабат та
Қайтыпты суға барып сол сағатта.
Отырған Қарқабаттың орнын көріп,
Екі әйел қалды сонда бір ғажапқа.

Дәреті жерді жыртып кеткен екен,
Жыртысы бір қарысқа жеткен екен.
Екі әйел ішін тартып таңғалысты,
«Қарқабат шын асыл жан, неткен екен».

Екеуі мұны көріп үйге қайтты,
Сопыға көргендерін келіп айтты.
Алла жазса тегі асыл болады деп,
Мақтады қайта-қайта Қарқабатты.

Қор қылма бұл аруды жатқа деді,
Жақсылап тәрбиелеп, сақта деді.
Екеуміз қызғанбалық, тоқалдыққа ал,
Қол жетпес мұндай асыл затқа деді.

Мейрам да қарсылықсыз көне қалды,
Уәде «жарайды!» - деп бере қалды.
Қидырып ақ некесін молдаларға,
Үшінші тоқалдыққа мұны да алды.

Билігі бір Алладан күндер өтті,
Бойына Қарқабаттың бала бітті.
Тоғыз ай тоғызымен өткеннен соң,
Баланың туатұғын күні жетті.

Ұл туды күні жетіп Қарқабаттан,
Қарқабат қуанышқа сондай батқан.

Жаратқан жарылқаса ұл береді,
Деген сөз бар емес пе ақиқаттан.

Әйелдің қалжасына құлын сойды,
Қуанып Мейрамсопы қылды тойды.
Нағашы тегінің деп құрметіне,
Баланың Болат қожа атын қойды.

Ерекше бала Болат бітімі де,
Айрықша анасының күтімі де.
Тілейді бір Алладан күні-түні
Түзуден шықса екен деп түтіні де.

Болаты болып өсті сері көңіл,
Таныған өжеттігін айнала-өңір.
Қиынның қандайынан жалтармайды,
Не істің тауып кетер ыңғай-ебін.

Досынан барлық сырын жасырмайды,
Қастасқан адамына бас ұрмайды.
Біреуден тәкаппарлық көре қалса,
Алғанша онан кегін басылмайды.

Қуандық - сыйлайтұғын үлкен аға,
Жақсы аға, ініге де жақсы жаға.
Мінезі бола қалса тым қаталдау,
Ініге қоя қоймас жақсы баға.

Үлкеннің ыңғайымен өскен бәрі,
Мінезі Қуандықтың әрі-сәрі.
Кейінгі інілерге күш көрсеткен,
Келмес деп төртеуіне мұның әлі.

Ежелден Мейрамсопы жуас кісі,
Тоқалдан туғандарға бұрады іші.
Балалар бәйбішеге ырық бермей,
Кей-кейде өз бетімен қылады істі.

Жыл жылжып, өлшеулі күн - мезгіл өтті,
Аттанар бұл дүниеден уақыт жетті.
Тараған алты арыс ел бір өзінен,
Мейрам да қайтпас сапар жолға кетті.

Алла алған аманатын сәт қолайлы,
Атаның жатқан жері болсын жайлы.
Көрмеген көшесінен жарылқа деп,
Ұрпағы әлденеше қолын жайды.

Әке өлді, қалды оның балалары,
Қартайып, еңкейеді аналары.
Сыйыспай артындағы мал-мүлікке,
Ашылды араз болып аралары.

Шайтанның іс қылады оңбасында,
Асықты иірісті жолды ашуға.
Қуандық:
Бүк, шік, алшы, тәйке - менікі деп,
Болат тек сиыныпты омпысына.

Бір Алла іс етерде асыға ма,
Алла ісін көрмей көңіл басыла ма.
Шиырып тастағанда тай үстінен,
Омпадан тұра қалған асығы да.

Қайғыда қалды қамқор аналары,
Бәрінің Мейрам еді паналары.
Ұстауға балалардың басын қосып
Келмеді аналардың шамалары.

Бір күні ауыл көшті жайлау жаққа,
Қуандық әуелден-ақ құмар баққа.
Азырақ қатты сөзге келіп қалды,
Таласып Болатпенен мінер атқа.

Үлкен деп Болат оны сыйламады,
Айылын онан қорқып жинамады.
Араз боп бір әкенің балалары,
Төртеуі басын қосып жиналады.

Болат та ашуланды көзі жайнап,
Дүрлікті мұны көріп ауыл-аймақ.
Қамбар мен Шуыртпалы жанжал болса,
Болатқа болысуға тұр ыңғайлап.

Біреулер ертіп келді аналарын,
Қарашы аналардың даналарын.
«Сендерге не жетпейді, қойыңдар!» - деп,
Таратты ұрсып-ұрсып балаларын.

Сөйтсе де іштерінде кегі қалып,
Татулық көңілдерін шайтан шалып,
Жүгініп ескі қазақ ғұрыпына,
Бөлінді бір-бірінен енші алып.

Баласы бәйбішенің өңкей қасқа,
Ержетіп ие болған мал мен басқа.
Аз беріп сыбағалы еншілерін,
Қиянат қылды сонда екі жасқа.

Шыдамай бұл қорлыққа Болат бала,
Қамбар мен Шуыртпалыны қасына ала,
Бір түнде бар жылқыны айдады да,
Жөнелді қайдасың деп Бетпақдала.

Елсізде бұлар келді бір қораға,
Бел шешіп демалысты сол арада.
Жылқының қалың сүрлеу ізіменен
Қуғыншы ертең жеткен бұл араға.

Қуандық, Сүйіндікпен келді қуып,
Бегендік, Шегендікпен оған жуық.
Оянып уақытысында Болат қожа,
Бұлаққа жатыр еді бетін жуып.

Қақтығыс бола кеткен жайдан-жайға,
Ағайын өкпелескен қотыр тайға.
Қораға сонда Болат жүгіреді,
Сол жерде істемекке амал-айла.

Қораны соққан екен қара шымнан,
Ер Болат қорқар емес қуғыншыдан.
Жалма-жан қарашымды қолына алып,
Қуғыншы ағаларын шыммен ұрған.

Қораға қуғындар да жуықтайды,
Болат та шыммен ұрып жуытпайды,
Жылқыға ие болып Қамбар тұрды,
Көрсетті көп қайратты Шуыртпалы.

Түс ауып, кешке дейін болды жанжал,
Қылады кімге опа дүние мен мал.
Дәл тиіп лақтырылған бір кесектен,
Бет-аузы Қуандықтың болды дал-дал.

Бола ма төбелесте ешбір есеп,
Тұра ма ұра бер деп арқа төсеп.
Қолына ұстағаны қару емес,
Қораны қалаған шым - қаракесек.

Ер Болат бір кесекті қате алыпты,
Оқыста бауырына тақалыпты.
Ағасын қара шыммен ұрып жығып,
Сондықтан Қаракесек атаныпты.

Қан бірге, қайда барад, болды бітім,
Тай сойып Қуандыққа, етті күтім.
Баласы бір әкенің - намыс бірге,
Намысын бермей келед, сырты бүтін.

Алланың жебеуімен өскен халық,
Қамбар мен Шуыртпалы бірге қалып.
Ұрпағы екеуінің күні бүгін
Ішінде Қаракесек жүргені анық.

ШОРТАНБАЙ МЕН ОРЫНБАЙ АҚЫН АЙТЫСЫ

Шортанбай:
Жаратқан бәрімізді бір Құдайым,
Падиша пендесінің білер жайын.
Атыңа анық, түсіңе танық едім,
Жолың болсын, жүрмісің, Орынбайым.

Орынбай:
Дуана қожа атасы барар Мекке,
Мейрамға имам болған жалғыз, жеке.
Жолың болсын дегенің жақсы лепес,
Құдай берсе, мол болсын, е, Қожеке.

Шортанбай:
Өлеңге бір кісідей тынысың бар,
Бақ берген тіл мен жаққа ырысың бар.
Барымташы кісідей, мол болсын деп,
Әлдеқандай кісіде жұмысың бар?

Орынбай:
Былтыр сізді шақырды Құсбек батыр,
Хан шақырса, не тұрсын ақын, батыр.
Ақ сұңқардың дидарын көрейін деп,
Орынбай сол жарлықпен келе жатыр.

Шортанбай:
Айтасың мақтан қылып батыр ханды,
Ар көресің құр келіп бақырғанды.
Билейтін ел бітімін би емессің,
Құсбек сені не қылсын шақырғанда.

Орынбай:
Қожеке, ханға тағы сөйлеймісің,
Ханыңды шақырма деп билеймісің.
Ішің тар, бұл қайдағы жарықтықсың,
Тыңдамай хан шақырса қой деймісің?

Шортанбай:
Еліңе мен насихат кеп айтамын,
Бар демей беті-жүзің, тік айтамын.
Елімнен былтыр алып кетіп едің,
Ұялмай тағы келдің бе деп айтамын.

Орынбай:
Төреңнен алатұғын алымым бар,
Жақсыдан алып өскен қалыбым бар.
Төреңе әлің келсе бердірмей бақ
Күндесең алғаныма ішіңді жар.

Шортанбай:
Орынбай Тұрлыбекке ерген екен,
Әркім-ақ сұрамшаққа берген екен.
Елімді өзім жоқта қойдай шауып,
Бұл мұңдар сонан дәндеп келген екен.

Орынбай:
Қожеке, соны сөздеп айтармысың,
Қуанып бердірмесең қайтармысың.
Мейрамның қарлығаштай малын қорғап,
Қызғанған Тәңір малын сайтанбысың?

Шортанбай:
Білдің бе сөйткенменен берерімді,
Бағана біліп едім келеріңді.
Жан жоқ деп менен басқа мақтанасың,
Түк бермен, асырмасаң өнеріңді.

Орынбай:
Шығыпты Орта жүзге атың, Қожа,
Айтасың әлімдікпен батыл, Қожа.
Көздерін сендейлердің уқалаушы ем,
Кім болар бергізбесең атың, Қожа.

Шортанбай:
Орынбай, Тұрлыбекпен келді, кетті,
Әй, бәлем, бергізбеспін, сөзің өтті.
Жалынсаң, Қожеке деп, кешер едім,
Түбіңе, сорлы, өзіңнің сөзің жетті.

Орынбай:
Қожеке, сырттан сұрап сағынғаным,
Құсбектен тәуір болды табылғаның.
Бұл жерде қожа билер Қаратау жоқ,
Арғында сенен сұрап не қылғаным?

Шортанбай:
Қарауыл өрши берді шыңдамаса,
Айтпаймын халық кеңес тыңдамаса.
Тіленші елге келген сен деймісің,
Көрейін халық сөзімді бұлдамаса.

Орынбай:
Кожасың, қараға жақ жөнің басқа,
Шығыпсың жақпай жалғыз қарындасқа.
Баласын бір Арғынның екі билеп,
Мұндайды кім үйретті сен қу жаққа?

Шортанбай:
Болса да баяғыдай заманым жоқ,
Бозбала - бәрің тәуір, жаманың жоқ.
Пір болған жеті атаңа, қожаң едім,
Көрген соң бір заржақты амалым жоқ.

Орынбай:
Нәсілің төрт жар дейді, дегдар Қожам,
Алдында сөзге жүйрік мен бар, Қожам.
Еліңе дәріс айтып, дін үйретпей,
Қазақтың өлеңінде нең бар, Кожам?

Шортанбай:
Тіленші боп ақын да жағады екен,
Ұлықты мақтап, мәнісін табады екен.
Алдына осындайда бір шықпасам,
Жайына қоя берсем жағады екен.

Орынбай:
Айтасың жүйріктікпен, шешен Қожам,
Күнәңді тәубе қылсаң кешер, Қожам.
Алдыма шығарыңды қайдан білдің,
Айтасың соны білмей, жетер, Қожам.

Шортанбай:
Беріп пе жалғыз саған тіл мен жақты,
Деймісің сөзден кедей біз бейбақты.
Қожаңды жұрт пір қылған жетер дейсің,
Әй, бәлем, ұмыттың ба аруақты?

Орынбай:
Деп едім «тілім тиер» мен бағана,
Жаратты қожаны пір Ақ тағала.
Ишан өлең айтқанын қашан көрдің?
Не өлең,не пірліктен кет садаға.

Шортанбай:
Хан, қара шақырған соң келе қалдым,
Жел сөзбен көп алдында желе қалдым.
Қожаны пірлігінен айыратын
Молданы дәріс айтқан көре қалдым.

Орынбай:
Қожеке, көп сайтанмен салыспаңыз,
Қараға төре тұрып таныспаңыз.
Айтамын жаным ашып ақсүйекке,
Жасыққа болатынды алыспаңыз.

Шортанбай:
Өтерін дүниенің ойламас ем,
Алдында хан, қараның сайрамас ем.
Орынбай елге келген мейман еді,
Әйтпесе бұған жолды байламас ем.

ШОРТАНБАЙ МЕН АСАН БҰҒЫ АЙТЫСЫ

Шортанбай Қанайұлының жырлары 1993 жылы ғана жеке жинақ болып шықты. Сол кітапта Шортанбай мен Асан Бұғының айтысы, құрастырушылардың қолында болмауы себепті, үзінді түрінде жарияланған.

Біз Шортанбай мен Асан Бұғы айтысының толық нұсқасын ұсынып отырмыз. Бұл мәтін Жезқазған облысының Ақадыр ауданы «Өспен» кеңшарында тұратын, сексеннің сеңгіріне шыққан Әбдіғұл ақсақалдан алынды. Ал Әбекең айтысты кезінде тоқсаннан асып, алпысыншы жылдар ортасында қайтыс болған әкесі, есімі республикаға белгілі ақын-жыршы Маясар Жапақовтың айтуында қағазға түсірген.

Шортанбай:
Замандасым, ей, Асан,
Тұрақсыз заман, ойласаң.

Бақ ширкінге мәз болма,
Тұрмайды баста байласаң.
Тұрмайтынның себебі,
Арқаны алған мынау жау,
Сені де қоймас түбі сау.
Саудамен тапқан тиынға
Әулиедей сыйынба.
Мұсылманның баласын,
Хан, ақсақал данасын
Қыспаққа алған кәпірге
Сенің-дағы малыңды
Тартып алу қиын ба?!
Хақ пайғамбар тұқымы ем,
Медет берген бір ием.
Елдің зарын жеткізіп,
Сөз сөйлеген жиында
Айтыспақ боп менімен
Ниет еттің, ақыным.
Қайыры жоқ сөз айтып,
Кесапатқа көз айтып,
Тектен-текке күпір боп,
Шатысбассың, жарқыным.

Асан Бұғы:
Көп сөз айттың, Шортанбай,
Не демейді қу таңдай.
Мешітке ие кожасың,
Жанғұттымен құда боп,
Бар жақсыдан озасың.
Ойламасаң дүние ісін,
Есбаймен неге жақынсың?
Сөзіңе жұрт ұйыған,
Дес бермеген акынсың.
Кереку, Семей барғыштап,
Ат, арғымақ алғыштап,
Ойлап кеттің бақ ісін.

Сен пайғамбар тұқымы,
Мен Әндіжан қожасы,
Тек сен ғана жақсы боп,
Бәрімізден озбақсың.
Саудамен дүние жиды деп,
Бұл орыстың ісі деп,
Алдымызға тосасың.

Шортанбай:
Сөз айтайын Асанға,
Дүниешілікке мақтанба,
Жәрмеңкеде қақтандың,
Дәулетің судай тасқанға.
Дүниеқордың мәнісі -
Жетпіске келді бұл жасың,
Дүниешік болды жолдасың.
Тәнім отқа күймесін,
Тілім менің тимесін,
Арғы атаң аруақты,
Қожасы еді бір елдің.
Жақсыдан шыққан қу келдің,
Ата жолын ұмытқан.
Дін оқытып жөн айтпай,
Жаратушы иені айтпай,
Саудамен кеткен ез басың.
Әндіжандық сарт болдың,
Қай елдің ең қожасы?
Қаратауда туғансың,
Пәленше деген мырзасың,
Сарыарқаға келген соң,
Төрт аяқты жорғасың.
Осынша жиған мүліктен
Не көреді қу басың.
Таласың бар жалғаннан
Әлі де болса аспаққа,

Дүниенің боғы үшін,
Күнде жосып аптықпа,
Ұяларсың лахатта,
«Мен раббың», - деп сұрағанда.

Асан Бұғы:
Қаратаудың халқы едің,
Бір атадан жалқы едің,
Есек мінсек айып не?
Әуелде күнә жанға қас,
Арқаға келер, болар мас.
Мені бүгін сарт дейсің,
Қалжақтан ауыз жимайтын,
Дуалы сөз ішке сыймайтын,
Ала қашпа көк езу,
Сені атады Қызылбас.
Пір болған соң тантыққа,
Қалай заман бұзылмас.

Шортанбай:
Жәдігөй жарғыш болмаңыз,
Ақырет қамын ойлаңыз.
Жасың жетті жетпіске,
Иман бер деп сұраңыз.
Арқаға шығып нан жедің,
Нан жедің де дәндедің.
Сұлуы болса сүйсем деп,
Жүйрігі болса мінсем деп,
Күннен-күнге сәндендің.
Арқадан қылып жайлауды,
Әркімнен алдың байлауды.
Қиямет күні болғанда,
Қандай жерде мекенің
Сен ғаріптің сайлаулы?
Бұл айтқаным - ақылым,
Аталас туған жақыным,

Қиямет күн кез болса,
Пайдасы болмас қапының.
Ағартты Құдай басыңды,
Өлшеп те берген жасыңды,
Сауда деген - елді арбау,
Қоярсың енді осыңды.

ШОРТАНБАЙ МЕН ШӨЖЕ АЙТЫСЫНА

Шортанбай:
Әй, Шөже, ғибрат қып сөз айтайық,
Бос мақтан, фәни сөзін аз айтайық.
«Сен жендің, мен жөндімін» - еш пайда жоқ,
Тілейік мұсылманның амандығын,
Халыққа ой түсетін наз айтайық.

Шөже:
Шортеке, ел сыйлаған пірім едің,
Сенімен айтысуға тұрып едім.
Басқадай қу соқыр деп кемсітпедің,
Басқа ақын тап өзіңдей ірі ме еді.
Осымен мен сөзімді тоқтатайын,
Алланың сөзін айтып, ғаділет жол,
Алды-артты бірдей орап жібермедің.

«ЖИЫРМА БЕС» ӘНІ

Шыңжаң қазақтарының атақты әншісі Хамит Ысқақұлы Шортанбайдың бұл әнін Қазақстаннан алып қайтқан. Ән композитор Ілия Жақановтың қолында сақтаулы тұр.

Сауғанмен жалғыз сиыр іркіт болмас,
Өнерді бойға біткен іркіп болмас.
Мысалы, әр нәрсенің бәрі сондай,
Қаңқылдап қара қарға бүркіт болмас.

Ит қызыл болғанменен түлкі болмас,
Ойнақтап сиыр үркіп жылқы болмас.
Мысалы, әр нәрсенің бәрі сондай,
Ағашқа саясы жоқ бұлбұл қонбас.

Қайырмасы:

Ахау, өтті-ау заман,
Хош бол, аман, жиырма бес
Қайта айналып келмес маған.

Жабыдан айғыр салма, жалды екен деп,
Жаманмен жолдас болма, малды екен деп.
Жүйрікті жол үстіне тастап кетпе,
Қан түсіп аяғына қалды екен деп.

Жабыдан жүйрік шықпас баптағанмен,
Жаманнан асыл шықпас мақтағанмен.
Ителгі қайырсаң да түлкі алмайды,
Алтындап томағасын қаптағанмен.

Қайырмасы.

Өлген соң арыстаннан тышқан артық,
Мейірімсіз жаман достан дұшпан артық.
Қолына кей жаманның алтын түссе,
Қадірін біле алмайды мыстан артық.

Кісі емес, кісі артынан жамандаған,
Дос емес, дос көңілін таба алмаған.
Қолына кей жаманның тұлпар түссе,
Қандырып тақым құрышын шаба алмаған.

Қайырмасы.

Жақсы атқа жасық темір таға болмас,
Ит тері илегенмен жаға болмас.
Үлгісіз үлкендерді үрлесең де,
Қарыны қампайғанмен аға болмас.

Жайлауда сән болмайды жайламаса,
Болмай ма құлын асау байламаса.
Өлген соң жылағанның керегі не,
Тірлікте бірін-бірі сыйламаса.

Қайырмасы.

ШОРТАНБАЙ АЙТҚАН ЕКЕН...

Қатынын мақтар қас жаман,
Баласын мақтар нас жаман.
Алыстағы дұшпаннан
Аңдып жүрген дос жаман.

Құдыққа еңкейгенде басындағы топысы суға түсіп кетеді. Шортанбай қарманып, ұстай алмай қалады. Сонда былай деген екен ойланбастан:

Басымда топым ба еді көп көргенің,
Мен бе еді осыншама жек көргенің.
Бар сенгенім сен болсаң, екі қолым,
Кәнеки, тап бергенде - ап бергенің?

Пенде жоқ тәубе қылған ісін біліп,
Төрт кісі өз жақыныңнан талап алар
Оң жаққа салғаннан соң шешіндіріп,
Қолынан қарындастың келгені сол,
Көрге сап, көміп қайтар көсілдіріп.

* * *

Шортанбай Қарқаралы қаласына келіп, күн батып, шам жаққан мезгілде Қамыт деген бай ноғайдың қақпасын қағады. Қақпаны ешкім ашпайды. Сонда Шортанбай терезенің тұсына келіп, мына өлеңді айтқан екен:

Осы күнгі ноғаймен атамыз бірге
Хауа анадан жаралды.
Бейіштің дүзін көрмесін
Деген екен сараңды.
Сараң пенде кім десем,
Ноғайларға ұқсайтын көрінеді ренді.
Кіргізбейтін кісіні,
Күн батқан соң бекітіп ап қораңды.
Ноғай, сенің салмасын
Мұсылманға жораңды.
Жер ортасы - Көктөбе,
Ноғай ауған жерінен,
Айырылған соң жау алған
Орманбет хан ерінен.
Қазаққа кеп бай болды,
Ашуланса ноғайды
Айдар қазақ елінен.

Қамытбай: «Ойбай, Қожа екен ғой!» - деп өзі шығып, қақпасын ашқызып, құрметтеп, үйіне кіргізіп, отырар-отырмастан он топ кездеме әкеп алдына қояды. Сонда Шортанбай:

Он топ ләңке ал дейсің,
Қоржыныңа сал дейсің.
Ендігі жыл болғанда
Шортанбай атты қожада
Сексен қойым бар дейсің, -

деген екен.

* * *

Құсбек төре дуанбасы болып сайланғанда құтты болсын айта келген Шортанбайға бір айғыр үйірлі жылқы айдатыпты.

Жолда келе жатса, Жамантай хан жылқысының ішінде жүр екен. Келіп амандық-саулық сұрасады.

Жамантай: «Қожа, қайдан келесің?» - депті.

Шортанбай: «Құсбек ханға қайырлы болсын айтып келемін», - дейді.

Жамантай: «Иә, Құсбекті хан қоя алмай-ақ жүр екенсіңдер-ау», - дегенде Шортанбай:

Ежелден өлең айтқан мен Шортанбай,
Тұсында әрбір ханның бір сұрқылтай.
Құсбек хан дуанбасы болып еді,
Мен түгіл өзің қайттің, хан Жамантай, -

дейді.

Жамантай: «Хандықтан айырылған соң жолын ұмытты дерсің», - деп о да бір айғыр үйірлі жылқы беріпті дейді.

Шортанбайдың Кенесарыны Айыртау - Ортауда Орта жүздің ханы деп көтергенде айтқаны:

Ортауда Кенесары хан көтерген,
Орта жүз соңына ерген тым ертеден.
Бесата баласынан Жанғұтты бар,
Байсейіт, Дүйсенбай мен Есбай, Қара -
Бір қол боп көрінетін жеке-дара.

* * *

Шортанбайдың Ұлытауда Кенесарыны қазақ елінің ханы етіп, ақ киізге салып көтергенде айтқаны:

Ұлары шулап Ұлытау,
Орыс, қазақ қылған дау.
Алаша хан, Жошы хан,
Қазақтың басы қосылған.
Жалаңаш шапқан ер жігіт
Қолдаса Құдай келер сау.

* * *

Шортанбайдың Құнанбаймен бірге Ертіс бойына барып, онда сыңсып қонған мұжықты көріп айтқаны:

Ертістің бойы ен жайлау,
Көшіме түсті бір байлау.
Алғанын мұжық аз дейді,
Жер қосып тағы жаз дейді.
Келіп те қапты төресі,
Жоқ шығар бізге бересі.

Мұхтар Мағауин

ШОРТАНБАЙДЫҢ ЖАҢА ЗАРЫ

Шамасы 1967 жыл болса керек. «Абай жолы» романының тарихи негіздері туралы зерттеуін дәйектеу үшін ұлы жазушының қызы, Мұхтар Әуезов музей-үйінің директоры Ләйлә апайымыз Омбы, Ленинград архивтерін тағы бір ақтармақ болыпты. Қасына музейдің аға ғылыми қызметкері Мұратбек Бөжеевті және бір кісіні ертпек екен. Мұрекең Ахмет Байтұрсыновтың жүзін көріп, тағылымын таныған, 20 жылдардың соңында Саратов университетінде оқыған, артынша Мәскеудің Философия, әдебиет, тіл институтын (МИФЛЯ) бітірген, аспирантурадан өтіп, Гончаровтың «Обломовынан» дисертация қорғағалы тұрғанда Алматыға алдырылып, ҚазПИ-де профессорлық қызмет

атқарған және көп ұзамай Карлагқа айдалып, он алты жылдық қапастан аман шығып, көп қиындықтардан соң ғылыми жұмысын қайта жалғастырған, өзгеше тағдырлы адам еді. Аз ғана өтініш жасадым. Абай есіміне, Құнанбай қажы ғұмырына қатысты архив деректерін іздестіру үстінде ежелгі ақын-жыраулар мұрасы ұшыраса қалса, мүмкіндігіне орай, жөн-жосығын тіркеп ала келсеңіз дедім.

Айдан астам жүріп, Ләйлә қарындасымен бірге Мұхаң романына қатысты мол қазына жинап қайтқан Мұратбек аға мені де ұмытпапты. Тіркеп емес, тұтасымен көшіріп, яғни фотосуретке түсіріп, жуан бір папка ескі қолжазбалар жинағын әкеп берді. Мұндағы ең елеулі нұсқа Шортанбай шығармалары еді, елеулі ғана емес, құнды соны мұра, бірақ дәл қазіргі сәттегі қажетті тақырыбымнан тыс. Сонымен, Омбы архивінен шыққан дүние енді менің архивіме түсті.

Шортанбай! Ата қазақтың өткенін зар тұта жоқтаған, бүгінгі күннің барлық қайғы-қасіретін шынайы таңбалаған, болашақ заманының тұманды, күмәнді кеспір-кейпін нақты болжаған соқталы тұлға. Қазақ жұртының отарлық кіріптарлық замандағы ұлттық санасын айғақтаған ұлы жыршы. XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің алтын діңгегінің бірі. Бұдан бес-алты ұрпақ бұрын айтқан сөздері бүгінгі ахуалымызбен үндесіп жатқан, сәуегей ақын.

Әлбетте, Шортанбай сөзі советтік-отарлық дәуірде айрықша әсерлі естілетін. Өткенмен қатар, өткеріп отырған заманының бедерлі суреті, ауыр үкімі. Сондықтан да ақын есімі үнемі қудалауда болды, ақын сөзі жарыққа жіберілмеді. Тек жамандауға ғана жол ашық еді. «Жылымық» жылдарында кездейсоқ жағдайда бірлі-жарым бейкүнә шумақтары өтіп кетті демесек, Шортанбай мүлде дерлік жабық жатты. Мұның ең айқын мысалы - біз тоғыз жыл соңында жүріп, қаншама талқы, сүргіннен соң 1984 жылы әрең жарыққа жеткізген «Бес ғасыр жырлайды» антологияның құрамындағы Шортанбайдың, кітап жарыққа шығар, ең соңғы сәтте баспадан сыдырылып алынып қалуы. Әрине, «Маркс айтқан екен деп, тоқтай алмаймын!» - деп ұлы

Ахаң - Ахмет Байтұрсынов айтқандай, тоқтап тұру бойға сыймайтын. Шортанбай есімін біз бұдан бұрын, 1978 жылы Ленинградта басылған «Поэты Казахстана» аталатын алты ғасырлық антологияға енгізген едік. Абайды алғаш аударған атақты Вс. Рождественский тәржімасында. Екі-ақ толғау, бірақ мәселе санда емес, санатта болатын. Бұдан соң, сол Советтің зәрі қайтпай тұрған 1989 жылы, «Бес ғасырдың» өткендегі кемтігі толтырылған жаңа басылымына енгіздік. Аз-көп емес, тура 100 000 таралыммен шықты. Оның ізін ала, тағы да Советтер заманы, 1991 жылы екі томдық « Ай, заман-ай, заман-ай...» антологиясына, 50 000 таралыммен. Сонымен қатар, өзіміз тізгінін ұстап отырған «Жұлдыздағы» еркіндік жағдайымызды пайдаланып, ғылымға белгілі Шортанбайды алғаш рет түгелімен «Зар заман», « Алдаушы жалған», «Бала зарды» түзеу, күзеу, қысқартусыз, табиғи әрі толық қалпында бастырып шығарған едік (1991 ж. № 3.)

Бұл толғаудың өзіндік тарихы, өзгеше тағдыры бар. Шортанбайға сұрау салып, жинастырушы, орыс зиялысы, жасында жер аударылып келіп тұрақтаған семейлік адвокат - Николай Яковлевич Коншин. Этнограф, экономист. Қазақтарға етене жақын, ұлы Абаймен таныс-біліс болған. Аталмыш кезеңде Семей облыстық статистика комитетінің хатшысы. Сақталған деректердегі сөз ыңғайына қарағанда, Шортанбай өлеңдерін жинастырып, қағазға түсіру Қарқаралы қаласында тұратын Қоянбай Тұраров және Жүсіп Бөртебаев деген кісілерге тапсырылған. Жүсіп, сірә, ескілікті ел сөзіне бейім жан болса керек, ал Қоянбай орыстың хатына да, тіліне де жетік әрі мұсылманша тым сауатты кісі екені көрінеді. Шортанбай өлендері бастан-аяқ осы Қоянбайдың қолымен таңбаланған. Қолжазба - жиыны он екі бет, әр бет екі бағанға бөлінген, бірақ өлең тиесілі әуез, жол-жолымен сақтала қоймайды, көбіне-көп ұйқас та, ырғақ та бұзылып, бір тармақтың басы жалғанып, іркес-тіркес жазыла берген. Оның есесіне таңбалар айқын, бедерлі, нақты. Әрине, қадым жазудың өзіндік ерекшелігі, қазақ тілінің ішкі заңдарына сәйкес келе бермейтін көлденең қиындығы мол. Әр кісінің өзінше тартатын жөн-жобасы тағы бар. Анығын ажырату біршама машақат екені айтпаса да түсінікті.

Жиыны 611 жолдан құралған өлеңдер топтамасы әр қилы көлемдегі он екі бөлшектен тұрады, әрбір кесек жырға сандық ретпен бәйіт атауы беріліпті, яғни, үлкенді-кішілі он екі бәйіт. Бұл мұсылманша біршама танымы бар Қоянбайдың өзінше жіктеуі тәрізді.«Түйеге мінген қазақ үш ауыз өлең біледі» дегендей, ақындыққа өзінше әжептеуір талабы бар кісі екені аңдалады.

Қоянбай, адвокат Коншинге қолға түскен барлық ақиқат сөз осы ғана болды деп ескерткенімен, біраз сырды ішіне бүгіп қалғаны аңдалады. Көзге бірден шалынатын жағдай Шортанбайдың бұл реткі толғау, жырларының ішінде Ресей отаршылдығы, патшалық тәртіп турасында бір ауыз сөз жоқ, ал бұл Шортанбай мұрасындағы жетекші сарын екендігі белгілі. Қоянбай шіркін отарлық жүйе, саяси бақылау жайын тым жақсы білетін әрі өте сақ кісі екені байқалады. Әлденендей сезік бар. Сондықтан Шортанбайдың таза қазақ ортасындағы әлеуметтік және тұрмыстык ахуал мораль, адамгершілік әдет-ғұрып төңірегіндегі толғамдарымен ғана шектеліп отырады.

Шортанбайдың біздің заманымызға жеткен мұрасының ең мәнді әрі көлемді бөлігі «Бала зар» 1888 жылы Қазанда жарияланған болатын. Ғасыр соңынадейін, 1890, 1897 жылдары тағы екі мәрте басылған (Жаңа ғасыр басында тағы екі рет). Шортанбай ғұмыр кешкен Сарыарқада кеңінен тараған, оның ішінде бұл заманда қазақ даласындағы мәдени және рухани орталықтардың бірегейіне айналған Қарқаралы қаласында айрықша мәшһүр болғаны күмәнсіз. Яғни, Қоянбайдың «Бала зар» жайынан хабарсыз қалуы мүмкін емес. Әрине, кітап жөнін Коншин де жақсы білген. Арнайы тапсырма Шортанбайдың ел арасындағы әзірше беймағлұм жырлары турасында болса керек. Қоянбайда осы міндеттің үрдесінен шығуға тырысады. Бірақ кейде қолжазба нұсқалар арқылы да тарағанмен, негізінен

ауыздан-ауызға өтіп сақталған, оның үстіне басылған кітап әсерімен жаңғырған толғау-жырларда әр қилы қайталаулар ұшырамауы мүмкін емес еді. Тұтас бәйіттер болмағанымен, жекелеген түйдектер, толғам, тармақтар. Қолымыздағы нұсқаны мұндай үстемелерден тазарту, жаңа бір бәйіт үлгісін жасау кезінде бір пара халық арасында осы қалпында тараған және тиісінше таңбаланған мұраға қиянат болар еді. Оның үстіне бәйіт атымен берілген кейбір бөліктер біраз қуатынан айырылып, жарты кеш қалыпқа түсер еді. Сондықтан Қоянбай-Коншин нұсқасын сол қалпында жұртшылық алдына тартып отырмыз.

Жоғарыда Қоянбай Тұраровтың Шортанбай толғауларын хатқа тіркеген мерзімі туралы арнайы дерек жоқ дедік. Бірақ нақты шамалауға болады. 1900 жыл емес, 1901 жылдың алғашқы жартысы. Оған дәлелді айғақ бар.

Н.Я. Коншин Шортанбай толғауларын қолға түсірген соң, сөз жоқ, көп ұзамай оның орысша жолма-жол аудармасын жасатып алуға талап етеді. Бұл жұмыс Санкт-Петербург университетінің студенті, 1901 жылы елге жазғы демалысқа келіп жатқан Райымжан Мәрсековке тапсырылады. Р. Мәрсековтің осы архив бумасында сақталған, аударманы бітірген соң Коншинге жазылған арнайы хаты 1901 жылы 7 июльде Өскемен дуаны Айыртау болысынан жолданыпты.

Шортанбайға оралсақ, біздің қолымыздағы мұрасы - Ленинград емес, Омбы архивінен алынды деп шамалаймыз. Мұратбек ақсақал фотокөшірмелердің түп негізі қайда жатқанын нақты белгілеуді құнттамапты. Сөз жоқ, Омбы. Омбы архивіндегі Н.Я. Коншин қоры. Немесе Коншин хатшысы болған Семей статистика комитетінің іс қағаздарында. Шортанбайға жалғас, 1902 жылы Семейде Орыс Географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі ашылып, әуелде оның іс басқарушысы, кейінірек төрағасы болып тағы да Коншин сайланған, яғни аталмыш архивтің осы қоғамға қатысты қорында жатуы да мүмкін. Мұның бәрін айтып отырғанымыз манағы жуан бумаға Шортанбайдан басқа да бірталай мұра бар, бәрі де Коншин есіміне қатысты. Атап айтқанда, жаңағы екі ұйымның ықпалымен жинастырылған ел әдебиетінің үлгілері. Бар қазына осымен ғана шектелмесе керек. Болашақ іздестірушілерге құлаққағыс ретінде айтып жатырмыз.

Ал аталмыш Коншин архивінен қолға ілінген ең үлкен олжамыз Шортанбай толғаулары болып тұр. Бажайлап қарастыру, зерттеп тану болашақ күндер үлесінде.

Айтпақшы, Қоянбай топтамасының сыртында, осы Н.Я. Коншин қорынан Шортанбайға қатысты тағы бір толғау ұшырасты. Қолжазбада телімсіз, ежелгі қазақтағы «даныш-пан қарт жыршылардың насихат өлеңінің» үлгісі ретінде берілген. Бұрыннан таныс бірлі-жарым тармақтар жайын айтпағанда, бүкіл ой жүйесі, болмыс-бітімі Шортанбайға тиесілі екендігіне күмән қалдырмайды. Түпнұсқада «Жыр насихат» деген атаумен берілген бұл толғауды да жарияға шығарып отырмыз.

5. IX. 2004 жыл

БӘЙІТТЕР

Бірінші бәйіт

Әуелі атамыз
Адам пайғамбар -
Топырақтан жан боп
Жаралды.
Орыс бірлән қазақ боп,
Сол атамыздан таралды.
Мұсылманға бұйырған
Көкірегіне хала-ды.
Ұрлық бірлән қарлықтан.
Өтірік, ғайбат, зорлықтан
Бойыңды тартып тек жүрсең,
Көрмейсің деген залалды.
Белгісі деген бейіштің,
Жазғы салқын самалды.
Тарлығы деген тамұқтың
Қысқы суық амалды.
Ауылдың малы бұралқы,
Ақылы жоқ жаманға,
Жақсылықтан зәрем жоқ,
Жаманшылық асқан заманда.
Әкесін алдар баласы,
Хұрысан болар амалға,
Жақсыны жаман көре алмас,
Дес тимеген өзіне,
Сыртынан ғайбат айтқанша,
Айт өзінің көзі бірлән жүзіне
Шын екен деп иланба,
Жалғаншының сөзіне,
Құдайдан қорыққан бейшара,
Қарауыл қояр ізіне
Жуан да қисық түзелер,
Алланың құрған тезіне,
Менменсіген зор кеуде
Қисық жүріп өте алмас,
Аспанмен ұшып кете алмас,
Ол ондағы жолығар
Құрулы тұрған талқыға.
Кең киімді, мол үйдің
Жазық келер анасы,
Қатыны долы, кәрінен,
Қонақ қонса қыпылдап,
Кетіп тұрар зәресі
Азанды құлға Құдайдың
Шірнеуде жазған бәлесі.

Екінші бәйіт

Заманақыр боларда,
Ендігінің байлары,
Бұлар жөргем санайды.
Жалға жүрген жалшылар.
Жан қадірін білмейді,
Жыл он екі ай
Мал бағып,
Ақыға жалғыз тоқты алар.
Токқы берген бай болса,
Тоқты бердім ісек деп,
Ісек шығар тісеп деп.
Саулық берсем егіз деп,
Жаздай ту қой семіз деп,
Жарлының тыншын алады.
Жан шіркін-ақ берік екен,
Үзіліп кетпей неғып тұр?
Айдап алар жылқыңды,
Аз ғана күн бағып тұр
Жағаласқан мына жау.
Кетірер сенің сиқыңды.
Бұхарға жетер күн болса,
Тыныш ұйықтар ма едің
Ұйқыңды?
Базардан басқа қала жоқ,
Алтыннан басқа таза жоқ,
Бай қасында жарлының
Құлағында маза жоқ.

Екі жақсы қосылса,
Бірін-бірі қия алмас,
Екі жаман қосылса,
Бір төсекке сыя алмас,
Көп ұрысуға ұялмас,
Енді текті құс қарар
Қырымға,
Ит айналар жырымға.
Парақорлар қарайды
Бір қалаштық тиынға
Жолдас болсаң жақсымен,
Қолың жетер қиырға,
Азулымен даулассаң,
Ісің кетер қиынға.
Алдын бағып әр іс қыл,
Әсте азулыға ұрынба.
Қолыңнан құсың қашырсаң
Қайтып қонбас қолыңа,
Жанжал қылсаң жаманмен,
Жағаңнан алар сорыңа.
Жасағанның жарлығы-ау,
Биттей нәрсе қалды ма,
Бұрынғы жаннан ырымға?
Бір-екеуі ұрысса,
Жүгірісер қалаға,
Қаныққан соң жалаға.
Көшеде жүрген көп тілмаш
Көк қағазды көрген соң,
Мінер де шығар шанаға.
Дұшпаның сенің басым деп,
Алып келер ауылына,
Өзінің бірге туған бауырына.
Келген соң кімді аясын,
Жығып салар дүреге,
Сөйтіп қалмай, не қылдың,
Құтылмастай бәлеге.
Енді бұл заманның тұсында,
Жал шайнадың білектей,
Оймаладың қазыны,

Екі қарыс күректей,
Қауа- жара үй тігіп,
Түңіліктері жүректей.
Ораза бірлән намаз тұр,
Дін бекіткен тиектей.
Жарлы байдан әдет қып,
Жортып едің еліктей,
Жай отырсаң, қу заман,
Болар ма еді желікпей.
Ойлап тұрсам, жігіттер,
Қайсында сенің сана бар?
Жақсың аттан жығылса,
Жаманың келіп табалар.
Таяу тұрған бұл орыс,
Күннен-күнге қамалар.
Енді жан есінен адасты.
Жамандық мұнша ұласты.
Жақыным деп жан тартпай,
Жарысқа кірген жақсылар,
Жау бірлән бірге қанасты.
Бала бер деп орыс тұр,
Қайтерін білмей болыс тұр.
Сұрамай бізден тек тұр деп,
Айтуға бізден
Қай қазақта туыс тұр.

Үшінші бәйіт

Енді заманақыр боларда,
Қожа, молда көбейіп,
Отырар төрде шөмейіп,
Бір-бір жаулық орасып,
Жауған қардай борасып,
Бірінің айтқан сөзіне
Бірі тұрар ұнасып,
Үлкен ғалым молда десін деп,
Насихатқа таласып.
Бірдің айы болғанда,
Жаудың атын желдіктеп,

Туғансырап келдік деп,
Сондай болған залымдар,
Зәремізді алып барады.
Сол себептен қорқамын,
Құбылып тұрған қызыл гүл
Тозған соң қалмас бедері,
Өтіп кеткен нәрсенің,
Өкінсе, болмас келері.
Он сегіз мың ғаламды,
Әр қилы қылып жаратқан.
Құдіреттің қалай шебері.
Бәлду деген заманның
Мәнісі солай, білмесең
Тиер таяқ басыңа,
Алдынды білмей сөйлесең,
Көп жиғаның пайда емес.
Құдайы қып бермесең,
Талай нәрсе көрерсің
Қазаң жетіп өлмесең.
Алақандай ай мен күн,
Ғаламның ортақ жарығы,
Жаббардың екі болмайды.
Әмір қылған жарлығы.
Құбылаға бас қоймақ,
Ол мұсылманның тағрибі.
Күн шықпай тұрсаң намазға.
Көңілінде Құдай барлығы.
Түшіркенген ұйқы жоқ,
Ол қайғының асқан зарлығы.
Байдағы қадір малда ма,
Зекетсіз малды айдама!
Қайыры жоқ мал сақтап,
Дәміңді харам шайнама!
Құдіретіңе мойын қой,
Кел, Құдайменен ойнама!..

Төртінші бәйіт

Бір пара жанды малды қып,
Бір пара жанды малсыз қып,

Бір пара жанды мінді қып,
Бір пара жанды мінсіз қып,
Мал бермейін дегеннің
Жалғыз атын ұры апты.
Бас бермейін дегенің
Жалғызын жардан құлатты.
Ашты-тоқты болса да,
Иманды сақтар ұятты.
Бұл зар заманның ішінде
Ағайынын жат қылып,
Ақ таяғын ат қылып.
Мойнына қоржын ілдіріп.
Елден тамақ сұратты.
Бай мінеді құр атты,
Қыс мінеді бір атты.
Ашты-тоқты болса да,
Жарлы да өліп қалған жоқ,
Оны да бір нәрсемен жұбантты.
Баршасы мұның рас деп,
Кітаптан қарап молдалар,
Дұрыс деп біліп ұнатты.
Асқан байда жүз ат бар.
Орта байда қырық ат бар.
Бес қаралы кедейде,
Жалғыз жүрген торы ат бар.
Үлкенді кіші сыйламас.
Қайсында сенің ұят бар?

Бесінші бәйіт

Енді дүрия көрпе жамылтып.
Мамық жастық жастанып,
Торғын төсек төсентіп,
Түске дейін тұрғызбай,
Намаздың қамын қылғызбай,
Күн шыққанша ұйықтатып.
Шайтанға мұнша мықтатып,
Дүниенің қалай алдауы?
Қап тауының астында,

Қырамын деп дажал тұр.
Ол дажалды бекітіп,
Ассалауати азан тұр.
Сұраусыз қалай кетесің,
Тірілікте алдында.
Өзің қылған жазаң тұр.
Жазам не деп сұрасаң
Ұрлық пен қарлық, өтірік.
Ғайбат пен зинаң тұр.
Егерде бұл төртеуі болмаса,
Сұраусыз жұмақ кірерсің,
Алдыңнан шығар қылғаның
Жауабын жақсы берерсің.
Нәпсінді нағыз тыйғаның,
Азды-көпті Құраннан.
Бұйырған қайыр, зекет, құрбаның.
Ғалым бол, кей, залым бол,
Ол бұйрығына сыйғаның.
Ойламай жүріп өлімді.
Көрерсің бір күн ұрғанын.
Бейқам дерсің, білерсің,
Жеңсіз көйлек киерсің,
Сұраушы жендет келгенде
Бейшара пенде не дерсің?
Өткен өмір келер ме?
Алғанын қайтып берер ме?
Күнәлі құлы таусылмай.
Тозақтың оты сөнер ме?
Ұрлық-қарлық қылсын деген,
өнер ме?
Қылып тұрып кеш десең,
Оныңа Алла көнер ме?
Дұрысы, Құдай саспайды,
Таразыға салғанша,
Айдынын жаның ашпайды,
Жолықпай қисық кетпес деп,
Және асығып саспайды.
Тозақтың шын белгісі,
Жаны тәннен шыққанша,

Ол пәледен қашпайды.
Құдай деген дәруіштер,
Бір жақсылық ұстайды.
Қырық парызын күтпейміз,
Мұрын, көзге сүртпейміз.
Аты жақсы Мұхаммед.
Оғлынан кетті біз үшін,
Садаға неге кетпейміз?
Пайғамбар жөні бір бөлек,
Әулие жөні бір бөлек,
Туған соң бар дүр бір өлмек,
Азды-көпті Құраннан.
Бұйырғаны бөз көйлек.
Құдайға таза жалынсаң,
Ақырет қамын сұрасаң,
Пайғамбарды сүйе көр.
Төрт періште жұмыскер.
Енді ынтасы кеткен заманды,
Бары да еңіреп барады,
Жоғы да еңіреп барады.
Әлі келген нәрсені,
Аузына қағып салады.
Арамға жанын даярлап,
Шайнай тұра танады.
Бір залым мен бір момын,
Парақорға барады,
Мықтаймын сені деген соң,
Ұзатпастан ұрының,
Өз басына күмән салады.
Жазығы жоқ жазғаннан,
Тентек деп саған алып
Бердім деп,
Сыяздан былай
Шыққан соң.
Қолындағы ұрының,
Қамшысын тілеп алады.
Мақшар күні болғанда,
Соның бәрі жиылып,
Бір Тәңір алдына барады.

Алтыншы бәйіт

Тұрымтай торғай қуа алмас,
Қанаты сынып қайырылса.
Жер таянбай тұра алмас,
Жеткенінен айырылса.
Жылқың құты айғыр-ды,
Ат тумайды атасыз.
Көсегесі көгеріп,
Кебеймейді батасыз.
Ғайбаттың жаман екенін
Біле тұра айтасыз
Күн шықса намаз қаза деп,
Біле тұра жатасыз,
Алланың берген ақ дінін
Шайтанға қайтіп сатасыз,
Пендесінде жоқ шығар,
Құдайдан бүккен қатасыз.
Түйенің құты бура-ды,
Келеден атан қумаса.
Күнә қайдан шығады,
Жаралып пенде тумаса.
Әділ би деп айтыңыз,
Турасын қисық бұрмаса.
Қойдың құты кошқар-ды,
Бойдағы бөлек жайылып,
Елдегі шопан құт болар,
Ерге қыдыр дарыса.
Сиырдың құты бұқа-ды,
Танасы қысыр қалмаса.
Хайуан жерге сыя ма,
Бергенін қайтіп алмаса.
Әулие десең болмай ма,
Ғайыптың ісін барласа.

Жетінші бәйіт

Ертең бірлән көшкен ел,
Шаңқай түсте қонады.

Аманда болсаң азан айт,
Осы шариғатқа сыяды.
Ұйықтамай таңды атырған,
Есеппен тағам татырған,
Сабыр қылған сабаздар,
Нәпсіні солай тыяды.
Ұшыр бермей асынан,
Зекет бермей малынан,
Кейбір жаман ақымақтар,
Арамы боқты жияды.
Қыл көпірдің аузында,
Өз алдына жеткіз деп,
Сонда күнәлі құлын ұрады.

Сегізінші бәйіт

Қаза қылма намазды,
Бұл жалғанда мал үшін,
Малдан кеш те, шайқы бол,
Бір шыбындай жан үшін.
Көргендер қорқып жылайды,
Қиямет жолы тар үшін.
Мақшар күні Мұхаммед,
Аллаға арыз көп айтар,
Үмбетінің зары үшін.
Рудан шыққан жақсының
Сыйы болмас басының.
Рудағы жақсының,
Сыйы болар басының.
Қасиетті жақсының
Панасы болар қасының.
Қайырлы байдың кәріпке,
Қарызы болмас асының.
Көрмей айтты демесең,
Күнәсі қанша осының.
Бұл заманның тұсында,
Пайдасы тимес досының,
Залалы болмас досының,
Аллаһи ағзам, Құдай біледі,
Күнәсі жоқ дүр осының.

Тоғызыншы бәйіт

Енді құрбыңнан таяқ жемейсің,
Құда болсаң теңліге,
Жапырағын жайқалтып,
Көктемде қонсаң шым жерге,
Қырық қара нар пұлменен,
Он піркәншік құлменен,
Көк ала шатыр тіккізіп,
Жалғандағы бір қызық,
Сапар қылсаң бір елге.
Асқанға құда болмаңыз,
Арты болар келеке.
Басыңды күнге күйгізбес,
Үстіңе тіккен көлеңке,
Жүйрік мін де, қыран сал,
Көремін десең мереке,
Он сегіз мың ғаламның,
Ортасы болар хақ Мекке,
Тұтқасы болар ақ неке,
Көкдолының белгісі,
Көшкен күні көпіріп,
Түзу жүрмес түйесі,
Әр жерінен кетпейді,
Әсте күңнің күйесі,
Жаман қызды алмаңыз,
Әуре қылар басыңды,
Зарлап жүріп қорлықпен,
Өткізерсің жасыңды.
Көшкен күні шуағып,
Түзу аспас мосыңды,
Мезгілімен ас бермес,
Сөйтіп құртар мысыңды.
Ас құйып бермей үйіңнен,
Өткізер сөзін миыңнан,
Итше қауып бетіңнен
Жөнелтер келген досыңды.
Сенбесең менің тіліме,
Басында бар біреуден,

Сұратқайсың осымды.
Енді жақсы-жаман зайыптың,
Жайын айтып сөйлесіп,
Мұңдасарсың кептесіп,
Аз ғана күн дау қылып,
Байымен жатар кектесіп,
Естіген құрбы-құрдасы,
Мұның сенің байғұс деп,
Беземісің байыңнан,
Кетемісің жайыңнан,
Алып келер көптесіп,
Жатқызып, жауып салған соң,
Олар қайтып кеткен соң,
Аз ғана кінәласар ептесіп,
Аямай бәрін берген соң,
Үйге сәулет кірген соң,
Қарға аунаған түлкідей,
Түрегелер түленіп,
Түңлік ашып, от жағып,
Дәрет суын жылытар,
Кешегісін ұмытар,
Дәрет суы қолында,
Орамалы қарында,
Ықылас-көңілі жарында,
Мырза, тұрып шомыл деп,
Былқылдар жұмсақ сүйріктей,
Бір күнде ақыл үйреніп,
Жақсы зайып іздеңіз,
Төредей қылар басыңды,
Балдай қылар асыңды,
Жақсы шіркін сөйтеді,
Орамалы қарында,
Дәрет суын сүртеді.
Ойындағыны тапқан соң,
Әбден көңілі бітеді,
Ақ матадай езіліп,
Ақыл ауып-ауып кетеді.
Сол жақсы да өтеді.
Сол жаман да өтеді.

Әулие өтпей қалған жоқ,
Мына опасы жоқ сұм жалған.
Енді бізден де кетпей қайтеді?

Оныншы бәйіт

Зар заман бітті, мен болдым.
Енді шықпас әңгіме,
Бәйіт айтып, баян қып,
Жанастырдық әр неге,
Мәсһлән кітап шығарып,
Өткен екен құл
Қожа Ахмет әулие.
Менің атым Шортанбай,
Әрбір сөзім шортандай,
Ауыздыға сөз бермей,
Аяқтыға жол бермей,
Шешеннен озған қу таңдай,
Көңілімнен шығардым,
Осының бәрін мен қандай?
Өзімнен қалса балаға,
Кетпесе сөзім далаға,
Жоғалтпаса сөзімді.
Жоқтап тұрса өзімді,
Мен ризамын Аллаға
Көріп, біліп оқыған,
Молдаға болсын саламат.
Соңымда қалған молдалар,
Дұға қылып қойыңыз,
Шортанбайға рахмет.

Он бірінші бәйіт

Он бірінші келеді бала зарым,
Жан-тән бірлән
Тыңдаңыз, пірәдарым,
Бастаңыз бір хикаят
Шешен тілім,
Сарғайды кәріліктен менің әрім,
Ақ кірді сақалыма, бетте әжім,
Қияметтің кигізсін құлылан тәжін.
Ақыреттің ісінен сөз бастасам,
Қорыққан пенде іздейді
Мекке қажын.
Бәйіт қып сөз шығардым, ұларымды.
Аямай кеттім айтып ұнарымды,
Бәйіт қып оларды да,
Сөз тастадым,
Алла білер қай орында
Тұрарымды.
Көңіліне данышпандар
Алсын ұғып.
Күн шыққанша жатады
Надан бұғып,
Саяда, тау басында қарап тұрсам,
Бала зар барады екен төмен ығып,
Бала зар сөйлеспеді маған қарап,
Сырт беріп жүре берді
Төмен қарап,
Қарасам бәрі ақырет істері екен,
Өз жанымнан шығардым,
Мұны құрап,
Бала зар хабар берді өлесің деп,
Жалғанда дәурен сүріп
Жүрмейсің деп,
Осынан өлгенімді естісін деп.
Иллаһи паруардигар,
Жан жаратқан патшамыз,
Он сегіз мың ғаламды!
Ақырет қамы иман-ды,
Кім айтады жалған деп,
Шариғатқа сыйғанды,
Өтірік, ғайбат, ұрлықтан
Айт нәпсіні тыйғанды.
Ақырет қамын сұрасаң,
Алла деңіз өлгенше.
Ғибадат, тақат қылып бар,
Жамбасың жерге тигенше,

Еңсеңе ажал мінгенше,
Үйім бар деп қуанба.
Көрстанға кіргенше.
Малым бар деп қуанба,
Пырақ атын мінгенше,
Мүлкім бар деп қуанба,
Құлылан тонын кигенше,
Кім боларың білмессің,
Сұраушылар келгенше,
Жаның тұрар тітіреп,
Жауапты түзу бергенше
Сарғая тілер қатының,
Сапырып ішіп күлгенше.
Тіріде қорықсаң Құдайдан,
Күнәң кетпес алысқа.
Алла деген пенденің
Көңілі сағым ілінбес,
Құдай деген дәруіштер,
Сираттан тайып сүрінбес,
Иманды өткен пендесі,
Өткеніне күйінбес,
Зар айтпаған не қалды.
Жалғандағы сұмдықтан,
Құл құтылар тіптен жоқ,
Құдайдан келген жарлықтан.
Ғибадатты пенденің,
Күнәдан көңілі қаймыққан,
Иманды жақсы көре ме,
Жалғандағы байлықтан.
Тыңдасаңыз айтайын,
Үшбу сөздің мағынасын,
Жасы кіші сыйламас,
Бүгінгіде кәрісін,
Ұл сұрамас атадан,
Қыз сұрамас анадан,
Өздері білер әр ісін,
Бастарында бар болса,
Бәрекелді дерсіздер,
Осы екі сөзден соғылып,

Тұстас бір келген мәнісін,
Тәбірін айтпайын деуші едім,
Үшбу сөздің ақырын.
Бұл жалғанда пәнденің,
Біліп болмас ақылын.
Әуелден Алла сүйеді,
Адамның кәріп, пақырын.

Он екінші бәйіт

Біреудің сансыз малы бар,
Біреудің батпан ары бар.
Бір қыдырғы адамның,
Әр тарапта ойы бар.
Бір қыдырғы адамның,
Апы-тапы жалы бар,
Жалдан күні кеткен соң,
Шығар-шықпас жаны бар,
Қатыны жаман, баласы,
Арам боп туған адамның,
Құтылмайтұғын маңдайының,
Соры бар.
Атқан таңда аял жоқ,
Шығады да батады,
Шыққан күнде тоқтау жоқ,
Ақшам бірлән батады.
Өлшеусіз өмір жоқ дүр деп,
Ғұламалар айтады,
Саудасы біткен дүниеден,
Саудагер болып қайтады,
Өлімнен қапыл қылмаған,
Намаздан бейқам жатады,
Енді күнәліде көп іс бар,
Күнәсізде тыныс бар,
Мезгілі біткен адамда,
Бола тұра жүріс бар,
Әуелгіде жазған соң,
Жарлығы екі бола ма.
Елден сірі қан шықты,

Естімеген заң шықты,
Замана жаман азған соң,
Тоқтауы жоқ адамның,
Таңдайынан жан шықты.
Аяқтар бас боп озған соң,
Бұрынғы байлар таусылып,
Ескі бір тондай тозған соң...
Намаздан басқа тілеу жоқ,
Әуелі Құдай екінші,
Мұхаммед(өзі) болмаса,
Пенде жаннан сүйеу жоқ.
Пенденің көңілі фи ғақыл,
Надан жанда ақыл жоқ,
Жанынан басқа жақын жоқ.
Өлген соң биттей нарқың жоқ,
Енді көңілің көдек не білсін,
Ғалымдардан сұрамаса:
Сауапты қайдан табасың,
Құдайы қылып бермесе,
Сираттан қайтып өтесің,
Құрбанды қабыл көрмесе.
Құдайдың сүйер құлы сол,
Ақтан көңілін бұрмаса.
Қырық парызын тәрк қылмаңыз,
Қылығым жақсын десеңдер,
Күнә күйер шырпыдай,
Зікірге тез кірсеңдер.
Сенетін іс өлімің,
Жеңсіз көйлек кисеңдер,
Жарық дүние зар болар,
Жер қойнына кірсеңдер.
Қиямет күні болғанда,
Иман зәбір болады,
Тірлігінде біреудің,
Беті қызыл екен деп,
Бет-аузынан сүйсеңдер.
Тәмам,

ЖЫР НАСИХАТ

Бір насихат айтайын,
Тыңда мұны, жарандар.
Есіткенің ұмытпа,
Қайсында сенің сана бар?
Жақсы адамның белгісі,
Төңірегіне қаранар,
Артық-кем сөзге бармайды,
Өз ақылын шамалар,
Жамандардың белгісі:
Жақсы адамды көре алмас,
Жақсылар аттан жығылса,
Сыртынан тұрып табалар,
Жақсының тілін алмайды,
Өзі жақсы болмайды.
Талайына таласып,
Айнала аңдай қамалар.
Жаманға түссе бір жұмыс,
Болды деп қорқып қиын іс,
Дұшпандығын ойға алмай,
Ақыры соны паналар,
Жаман жанға мал бітсе,
Ұлықсынып тұрады,
Көтере алмай аз малды,
Өлгенше пандық құрады.
Қонаққа бермей жұма күн,
Жасырып өзі тояды,
Үйіне келсе бір ғаріп,
Қаңғырып, неғып жүрсің деп,
Бір тостаған дәм берсе,
Кемітіп көзін ояды.
Сөйтіп жүріп бұл жаман,
Жұт пенен жауға кез болып,
Айырылып малдан қалады.
Кісіге берген малы жоқ,
Құдайға берген қайыр жоқ,
Құдайдан бұған рахым жоқ,
Адамнан табар мейір жоқ,

Тірі қор сонда болады,
Атамыз қазақ алаш-ты,
Шаруа малмен жарасты,
Мал шырдасы жер еді,
Өскен соң қазақ таласты,
Ел көбейіп, жер өспес,
Түңіліктей жерге қысылып,
Мал шырдасы қазақтың,
Жер-су түгел болмасты,
Бір шаруаның артынын
Егінді жерге салмақ-ты,
Үйренбеген бұ қазақ,
Ұқсатып оны салмапты,
Қара бауыр Сарыарқа,
Шөбінен де тасы көп,
Топырағынан құмы көп,
Салқар ағын суы жоқ,
Жалпақ елге біткендей,
Егіндік жер таппас-ты,
Егінде жерге салынар,
Аз-аз бидай алынар,
Егін тамақ қамынан,
Егінді бақса мал кетер,
Мал кеткен соң, мән кетер,
Қазақтан басқа халықта,
Май шұрасы азайды,
Жерден алған бидайың,
Майсыз тамақ болмас-ты,
Мал кеткен соң май кетіп,
Құр бидайды үнем қып,
Сірә да қазақ оңбас-ты,
Ойлап тұрсам, жігіттер,
Сарыарқада береке,
Ит жүгіртіп, құс салып,
Жүз жыл көрер мереке,
Көк ала шатыр тігулі,
Қонаққа деген көлеңке,
Ат басын қонақ бұрмайды,
Аударып түсіп жатқаны,

Бағлан қозы сойғыз деп,
Сары қымыз сапырып,
Сатусыз ішіп тамақты,
Рахатқа батқаны
Осыдан қарап ойласам,
Сарыарқада береке,
Рас-ау деймін айтқаны,
Жаз қонғаны көкорай,
Шалғынға байлап биені,
Кешке таман болғанда,
Ботасы боздап түйесі,
Айнала шуыл күңіреніп,
Мөңіреп сиыр бұзаулы,
Маңырап шулап табысар,
Қойлары мен қозысы,
Қаршыға алып қолына,
Дабылын байлап жанына,
Мылтығын салып мойнына,
Үйрек пен қаз ілгізіп,
Ақ сақалды күлгізіп,
Қазақтың қызық мұрасы,
Қыс қыстауға қонғаны,
Бір қызығы қазақтың
Қиратып соғым сойғаны,
Ит жүгіртіп, құс салып,
Сонармен таудан түлкі алып,
Мергені атып маралды,
Ол бозбаланың думаны,
Келе жатқан қазақтың,
Бұрыннан осы жорасы,
Алла ағзам біледі,
Сөздің осы ырасы,
Енді қандай болады
Жаратқан хақтың
Пәрмені?

ШОРТАНБАЙДЫҢ НАҚЫЛ СӨЗДЕРІ

Жоққа шыдамсыз - ғұмыры оңбайды,
Барға қанағатсызға ырыс қонбайды.

***

Жарлы кезінде жағынып көрмеген
Байыса тәкаппар болмайды.

***

Тек пайданы ойлағанның басына пәле қонады

***

Мансап үшін қамықпа,
Игі іс атқара алмадым деп жабық.

Азаматқа байсалдылық жарасады,
Күйгелек бос нәрсеге таласады.

***

Өз мінінді түзеуге әлің жетсе,
Жұртыңа сөзің де өтеді.

***

Алланың жолын ұстаған әміршінің
Билігі де баянды.

***

Елден астым деп кердең болма,
Данамен таласып тасыр болма,
Иманды ұмытып кәпір болма.

***

Иман - отбасы берекесінің бастауы,
Иман - елдің бірлігінің бастауы,
Иман - таусылмас ырыстың бастауы.

***

Өз ырзығын шашқан пендеден,
Дән сүйреткен құмырсқа артық.

***

Алланың бергеніне ризашылық етпеген,
Тағдырдың талқысына түспей кетпейді.

Екінші бөлім

Шортанбай тағылымы

Сын-зерттеу мақалалар

Серік ҚИРАБАЕВ

СУРЕТКЕР АҚЫН

Шортанбай - шығармашылық жолы күрделі, өз заманының ұлы ақындарының бірі. Сондықтан да оның өлендерін, шығармашылық жолын түсіну бізге оңайға түскен жоқ. Коммунистік идеология режимі тұсында ақын еңбектері бір жақты ғана талданды, оның көзқарасы мен өлеңдерінің өзгешеліктерін түсінуге, оларды бар болмысымен, жетістік-қайшылықтарымен тұтас күйінде қарауға мүмкіндік болмады. Ол жөнінде көп жазылды. Шортанбай мұрасын зерттеушілер ішінде М. Әуезов, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Т. Нұртазин, Ы. Дүйсенбаев, Ғ. Мұсабаев сияқты көрнекті ғалымдарымыз болды. Алайда, сол кездегі біз ұстанған әдебиеттің таптық, партиялық принциптері шындықты дәл айтқызбады. Соған қарамастан олар Шортанбайды «керексіз» деп жылы жауып қоймай, одан қалған мұраға айналып-үйіріліп, бірде мақтап, бірде сынап, сыңар жақтап болса да, көңіл аударуға, Шортанбайдың үлкен ақындық талантын мойындауға тырысты. Мұның бәрі Шортанбай шығармаларының біздің ұлттық рухани мұрамыздағы орнын түсінгендіктен, замани қайшылықтардың ең бір шиеленіскен тұсында өмір сүріп, сол өмір шындығын аса бір қырағылықпен тани білген, биік көркемдікпен суреттеген ақын еңбегін мойындағандықтан еді.

Шортанбай заманы патша өкіметі отаршылдығының әбден күшіне кіріп, қазақ өлкесін емін-еркін билей бастаған тұсы болатын. Ең алдымен, ел билеу жүйесіне өзгерістер кірді. Хандық жойылып, әуелі аға сұлтандық, онан соң болыстық жүйелер пайда болды. Олардың басына бұрынғыдай елге

ұйытқы болатын дана көсемдер мен қол бастаған батырлар, сөз бастаған шешендер емес, орыс әкімшілігіне ұнай білетін пысықтар мен басшының ыңғайына көнгіш жағымпаздар қойылды. Олар ел мұңын, халық мұқтажын жоқтауға емес, отаршылдық саясат пен өз құлқынына ғана қызмет етті.Елдің берекесі кете бастады. Оның үстіне қазақ жері мемлекеттің меншігі саналып, оған патша өкіметінің билігін нығайтуға арналған бекіністер салына бастады, ол жерлерде жаңа қоныстанушылар пайда болды. Даланың байлығын пайдалану мақсатымен сауда-саттық күшейіп, қазақ елі тұтастай, орыс капитализмінің құшағына кіре түсті. Сауда бұрын мұндайды көрмеген қазақтың натуралды шаруашылығын бөлшектеп, ақшаға айналдырды. Кең жайылып жатқан есеп-қисапсыз елге есеп кірді. Есепке құрылған дүние елдің психологиясында, тұрмыс-тіршілігінде өзгерістер туғызды. Таптық жік күшейді. Байлар байыған сайын байып, кедейлер кедейлене түсті. Бай мен араға есеп кірген кедей оған ермей қалды да, жермен кәсіп етуге көшті, жатақтар пайда болды. Осылардың бәрі қазақтың ескі өмір қалпын ыдырата бастап еді.

Мұндай тарихи үлкен үдерістің заңдылығын, қазақтардың көшпелі тұрмыс күйімен оңашалану дәуірі өткенін ол заманда түсіне қою да оңай емес-ті. Жаңа өмір салты халықтың қалыптасқан ұғымымен қайшылыққа келді де, «заман бұзылып барады» деген түсінік тарады. Шортанбай бір өлеңінде оны «Зар заман» деп атады. Оның жырлары негізінен өз дәуіріне риза болмай түңілуге, алдан күтер ештеңе жоқ үмітсіздікке құрылады да, бәрі зар болып, сарыуайым болып келеді. Осыдан барып торыққан Шортанбайдың тірелер жері де дін болып, ол бұл дүниенің опасыздығын айтып, жақсылықты о дүниеден іздеуге барады. Шортанбайдан шыққан осы бір «зар заман» деген сөз кейін біртұтас дәуірдің атына айналды.

Шортанбай шығармаларының біз үшін және әдеби-эстетикалық қозғалыстағы маңызы оның бұл идеясында емес, суреткерлік көрегендігінде. Ол қазақ қоғамы

тарихындағы осы бір күрделі дәуірдің суретін, ондағы өзгерістер сыпатын дәл бейнелеп, көз алдыңа жайып салады. Ескі салтпен қайшылыққа килігіп, өмірге өктем кіре бастаған тіршілік сыпаттарын жіті көзбен көреді. Бірақ заман ағысының бағытын өз ұғымымен сыйыстыра алмай қиналады. Оның зары да осыдан туады. Ақынның өлеңдері: «Зар заман», «Тар заман», «Бала зар», «Опасыз жалған», «Осынша азды ел неден?», «Байды Құдай атқаны» - бәрі де заман азды деген пікірді дәлелдеу үшін жазылған. Бұл өлеңдер сондықтан да біркелкі - «Асылық асқан заманда» деп басталып, «заман азуының» белгілерін танытатын өмірдің әр қилы саласын суреттеуге арналады.

Асылық азған заманда
Алуан-алуан жау шықты.
Арам, араз хан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты.
Сауып ішер сүті жоқ,
Мініп көрер күші жоқ
Ақша деген мал шықты.

Бұл жыр Шортанбай суреттеуіндегі азған заманның қай жақтан келгенін бірден-ақ байқатады. Ақша - сауда капитализмінің қазақтың байлығын соруға келген елшісі. Ақша жүрген жерде қайырымдылық, адамдық дегендер болмайды. Саудаға негізделген қатынас адамдар арасындағы байланыстың барлық түрін ығыстырып, оларды тек ақша тілінде сөйлетеді: Шортанбай мұны анық көрді. Ол сырттан ақша қуып келген саудагерлерді ғана емес, саудаға құныққан байлардың да құлқыны өзгергенін байқады. Олар ақшасы жоқ елден қозы мен бұзау («Қызыл қозы», «Қызыл бұзау» атанған науқан) жинап, еңбекші елді сору арқылы байи түсті. Ақынның:

Қайыр кетті байлардан,
Бұзауға ақша беріп тұр.

Пәлен теңге торпақ деп.
Тиынға тиын болып тұр.
Залым туған сұмырайлар
Осылай жұртты еміп тұр, -

дейтіні де осыдан. Ол ниеті баюға ауыл, Құдайын, о дүниені ұмытқан сауда иелерінің бәсекеге түскенін:

Шолақ иттей діңкілдеп,
Бір-біріне жетем деп,
Аласұрып өліп тұр, -

деп шеней суреттейді.

Капиталистік ел билеу жүйесі, отаршылдық саясат, сауда адам психологиясын бұзды. Бұрынғы бай да, хан да, би де өзгерді. Бәрі де өз құлқынынан басқаны, әсіресе ел тағдырын ойламайтын болды. Заман бұзықтардың ырқына көшті. Міне, сол уақыттың азуының белгісі есебінде Шортанбайдың көріп суреттейтін шындығы - осы.

Байлар зорлық қылады,
Мал көзіне көрінбен.
Билер жейді параны
Сақтап қойған сүріндей.
Ойлағаны жамандық,
Жарадан аққан іріңдей.
Заман түрі бұзылды
Текеметтің түріндей.

Шортанбай - бұл тұста асқан сыншы. Ол заманды аздырған қауымды бөлшектемей, сауда қуған байды да, қасиетсіз төрені де, әділетсіз билерді де, құлқынқұмар қожа-молланы да өткір тілмен сынап-шенейді. Оларды өз ұғымындағы бұрынғы заманның «қайырымды», «әділ» басшыларына, Құдай жолын ұстанған «кереметті қожаларға» қарсы қояды.

Елу басы - ел басы,
Ол - шайтанның жолдасы.
Ендігінің мырзасы -
Залымдардың сырласы, -

немесе,

Кереметті қожалар
Диуана болды ақтаған.
Япырау, елге болыс-би
Дұрыс басшы болар ма
Ұрлық етіп қақтаған,
Арақты ас қып сақтаған,
Адалды сірә бақпаған, -

яки,

Асылық, азған заманда
Қожа, молда көбейіп,
Отырар төрде шөмейіп.
Ұрлық қылсаң не еттің деп,
Шайтан келсең аздың деп,
Өңкей арам залымдар
Зәремізді алады.
Арам берсең жымиып,
Қалтасына салады, -

дейді. Құдай жолын нағыз әділдік жолы деп ұққан Шортанбай дін иелерін оларға қарсылықтан емес, азған заманға қызмет етіп, өздері де әділдіктен тайғаны үшін сынайды. Олардың жаңа заманның есепшілдігіне көшкенін ұнатпайды.

Заманның өзгермеуге кеткен бетін Шортанбай отаршылдықтан көреді. Ел басшыларының бәрі осы саясатқа қызмет істеп, ел мүддесін сатып кетті, патшаға қарсылық жасай алмады дейді.

Заман қайтіп оңалсын ?
Адам қайтіп қуансын,
Майыр болды сыпайып,
Арылмастай дерт болды.
Нашарға қылған зорлығын,
Кінәзді көрдің піріңдей,
Тілмашты көрдің биіңдей,
Дуанды көрдің үйіңдей,
Абақты тұр қасында
Қазылып қойған көріңдей.

Заман азып-тозуын суреттегенде Шортанбайдың тірелер жері осы. Ол патша үкіметінің елді еркін билеп, оған суық көзбен қарап отырғанын, қысымшыл саясатын таниды. Сондықтан да ұлық болған жандарал, пір болған кінәз, би болған тілмашпен қоса соларға тірек болған ұрлықшы, зорлықшы, парақор би-болыстарды да, байларды да заманды аздырушылардың қатарына қосады.

Бір мезгіл Шортанбай заман ауыртпашылығы кедейлердің мойнына түскенін суреттеуге ауысады. Есепке негізделген дүние бай мен кедейдің арасын бөлді. Бұрын ағайыншылық жолымен бай туысқандарының малын бағып, әйелі сиырын сауып, одан сорпа-су ішкен кедей енді кесімді еңбекақы дәмететін болды. Беріп үйренбеген бай оны ұнатпады. Шортанбайдың:

Бай кедейді көрмейді,
Кедей байға ермейді,
Қызметін бір күн қылмаса.
Майлы сорпа бермейді, -

дейтіні осы. Байға ермеген кедейге де күн көру керек. Олар жермен кәсіп ете бастайды, арық қазады, егін салады, шөп шабады, жатаққа айналады. Шортанбай өлеңі қазақ даласында таптық жіктелушіліктен туған осы бір тарихи құбылыстың пайда болу жолын әдемі суреттейді.

Байды Құдай атқаны,
Жабағы жүнін сатқаны,
Кедей қайтіп күн көрер,
Жаз жатақта жатқаны.
Жаздай арық қазғаны.
Күздей пішен шапқаны,
Ішіп-жемдік болмайды
Оны-мұны тапқаны.
Аш-жалаңаш бейнеттен
Жүдеп арып, талады,
Бір ешкісі бар болса.
Шығын деп тілмаш алады.
Төбесін ұлық ояды,
Жалғыз сиыры бар болса
Соғымына сояды.
Кедейге салып шығынды,
Араны бидің тояды.
Қағаздатып бұзауын
Ноғайына қояды.
Кедей қайтіп күн көрер,
Борышқа белден батады.
Жалғыз сиырын сатады.

Осы өлеңде қаншама өмір шындығының, тұтас бір тарихи кезеңнің суреті жасалған. Мәселе - жатақтың шығуын жай айта салуда емес, кедейлерді байлардан іргесін бөліп, көшуден қалып, отырықшы болуға итермелеген, жаздай арық қазып, күздей пішен шабуға мәжбүр еткен жағдайды ақынның терең аша білуінде. Онсыз да жүдеп-жадап отырған кедейді екінші жағынан сауда қысып, «қағаздатып бұзауын алып» отырғанын ол шебер суреттейді.Мұны Шортанбай кедейдің күн көре алмайтынының бір себебі ретінде қарағанмен, бұл үдерістің ар жағында зор жаңалықтар жатыр еді. Шортанбай оны түсінген жоқ. Бірақ ұлы суреткер болғандықтан оны сезінбей тұра алмады. Отырықшыланған ел жаңа тірлікке көшті, өз алдына өмір сүріп кетті. Қоғамда

жаңа адамдар - еңбек адамдары пайда болды. Ол Шортанбай ұғымы мен ол армандаған заманның шеңберіне сыймайтын жаңа куш екенін әйгіледі.

Шортанбай қазақ даласына кірген өзгерістердің түп төркінін ел билеу жүйесін өзгертуден көреді. Бұл саладағы өлеңдерден ақын қазақтың ескі ақсақалшылдық, хандық билігі ұғымынан аса алмағаны көрінеді. Бірде ол:

Ақсақалдан әл кетті.
Алмайды оның кеңесін.
Старшын қойған болыпты
Қайдағы пысықсыған немесін, -

десе, енді бірде:

Әуелгі қорлар зор болды.
Сондай зорлар қор болды.
Әуелгі барлар жоқ болды,
Сондай жоқтар тоқ болды.
Жөн білмеген жамандар
Ел билейтін бек болды, -

деп жырлайды. Ол екі заман басшыларын салыстыра қарайды. «Жауға қалқан болған шүйделі билерді» бүгінгінің ағаш атты тізгіндеп, күймелі шана мінген «шұнақ биіне» қарсы қояды. Ақын ойынша ел бұзушылар - осы шұнақтар. Олар басқарған елден береке кетті, ағайыншылық, татулыққа жарықшақ кірді, әділдік, имандылық, кішіпейілдік ұмытылды. Осыдан барып Шортанбай:

Жасы кіші інісі
Сыйламайды ағасын,
Асылып жыртар жағасын
Қой деп айтсаң тіл алмас,
Ақсақалдан ұялмас.
Шабысар тура қалаға

Қаныққан соң жалаға.
Жақыным деп тартынбай,
Мініп шабар шанаға.
Алып келер аулына,
Өзінің туған бауырына,
Келген соң кімді аяйды,
Жығып салып дүреге.
Қызыққан соң параға, -

деп күйінеді. Бұл - отаршылдық саясат қазақтың рушылдық мінездерін қоздырып, бір-біріне айдап салуды өрістеткенінің көріністері. Ел тіршілігіндегі мұндай өзгерістерді кезінде талай ақын аңғарған. Абай пысықтарының типі де бізге бұл құбылысты ашып береді.

Мінез-құлықтағы өзгерістер жастарды да, ауылдың қыз-қыркынын да қамтып жатқаны Шортанбай назарынан тыс қала алмайды.

Заманақыр кезінде
Ұл сыйламас атасын,
Қыз сыйламас енесін,
Ержеттім деп егесіп,
Салыстырар денесін.

Орыстармен қарым-қатынас қазақ әйелдерінің әлеуметтік жағдайына өзгеріс кіргізді. Сауда қызыл көйлек әкеліп, бұрынғы қой жүнінен тоқылған киім-кешекті ауыстырды. Шортанбай оны да ұнатпайды. Кедейдің күн көре алмайтынының бір себебі ретінде ол:

Кедей қайдан күн көрер,
Қылымсыған қатыны
Қызыл көйлек киеді,
Өзінің байын менсінбей,
Көрінгенді сүйеді, -

дейді. Мүмкін біреуді сүймеген-ақ шығар, бірақ қызыл көйлек киіп, бой жасағанын көрген соң Шортанбай солай ойлайды. Патша заңы қазақ әйелінің теңдікке ұмтылуына, сүймеген жігітіне бармауына құқық бергені рас. Ол заманда сирек болса да, қалың малға сатылған, тағдырына наразы болып, теңін іздеуге ұмтылған жастар кездескені даусыз.

Закон айтып қатын тұр
Қойнында жатқан еріне,
Зарланып тұрған әйелдер
Қосылғам жоқ деп теңіме, -

деген жолдарда Шортанбай осыны аңғартады. Асыра айту болғанмен ақын заман суреті есебінде осы өзгерісті дөп басады. Бұларды да «заман азды» деген тезисіне дәлел етіп ұсынады. Оның:

Заман кетті Қырымға.
Бұрынғы шіркін заманның
Иісі де келмес мұрынға.
Биттей нәрсе қалсайшы
Бұрынғы заңнан ырымға, -

немесе,

Шөп сұйылды жердегі,
Құс таусылды көлдегі, -

деген сөздері - ол заман үшін асыра, өсіре айтылған нәрселер. Ол кезде қазақ өмірі осы дәрежеде өзгере қоймағанмен, Шортанбай әсірелеп жібереді. Оған мұны айтқызып отырған - өзгеріс бағыты. Солай боларын Шортанбай дұрыс болжайды. Отырықшылықтың ұлғаюы, шөп шабу, жер жырту, кен байлығын игеруге ұмтылу шаралары қазақ жері табиғатының шынайы қалпын бұзды. Мұның бәрі табиғат аясында еркін өскен, оны қызықтаған дала

еркесі халықтың ұғымына жат еді. Шортанбай осыдан шошынды. Түбі солай боларын сезді. Бүгінгі экологиялық апаттардың түп негізі сол саясатта жатыр.

Бұл айтылғандар Шортанбай шығармаларында қазақтың қоғамдық өмірінің барлық саласында болған өзгерістердің кең қамтылып суреттелгенін көрсетеді. Ол салт-сананы да, адам психологиясын да, экономиканы да, дәуірдің идеологиясын да қамтиды. Осы салалардың бәрінде де ескі патриархалдық қалып бұзылып, жаңаға жол ашылды. Ол, әрине, ақынға ұнамайды, оның шығаратын қорытындысы да бөлек. Бірақ оған қарамай, Шортанбай сол өзгерістер қалай басталып өрістегенін, нәтижесін, процесті түгелдей көркем суретке айналдырып ұсынады. Ал одан басқаша қорытынды жасау - біздің міндетіміз, баяғыша оқшаулану дәуірі өтті - ел мен ел қарым-қатынасқа түсті. Ескілік біртіндеп ыдырауға бет алды, әлеуметтік жік күшейді, билік малы бар адамның қолына көшті. Отаршылдық ел ішін дау-шарға толтырды, бұлар қоғамдық тартысқа жаңа сипат берді. Міне, Шортанбайша емес, бізше ақын суреттеген өмір шындығын қорытсақ, осылай болып шықпақ. Заман өзгерісі - жаңа құбылыс.

Шортанбай мұрасының ішінде оның өлерде айтқан өсиет өлеңі бар. Ондада ол елін, тыңдаушыларын имандылыққа, адалдыққа үндейді. Құнанбай, Шорманның Мұсасы сияқты ел басшыларына сәлем жолдап, оларды бүгінгі байлыққа алданбай, Құдай үйіне барып қайтуға үгіттейді:

Дұғай сәлем айтайын,
Тобықтыда Құнанбай,
Кімнің тағы қалады
Өлгеннен соң суалмай.
Осы дәулет барында
Талап қылсын Меккені,
Ақыреттен құр қалмай.

Құнанбайдың жасы ұлғайған шағында қажылық сапарға шығуына бұл жолдар ой салуы да мүмкін-ау деген ой келеді.

Қандай да болмасын, ақын таланты белгілі бір дәуірдің, халық тіршілігінің көркем бейнесін жасаумен өлшенеді. Ол ел ішін елес боп кезіп жүрген ойларды, пікірлерді жинақтап қорытады. Осы тұрғыдан Шортанбай ойлары мен көзқарасы ақын өмір сүрген дәуірдегі халықтың ой-пікірінен алынғаны даусыз. Отаршылдықтан азап шеккен, әкімшіліктің әділетсіздігінен торыққан, екі жақты қанау астында таланған, зорлық көрген халық трагедиясын ол көзімен көрді. Солардың сөзін сөйледі, арман-мұңын жырлады. Сондықтан Шортанбай өлеңдерін халық жанына жақын қабылдады, оны заманның зары есебінде ұқты. Олардың қанша уақыт өтсе де ұмытылмай (тіпті ақын шығармашылығына теріс қараған күндерде де) келе жатқаны да сондықтан. Бұл Шортанбай шығармаларының халықтығын танытады. Халық ежелден-ақ жақсы тұрмысты, әділетті өмірді аңсаған. Шортанбай оған жетудің жолын білмегенмен, бұлай өмір сүруге болмайтынын жақсы көрсетеді. Ақын шығармаларының тілі де халықтық. Ол бейнелі сөз жүйесін жақсы біледі. Ойындағы нәрсесін жеткізе, оған тыңдаушының көңілін аударарлық етіп еркін айта алады.

Шортанбай шығармалары халық арасына негізінен қолжазба күйінде, біреуден біреу көшіріп алу, жатталу арқылы таралған. Жарық көрген дүниесі - кезінде Қазанда 1888 жылы (кейін бірнеше рет басылған) шыққан «Бала зар» деген кітабы, жалпы көлемі 1300 жолдай өлеңдер. Ғылым академиясы қорындағы қолжазба нұсқаларымен салыстырғанда кітаптағы көп өлеңдер бұрмаланып, кейде ұйқасы толымсыз, кейде жолы ауысып басылған. Сірә, татар баспаханасының қызметкерлері түсінбей, шатастырған болу керек. Академия кітапханасы мен Әдебиет және өнер институтының қорында ақын өлеңдерімен қатар, оның Орынбаймен, Асанмен, Шөжемен айтыстары сақталған. Кейінгі жылдары ел арасында сақталған кей өлеңдері баспасөзде жариялана бастады. Шортанбай мұрасын толық жинау оны бастыру, зерттеу - алдағы күннің міндеті. Оған

ақын өмір сүрген өлкенің азаматтары да үлес қосып, өз білгенін, естігенін қағазға түсіріп, Ғылым академиясының Әдебиет және өнер институтына жолдауын өтінеміз.

Шортанбай бүгін мақтауды да, даттауды да керек етпейді. Оның бәрін ақын өзі көрмегенмен, мұрасы көрді. Ендігі кезеңде халқының бағалы әдеби мұралары қатарында оның шығармашылығы берік орын алады деп сенеміз. Ол - өз заманының тарихи деректерін әлеуметтік тұрғыдан ашып көрсете білген суреткер ақын. Бізге оның осы суреткерлігі бағалы. Ал ол деректерді ескі өз танымы тұрғысынан бағалауы, сынауы, тарихтың көптеген басқа да сабақтары сияқты екшеліп кетеді. Оны біз өзгеше бағалаймыз.

Тұрсынбек КӘКІШЕВ

«АЛАҚАНДАЙ БЕТ ҚАҒАЗ, ТАБЫНАРСЫҢ МАНДАТҚА...»

Ұлттык сана-сезімнен айырылудың біз талай кезеңдерінен өттік. Патша заманында ешқандай адамшылыққа жатпайтын жарлық пен омыраулыққа кездескен соң басына ноқта түскен ой-пікіріміз тулады, бұлқынды, ашынды. Өйткені, «Россия» көптомдығының қазақ даласына арналған 1903 жылғы 18-кітабында «покорив край, русские не могли перейти к культурной работе потому, что первоначальное завоевание совершилось исключительно с целью обогащения и первые завоеватели были совершенно неподготовлены к культурной роли. Это были грубые, невежественные люди с первобытной нравственностью» делінген анайылықты Бұқар, Дулат, Шортанбай, Мұраттар көзбен көрді. Көргенін айтпай тұра алмады. Осы әуен біздің әдебиетімізде XIX ғасырдың ортасына дейін мейлінше анық көрінді, айтылды, аяғын жиған ешкім болған жоқ. Оны «Зар заман» дәуірі деп те атадық.

Бодан елді бұлай ашындыра беру көздеген мақсатқа жеткізбейтінін сезген соң, Ресейдің шығысқа шығатын

алып қақпасы болған Қазақстанға басқаша айла-амал қолдану қажет екенін түсініп, 1822 жылы хандықты жойып, жіктелуге ыңғайлы тұрған елді өлке, облыс, округтерге бөліп, бұрынғы династиялық жүйенің орнына сайламалы дәрежелерді шығарды. Төреден айырылған ел «қарадан шығып хан болған» аға сұлтандарды мақтан тұтып, қолына теңдік тигендей сезіне бастағанда, болыстық сайлауларды енгізіп, ағайын арасының араздығын қоздатты. Міне, осы тұста елдік мақсат аяқсыз болып, рулық аталық түсінік күшейді.

Бұқар жыраудың «бауыздамай ішер қаныңды, өлтірмей алар жаныңды, қағазға жазар малыңды, есепке алар барыңды» деген көрегендігі айна-қатесіз келді. Кешегі Исатай, Кенесарылардың ұлт-азаттық көтерілісі жаңғырығының өзі сөніп, енді заманға ыңғайлану кезеңі туды.

Міне, осы тұста отаршылдықтан құтылудың ең бір оңтайлы жолы - оқу-білімге жетілу деген ұлы идея жайыла бастады. Қару ұстап, қан төгіп, ештеңе бітіре алмаймыз, «білекті бірді жығады, ақылды мыңды жығады» дегенге көштік. Қазақтың бодандыққа шындап көндіккені - XIX ғасырдың екінші жартысы. Ақыл-парасат күшіне шақырған кемеңгерлеріміз Шоқан, Ыбырай, Абайлар күрестің осы жолын таңдап алды.

Қазақ жері 80 жылдары екіге жыртылып, көбі Ресейде, шағыны Қытайдың қолында кетті. Көрген қорлық бұрынғыдан да күшейе түсті. Міне, осы сәттен бері қарай, әсіресе ғасырлар айырығында қазақтың революцияшыл демократтары Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов бастаған зиялылары «Оян, қазақ» ұранын көтерді. Ұлттық сана-сезімді ояту үдерісі 1920 жылға дейін, яғни Алашорда ресми таратылғанға шейін созылды. Онан кейін пышақ кескендей тыйылып қалған жоқ. 1929-1930 жылдары қазақ оқығандарының ең үлгілі, озық өкілдерін ұстап, түрмеге жауып, атқанын атып, ит жеккенге айдағаннан кейін ұлттық таным-түсінік социалистік құрылыс диірменінде ұнтақталып, жым-жылас болуға айналды.

Шортанбай жайында ой айтпақ болғанда осындай тарихи экскурске амалсыз барады екенсің. Өйткені, Ұлы Отан соғысына дейін әдебиетіміздің тарихында өз рет-жөнімен аталып, зерттеліп келе жатқан Дулат, Шортанбай, Мұраттар «Совет өкіметінің қас жауына» қалай айналып кеткенін бүгінгі жас ұрпаққа түсіндірудің өзі оңай емес.

Біздің айрықша жан салып күрескеніміз екі-ақ мәселе ме деп қаламын. Біріншісі - дін. Ол мұсылман діні ме, әлде христиандық па, жоқ буддизм бе, әйтеуір дін атаулыны әшкерелеуге тиіс болдық. Онсыз «жеңіске» жету мүмкін емес еді. Сондықтан шіркеу, мешіт, синагог ғимараттарын қирату, атқораға айналдыру керек деген нұсқау жүзеге асырылды. Ұялмай-қызармай қираттық, орындадық. Бұл халықтың, адамның ниетін, пиғылын бұзу, ар-ожданды аяқсыз етудің таптырмайтын амалы болды.

Ал екінші мәселе - ұлы халық, аға ұлт қатарындағылардың біріншісі деген желеумен ұлы орыс шовинизмін насихаттау, таным-түсінікке айналдыру. Мәскеудегілер анда-санда ұлтшылдықпен күресу қажеттігін сездірсе болды, жергілікті жандайшаптар, нигилистер желді дауылға айналдырып, басымызға әңгіртаяқ ойнатты. Соның бәрі ашық социалистік бояумен жүзеге асырылды. Мұның сыры не екен деуге шамамызды келтірмеді. Арам да ожар пиғылдың өзін емес, шетін сезіп, күмәндана бастағандарды ағаш атқа теріс мінгізіп, тескен таудан әрі өткізіп жіберді.

Міне, біздің Дулат пен Шортанбайды «құртқан» мәселе осы. Советке қарсы болды деуге Алашорданың ата-бабалары тумай тұрып-ақ айтып кетіпті көзі көрген шындықты. Өткенге таптық көзқараспен қарау керек деген желеумен әйтеуір оң жамбасымызға келмегендерге лағынет қамытын кигізе бердік.

Шортанбай - осы екі үлкен айыптың екеуіне де дәл келетін ұлы дарын, зар заманның зор да адуынды ақыны, гөй-гөйді мейлінше шегіне жеткізе, шындық деңгейінде айтып, зарлап кеткен қоғам қайраткері, ірі идеолог. Онда діндарлық та бар, отаршылдыққа, біздің кейінгі түсінігіміз

бойынша орысшылдыққа қарсылық та бар. Бұл екеуін енді ашық айтып, инабатпен баяндау шарт.

Шортанбайдың аруағынан кешірім сұрау үшін кешегіге айналып соқпасқа тағы да шараң жоқ. Біздің не айтып, не жазуымыз үшін жарықтық партиямыз алдын ала бәрін де өлшеп-пішіп қойды ғой. 1957 жылы сол тұстағы идеологымыз марқұм Н. Жанділдин хатшылыққа қолы жеткеннен кейін «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеуді сын тұрғысынан қарап пайдалану жайы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулы алдырды. Аты қалай қолапайсыз да тұрманды болса, заты да одан асып түсті. Сталин культі әшкереленіп, Хрущев жылымығы жылылық танытпай жатқан шақта, 1959 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясы қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция өткізді. Тарих мәселелерін шешуді ғалымдарға тапсырғандары, даулы тақырыптарды ашық та анық айтуға шақырғаны сырттай қарағанға ұнамды болып көрінгені болмаса, түпкі идея Орталық Комитеттің қолында болды. Ғалымдардың не айтып, қандай қорытындыға келері белгісіз болса да, күнібұрын алынар шешімнің жобасы дайындалды. Ол «Қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференцияның ұсыныстары» деген моп-момақан түрде дүниеге келді. Екінші бөлім «Қазақтың XVIII, XIX, XX ғасырлардағы әдебиетінің тарихын зерттеу жайында» деп аталып, он бір тұжырымнан тұрды. Соның үшінші бабы түгелдей Шортанбайға арналды. Соны түгел келтіріп, Дулат пен Мұратты да қамти кетейік.

«Шортанбай Қанаевтың творчествосы жайында конференция сол дәуірдің негізгі идеялары мен әлеуметтік өмірдегі ерекшеліктерін еске ала отырып, ақын бір жағынан патша үкіметінің Қазақстанды отарлау саясатының нәтижесінде туған әлеуметтік жағдайларды сынай отырады да, екінші жағынан хандық дәуірді мадақтайды, шығармаларында ислам дінінің идеяларын уағыздайды» деп қорытады. «Бұл сияқты ақындардың творчествосына жоғарғы мектептің программаларында орын беріліп, негізінде ағартушылық, халықтық бағыттағы әдебиеттің осындай кертартпа ақындармен күрес үстінде дамығанын көрсету үшін аталуы керек» деп түйді.

Ал Дулат пен Мұраттың ақындық шеберлігінің «өзіндік ерекшелік сипаттары» бар екендігіне ептеп жеңілдік жасап, «Дулат пен Мұрат творчествосы жоғарғы мектепте сол кездегі тарихи әдеби процестің сипатын, әдебиеттің қандай қайшылық жағдайда дамығанын көрсету мақсатымен аталуы тиіс. Жалпы білім беретін мектептердің ерекшелігін еске ала отырып, бұл ақындардың творчествосын орта мектепте оқыту қажетсіз деп саналсын» *(«Әдеби мұра және оны зерттеу». Стенограмма. 1961,372-бет)* дегенді жалпақ қазақ тіліне түсірсек, Дулат, Шортанбай, Мұрат өнерпаздықтары ағартушы-демократтық бағытқа қарсы болғандығын көрсету үшін ғана аталуға тиіс болды да, мектептерде оқытылмасын, яғни қазақтың жас ұрпағы өзінің тарихын білмесін, ауызданбай-ақ қойсын деп тапты, яғни қайнар бұлақты суалтып, түсінігін лайлады. Осы тұжырым 1988 жылға дейін бұлжымай келді. Мектеп оқулықтарына кіре қоймады.

Әрине, ешкімді кінәлауға болмайтын-ақ шығар, бірақ осы конференцияда айтылған оң ойлардың ескерілмеуі, оны қақпайлап күні бұрынғы шешімге қарай икемдей бергендері, әсіресе өзінің даңқы дүние жүзіне мәлім болып, аузына ел-жұрт қарап отырған шақта Мұхтар Әуезовтің Шортанбай мен Дулат жайындағы баяндамаларында сыннан арашалап, аршып алмау жағы баса сөйленді.

Осы сияқты Ханғали Сүйіншәлиевтің Дулат турасындағы тексеруі де сыңаржақ болып шықты. Дулаттың идеялық, тарихтық керітартпалығы, міні деп айтылып жүрген жайлардың бәрін баяндамашы бүркемелеп, көмескілей сөйледі. «Баптап, ептеп «өткізу» бұл конференцияның мақсаты емес» деген *(353-354-беттер)* сөздер, әрине, Орталық Комитет пен ғылым-білімге желімше жабысып жүргендерге таптырмас «қару» боларын әсіресе Мұханың аңғармауы қайран қалдырады.

Міне, осылай Дулат, Шортанай, Мұраттар әдебиет тарихынан аластатылды, атала қалса тек қайшылығы мен қарсылығы тұрғысынан көрсетіліп, оқушыны шошындырды. Соның нәтижесінде дүмше бас редакторлар мен баспа басшылары Шортанбай жырларын «Бес ғасыр жырлайды» жинағынан жұлдырып, өзіне «саяси капитал» жиғандарын да білеміз.

Сөздің қысқасы, қазақтың азаматтық тарихы, оның рухани дүниесі қолдан тоналып, құлдырай түскен сайын бізді «адам» қылғандар мәртебесі өсе берді, саясиғылыми жағынан өз елін тұқыртқандар шен-шекпеннен құр қалмады. Ал қазақ халқы тарих бетінде артта қалған, ештеңе ойлап, айтып көрмеген мылқау, не істеп жүргенін өзі білмейтін мәңгүрт болып шыға келді.

Жоқ, мың мәртебе жоқ, тарихымыз мүлде ондай еместі. Халқымыз біреудің шөмшегін теріп күн көрмегендігі соңғы жылдары кең анықтала бастады. Бұл біздің тарихи қозғалысымыздың басы ғана, әлі тереңдеу мен тарамдану шаралары тұр. Батырлар мен билерімізді, хандарымыз бен қараларымызды әлі де анықтай түссек, өз дәуірінің үні бола білген, ұранын жырлаған, аруағын шақырған өнерпаздарымыз, әсіресе ақын-жазушыларымыз атаусыз қалмайды. Басқаны былай қойғанда, Бұқар жыраудың, Дулаттың, Шортанбайдың, Мұраттың, Сұлтанмахмұттың, Мағжанның... мүшел тойлары атала бастауының өзіне ойлана бір қараңыздаршы. Қазір қолымыз жеткенге құрмет көрсетіп жатсақ, ертең ой жететіндерге назар аударып, ғылыми жүйемен салтанат жасайтынымыз айдан анық. Сондықтан тарихқа жаңа көзқарасты жеңілдетпей, «ұлтшылдандырмай», тереңнен қазып, шындық деңгейінде әңгімелеуге тырысайық, ұмтылайық, әйтпесе тағы біреулердің ескі шапаны етегіне оралып, өзімізден өзіміз безіліп жүруіміз мүмкін.

Шортанбай жайлы сөз осындай ірі де ауыр ойларға бастайтын болса, онда бұл дарынның шығармашылығы жеңілжелпі, оңайлықпен алдыра қоймайтын сом да іргелі дүние екендігі өзінен-өзі айқындала беруге тиіс.

Бұқар жырау қазақ аспанына қара бұлт жиналарын сезсе, Дулат, Махамбет, Шортанбайлар «алды кәпір аңқылдап, елді еркіне коймады» деген зілді ойлармен замананың бүлінгендігін көрсетті. Қай дарын болмасын, өзі өмір сүрген дәуірді түсінуге, бейнелеуге ұмтылады. Бірақ ол кім көрінгеннің қолынан келе бермейді. XIX ғасырдың ортасында «азулыға бар заман, азусызға тар заман» келгендігін қысылмай суреттеген Шортанбай болды. Оның «Зар заман» мен «Бала зары», «Алдаушы жалған», «Келер заман сипаты» кезең шындығын айнытпай, сөз өрнегін түсірді. «Жалмауыз болды үлкенің қазақ сенің сорыңа» дей келіп:

Аяқты қия басу жоқ,
Орыстың салған жолы бар.
Емін-еркін заман жоқ,
Ендігі жүрген жігіттің
Маңдайында соры бар, -

немесе,

Көпірді көрдің піріңдей,
Тілмашті көрдің жеңгендей,
Дуанды көрдің үйіңдей,
Абақты тұр қасыңда
Қазылған қара көріндей, -

деген Шортанбайдың адуынды жырларынан қалай қатты үріктік. Өмірде мұндай іс болмағандай отаршылдарға жарбаңдадық. Шындықтың бетіне ит сарыған соң, ұятаятты ұмытып, тарихты бұрмаладық.

Тарихқа жаңа көзқарас айқындалып, ұлттық идеология деп жатқанымыз қазақтың жоғын жоқтар болса, онда Шортанбайдың отаршылдарға қарсылығы кешегі Бұқар мен Дулаттың, Махамбеттің ашылау айтылған бір түрі деп түсіндірген абзал. Өмірде болмаса ойға оралатын, сөз кестесіне өрілетін шындық болмайды.

Нысапсыз екен бұл кәпір,
Жеріңді алды, малды алды.
Пәлесі жоқ салмаған,
Қайысады қабырғаң,
Көтере алмай салмағын, -

деген шындықты айтқаны үшін Дулат, Шортанбай, Мұраттарды бопсалай соғып, кертартпалығы мен хандық тұрмысты ұнатқандықтары деп таңбалап, даттай бергеніміз тарих алдында ұят-ақ болған. Шындықты айта алмағаннан қатты ұтылғанбыз. Қазақ әдебиетінде ауызша және жазба-ша әдебиеттер аралығына алтын көпір салып келе жатқан реалистік дәстүрдің мән-мағынасын ұға алмай, таптық тантыққа ауып кеткенбіз.

Мен Шортанбайдың діндарлығын, ақырзаманды жырлағанын әбестей алмаймын. Өйткені, Абайдың «Алланың өзі де рас,сөзі де рас» дегенін бойына сіңіргендер үшін Шортанбай діншілдігі уағыз деңгейінде ғана болып көрінеді.

Шортанбайдың отаршылдыққа қарсы боп, дінді өлердей насихаттауы, меніңше, қазақ жұртының адамгершілік арнасына сыймайтын іс-әрекеттері мен қылықтарына, имандылықтан кеткендерге қарсы қолданылатын ең өткір идеологиялық қару болғандығын енді ұғынуымыз керек. Ыңғайына келмесе Құдайдың өзін сыбап жіберетін қазақты қалай оң жолға түсіремін деп толғанғанда Құран-хадиске көнбегендерді отаршылдықпен қорқытты. Осы бетімен жүре берсе құрдымға барып тынарын сезген Шортанбайдың ақырзаманмен қорқытпасқа амалы қалған жоқ. Дәуір тынысын, беталысын жіті бақылай білген. Қазақ әдебиетіндегі «Зар заман» дәуірін идеялық-эстетикалық деңгейге көтерген Шортанбайдың ірі де беделді тұлға болатыны осыдан.

Өйткені, Шортанбайдың ащы зарына, улы қаламына іліккендер тек отаршылдар емес, адамшылықтан айырылған дуанбасы мен болыстар, жебір тілмаштар, әке-шеше тәрбиесін тәрк еткен әдепсіз ұл мен қыз, байына закон соғып тұрған қар қатын, елді теспей сорған қожа, молда, бір-біріне

қастық ойлаған ағайын-туыс, не керек, әлеуметтік өмірдің алуан түрлі типтері мен пенделері дараланып та, топтанып та көз алдыңнан өтіп жатады. Солардың адамшылдығы артсын деп дінмен қорқытады. Оған өзі сенеді, басқаларды да сендіргісі келеді.

Уақыт жыршысы бола білген Шортанбай замана келбетін сөз өрнегіне түсіріп, тарих бетіне өзінің өшпес таңбасын қалдырды. Онды-солды сілтеген уақытта Шортанбайдың бар арман-тілегі адам өзінің адамгершілігі мен имандылығынан айырылмаса екен деген пәлсапаға ойысты. Оның дидактикалық ақыл-парасатыда, моралистік ой-пікірі де адамдық қалыптан адастырмау мақсатын көздеді. Бүгінгі қорқынышты көрініс ертең зорая түсетініне имандай сенді. Келер заманда:

Атаның тілін ұлы алмас.
Ананың тілін қызы алмас.
Айта беріп қайтейін.
Өлінің тілін тірі алмас.
Жақыннан шыққан жақсыны
Ағайын жұрты көре алмас.
Заманақыр белгісі -
Бірге туған бауырың
Тату да болып жүре алмас, -

деп, жалпы адамгершіліктің құлдырау үдерісін көрсету арқылы әлеуметтік мәселелерді табиғи жолмен жанастырып, «Келер заман сипатын» көз алдымызға елестетті. Мүсәпір күйге түсер шағымызда:

Жапақтап көзің тұрарсың,
Не айтамын деп ақымаққа.
Balaңды алар солдатқа,
Міне алмассың жалды атқа.
Алақандай бет қағаз,
Табынарсың мандатқа, -

дегені өтірік емес қой? Кейінгі төрелер одан да асырып жіберген жоқ па?!

Сол заманның ішінде
Сиыр деген пұл болар,
Ұрғашыдан би болар,
Әркімменен ыржақтап,
Қатын деген тұл болар.
Өзіне-өзі ерік алып,
Жанның бәрі құл болар, -

дегенді де бастан өткердік. Енді Шортанбайдың келер кезеңдер қайшылығын көзімен көріп тұрып айтқан мынау сөзін қалайша құлаққа іліп алмаймыз.

Мініп көрер күші жоқ,
Сауып ішер сүті жоқ
Ақта деген мал шығар,
Жеткізе алмай онысын
Қалтыраумен жан шығар, -

дегені жеке пенденің ғана емес, талай әлеуметтік топтың басына түскені өтірік пе?!

Шортанбай жырларын ойлана оқып, көңілге тоқығандар талай шұрайлы да қомақты ойларға, түйінді тұжырымдарға кезігіп, шынайы адамгершілік жолын іздеген үлкен дарын екендігін көреді.

Дулат, Махамбет бастап, Шортанбай мен Мұрат қостаған әдеби бағыт кешегі Бұқар жырау дәстүрін жалғастыра отырып, шын өмір айнасына айналуды мақсат тұтты. Арналы ағымға айналды. Ауыз әдебиеті дәстүрін дамыта отырып, бұл профессионалды әдебиет жасау жолындағы ізденіс болды. Сондықтан да қазақ ақын-жырауларының XIX ғасырдың орта тұсында қолы жеткен көркемдік билігі - Абай негізін қалар жаңа жазба әдебиеттің алдына салынған алтын көпір еді. Абайдың Шортанбай, Дулат пен Бұқар

жырау жайындағы айтқаны ендігі көркемдік дамуымызға басқаша жол, соны өнеге керек деп білетін эстетикалық зор таным-талаптың дүмпуі болатын.

Сонымен, Шортанбай Дулат пен Махамбеттен басталатын үлкен көркемдік үдерісті дәйектеп шығып, қазақ әдебиетінде реалистік ағымның орнығуына өлшеусіз үлес қосты. Ол - шырқыраған шындықты тұздықтап жеткізген зор тұлға. Елді, жұртты адамгершіліктің асқар биігіне шақырған дәуір ұраншысы. Қазақ әдебиеті тарихында зар заман кезеңін аяқтандырып, көркем сөздің қадірін аспандатқан от ауызды, орақ тілді ұлы ақын.

Мұхтар МАҒАУИН

ШОРТАНБАЙ

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі Шортанбай Қанайұлы 1818 жылы дүниеге келеді. Кедей ортадан шыққан, тұрмыс тақсыретін тартып өскен Шортанбай ақындық өнерінің алғашқы кезеңінде, өнер сапарымен Сарыарқаны талай шарлағанымен, ақынның орыс тепкен қонысы - Қарқаралы төңірегі, Жамантай, Құсбек төрелердің ауылы болды. Ақын елу жастан аса бере сырқатқа ұшырайды да, қалған өмірін у-шудан аулақ, тыныш өткізу үшін туған жері діндарлығымен аты шыққан Жанғұтты Дүйсенбай бидің ауылына (Қазіргі Қарағанды облысының Шет ауданы) көшеді. Ақын осы елде 1881 жылы дүниеден қайтады.

Қазақ поэзиясының озық дәстүрлерін жете меңгерген, ақындық шеберлігі кемел Шортанбай көзі қарақты суреткер еді. Ол отарлық тәртіп туғызған келеңсіз жайттардың көбін нақ таниды, оларға жиіркене, шошына қарайды. Ақын сақарада жаңа қатынастар орнауына байланысты таптық теңсіздіктің күшейе түскенін, ұрлық-қарлық, барымтаның көбейгенін, қазақ арасындағы бұрынғы қандастық, бауырластық сезімді енді ақшақұмарлық, дүниеқоңыздық

ниет алмастырғанын айтады. Елді езгіде ұстап отырған би-болыс, қожа, молдалардың озбырлығын, жемқорлығын шенейді. Ақын әсіресе қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлерінің жойылып, аяқасты болып бара жатқанына қынжылады. «Биттей нәрсе қалсайшы - Бұрынғыдан ырымға!» - Шортанбай шығармаларындағы өзекті сарын, міне, осы. Бұл сөздерден бүкіл Шортанбай өнернамасының астары айқындалады: ақын Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуіне байланысты сақараға келген өзгерістердің ешқайсысын да қабылдамайды.

Дулат сияқты, Шортанбай да заманға қарсы тұрар шара таба алмайды. Бірақ Дулат өз шығармаларында халықтың өткен тарихын, ерлік күндерін еске түсіріп, бұрынғы, халық қамын жеген азаматтардың ерлік бейнелерін жасап, әлі де ел болуға, қатарға енуге мүмкіндігің бар десе, Шортанбай үміт сәулесі атаулыдан ада. Ақын дүниеден біржола баз кешеді. «Су түбіне кеттің, жұрт, - Тал табылмас қармарға» - бүкіл бір халықтың болашағын кескен үкім тәрізді естіледі. Тіршілікті жеңілдетудің жалғыз-ақ жолы қалған сияқты, ол - Шортанбайдың ұғымынша, дін жолы ғана. Соған орай, барлық тілек о дүние қамына ғана бағытталуға тиіс. Шортанбайдың дүниеден біржола түңілуі сол кездегі қазақ халқының басындағы ауыр әлеуметтік, қатал отарлық жағдайға байланысты болатын.

Шортанбай шығармалары ақынның көзі тірі кезінде-ақ ауызша да, қолжазбалар түрінде де халық арасына кеңінен тарады. Ал өзі өлген соң, 1888 жылы басылған тұңғыш жинағы ақынның даңқын көтере түсті, революцияға дейін әлденеше мәрте қайта басылды. Казір Шортанбайдың таңдаулы шығармалары хрестоматиялардан, қазақ поэзиясының антологияларынан орын алды, ақын творчест-твосы оқу бағдарламаларына енді.

Мұхтар МАҒАУИН

ЗАР ЗАМАН САРЫНДАРЫ

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының ең көрнекті өкілдерінің бірі Шортанбай мұрасы күні бүгінге дейін жұртшылыққа жаңсақ немесе жадағай ұғындырылып келді. Бұл түсінікті де. Шортанбай сөздері - елдігінен, мемлекеттік жүйесінен айырылып, отарлық халге түскен арда жұрттың ащы зары, өшпес өкініші, арман-мұратынан нәр алған еді. Сондықтан да, Қазан төңкерісінен соңғы кезеңде ұлттың ру-хын жаныштап, өткенін ұмыттырып, жаңа ұрпақты меңіреу, мәңгүрт кейіпте тәрбиелеуді мақсат тұтқан ресми саясат Шортанбайды халыққа жат, кертартпа, зиянкес ақын деп жариялады, оның шығармаларын жарыққа шығаруға тыйым салды. Тіпті, ақын есімі жамандап болса да атала бастаған, оның мұрасы там-тұмдап баспа бетіне жол тапқан, аз-маз кеңшілік кезеңнің өзінде, күні кеше ғана, «идеялық тазар-ту» науқандарына Шортанбай елдің алдымен ілігіп отыр-ды. Бұл ретте «Бес ғасыр жырлайды» жинағының алғашқы басылымында (1984) теріліп, тіпті біраз түзеліп, күзеліп жарыққа шыққалы тұрған ақын сөздері жоғарыдан - бас-таушы, нұсқаушы мекемелер тарапынан түскен бұлтартпас жарлық нәтижесінде түп тамырымен жыртылып, сыдыры-лып алынып қалғанын айтудың өзі жеткілікті. Рас, әділдік жеңіп, Шортанбай аталмыш кітаптың екінші басылымына енгізілді; сондай-ақ, бұдан бұрын, алпысыншы жылдар-да академия жинақтарына да кірген болатын. Бірақ мұның бәрі - ақын сөздерінің шамалы бөлігі әрі ең мәнді, нәрлі жерлері сылынып қалған, аталы жырдың өзі емес, көлеңкесі ғана еді. Енді «Жұлдыз» оқырмандарына Шортанбай біздің заманға жеткен бар кейпімен көрінбек.

Шортанбай 1818 жылы туып, 1881 жылы қайтыс болған. Асыл сүйегі қазіргі Қарағанды облысының Шет ауданының жерінде тыныс тауыпты. Шортанбай Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жекелеген кітап түрінде де, әр

түрлі қолжазбалар арқылы да, ауызша да кеңінен таралады, ақын мұрасын жинастыру ісіне В. Радлов сияқты ұлы ғалым, Н. Коншин сияқты білімдар адвокат - орыс халқының парасатты, зиялы ұлдары айрықша мән береді, оның қазақ халқының сөз өнерінде, рухани өмірінде алатын орнын анық бағамдайды. Ақынның әдебиет тарихынан шығарылып, туған елінен алыстауы - «көз ашылған», «теңдікке жеткен» кейінгі кезеңде ғана.

Шортанбайдың шынайы бағасын тану үшін оны ыждағатпен оқу керек. «Жұлдыз» *(1991,№3)* оқырмандарына ұсынылып отырған топтамадағы «Зар заман» - Қазақ ССР Ғылым академиясы кітапханасының қолжазбалар қорынан, № 780 бумадан алынды; «Алдаушы жалған» - Исмаилов Темірғали деген азаматтың академияға 1946 жылы тапсырған жазбасы бойынша беріліп отыр. Ал «Бала зар» толғауы «Қисса-и Шортанбай, Шортанбайдың бала зары» деген атпен алғаш рет 1888 жылы Қазанда жарияланып, содан соң 1890, 1897, 1901,1906 жылдары қайыра басылған еді. Сол басылымдар негізінде жариялап отырмыз. «Бала зарды» баспаға әзірлеуге филология ғылымының кандидаты, ежелгі мұраларды жарыққа шығару ісінде көп шаруа тындырып жүрген жас ғалым Сәрсенбі Дәуітов қатысты. Шортанбай туралы түбегейлі зерттеулер - болашақ үлесінде демекпіз.

Мұхамедрахым ЖАРМҰХАМЕДҰЛЫ

ШОРТАНБАЙ ҚАНАЙҰЛЫ

Әдебиетіміздегі «Зар заман» деп аталатын әйгілі кезеңнің ірі өкілдерінің бірі - Шортанбай ақын. Ол бүкіл саналы өмірі мен бойындағы ақындық асыл дарынын туған халқының отаршылдық езгідегі ауыр халін, оның ертеңгі болашағының мән-жайын жырлауға арнады, өзі куә болып отырған заманның кесел-мерездерін өзгелерден бұрын сезініп, соны аяусыз әшкерелеуге аянбай атсалысты. Сол арқылы ақын «қамсыз жүріп қамалған» ел-жұрттың сана-сезімін оятпақ

болып, осыған орай өз тұсындағы игі жақсыларға да ой салып, оларды имандылық жолымен адалдық, адамгершілікке тартып, дұрыс жолға бастамақ болады. Діннің құдірет-күшін дұрыс түсінген ақын өз максатын осы ертеден қалыптасқан тәсіл арқылы жинақтауды көздейді. Бұл діншілдік оның кемшілігі емес, қайта оның мұсылмандық жолын жетік білген артықшылығы, даңғыл білімдарлығы болып табылады. Бір атап айтарлық жайт: ақын ислам шариғаттарын жұртқа бірыңғай насихаттауды көздемеген, қайта сол діндегі имандылық, әділдік, адамгершілік мәселелерін тек халық мүддесіне, оның жарқын болашағына байланысты алып астастыра жырлайды. Бұл ақынның Қожа Ахмет Иасауиден бастау алатын біздегі сопылық әдебиетпен тереңнен жалғасып жатқан көне дәстүрдің айқын көрінісі еді.

Шортанбайдың өмірі мен шығармашылығы жөнінде қолда бар деректер тым шағын.

Ол аға сұлтандар: Жамантай, Құсбек, Саржан секілді ел басшыларының қасында жүріп, елдің ауыр езгідегі қиын жағдайын көзбен көріп сезінеді, бұл мәселе оның өзекті тақырыбына айналады.

Шортанбайдың туған, өлген жылдары мен өмірлік деректерін алғаш беруші - белгілі жазушымыз С. Бегалин. Бұл мәліметтер кейінгі жылдары жарық көрген Қ. Мәдібаева мен К. Жүністегінің Шортанбайға арналған кітапшасында *(Алматы, «Айқап» баспасы, 1993 жыл)* толықтырыла түсті. Аталған авторлар мұнда мына төмендегідей маңызды деректер келтіріп, бұлай деп жазады: «Шортанбайдың әкесі Қанай Балқаш бойындағы Шұбыртпалылар *(Арғын руының бір тармағы - М.Ж.)* арасына келіп сіңген қожа тұқымы. Оның Қаратаудан шыққаны даусыз. Қанай Арқадағы (осы күнгі Шет ауданы) Нақып қожаның қызына үйленген. Ақын шешесінің аты - Шүкіман. Шортекеңнің өз кіндігінен Алдаберген, Аязбай деген ұлдары, Бәйіш атты қызы болған. Аязбай сол жақта қайтыс болған да, Алдаберген Қаратау жаққа кетіп қалған» *(аталған жинақ, 5-бет).* Бұдан әрі К. Жүністегі өз әкесі Ыбыштың Жүнісінің осы күнгі

Ақадыр ауданы, Киікті стансасында тұрған Досбергеннің Калиы деген жыршыдан Шортанбайдың көптеген өлең, жырларын жазып алғанын, соның ішінде «Ақжолтай Ағыбай батыр» атты дастан да бар еді деп көрсетеді. Сондай-ақ, ол сол елдегі Шоқатұлы Анарбек жыршының да Шортанбай шығармаларын таратып насихаттауда елеулі үлес қосқанын айтады. Аталған жинаушылардан тыс, бұл іске кезінде жинаушы Бозтай Жақыпбаевтың тигізген қолғабысын да бөліп атаған жөн.

Шортанбай өлеңдерін тұңғыш жариялаған академик В.В. Радловтан кейін Қазан қаласында ақынның өлеңдер жинағы жарық көрсе, кешегі Кеңес өкіметі тұсында шығармалары әр алуан жинақтарда үздіксіз басылып келді. Мұның бәрі ақын өлең-жырларының ел жүрегінен өшпестей орын тепкенінің айқын куәсі болып табылады. Ақын шығармаларының зерттеліп бағалануы мәселесіне келсек, ең алдымен, ол үстем тап мүддесін көздеген «Зар заман» ақыны делініп теріс бағаланып келгенімен, ақынның әдебиет тарихынан алатын жоғарғы орнын ешкім де жоққа шығара алмаған.Ұлы Абайдың өзі Шортанбайдың өлең,жырларын сын тұрғысынан қатаң бағаласа да, оның өзіне дейінгі ақындардан шоқтығы биік тұрғанын мойындағаны аңғарылады.

Шортанбай шығармашылығына толымды пікір айтқан ірі ғалым М. Әуезов Абайдың пікіріне сүйене отырып, ақынның өлең жолдарының ұтымдылығын тап басып жоғары бағалаған. Зерттеуші осыған орай: «Бұл кезде сауда капиталы артты. Бұдан ол жеріді. Оның жырының аты «Зар заман» болды. Оның бағыты дін болды. Осы жағынан қарағанда... көп үлгі, көп сарыны Қожа Ахмет Иасауидің «Диуани Хикметіне» ұқсайды. «Ақырзаман нышаны» байқалады... Осы адамдар Абай, Шоқан, Ыбырайлар арман етіп отырған жаңалықтан, орыс халқының Ұлы мәдениетінен ел санасын, жас буынын, бар ұрпақтарын алыстатып ұстауға тырысқан»[1] деп көрсетеді.

[1] М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағы. 15, 20-томдар. - Алматы, 280-286, 135-беттер.

Рас, бұл тұста Абай қазақ поэзиясын жаңа дәуірдегі талаптарға сәйкес тың бағытқа бетбұрыс жасау мақсатында айтқан болса керек. Ал Шортанбайдың халықтың болашақ тағдыры жөнінде айтқан жырларының ел мүддесінен аулақ емес екенін көру қиынға соқпайды. Бұған сол тұстағы отаршылдық езгідегі халықтың ауыр тұрмысы айқын дәлел («Су түбіне кеттің жұрт, Тал табылмас қармарға»).

Келесі бір елеулі зерттеу - «Қазақ әдебиеті тарихының» екінші томының бірінші кітабына арнап белгілі әдебиет тарихшысы Ы. Дүйсенбаев жазған «Шортанбай Қанайұлы» деген тарау. Мұнда да ақын ескішіл, кертартпа, діншіл, зар заман өкілі деп танылсада, зерттеуші оның әдебиеттегі орны мен мәнін дұрыс ашып бағалайды. Ол өз пікірін бұлайша қорытады: «Ол *(Шортанбай - М.Ж.)* өз кезіндегі әлеуметтік мәселені тұңғыш рет дерлік тиісті дәрежеге көтере білді, сонымен қатар соған өзінің шама-шарқынша жауап беруге ұмтылған әдебиет қайраткерлерінің бірі болды. Ол, бір жағынан, халықтың бай ауыз әдебиеті дәстүрінен қол үзбей отырып, екіншіден, жаңа ғана туа бастаған қазақ халқының жазба әдебиетінің іргесін қалау ісіне атсалысты»[2].

Тағы бір Шортанбай шығармашылығы туралы жазылған күрделі де құнды зерттеудің иесі - белгілі жазушымыз Сәбит Мұқанов. Еңбектің көлемі онша үлкен болмаса да, бұған оның жырларының қыр-сырлары түгелдей дерлік сыйып тұр. Автор осы талаптарға сәйкес: «Реалист ақын Шортанбай заманының ірі суретшісі, қырағы ақыны болғандықтан, XIX ғасырда ауылда тап қайшылығын күшейтуге себепкер болған саяси шаруашылық жағдайларды да көреді, түсініп жырлайды»[3], - деп жазады.

[2] Дүйсенбаев Ы. Шортанбай Қанайұлы. Кіт: Қазақ әдебиетінің тарихы. II том, бірінші кітап. - Алматы.

[3] Мұқанов С. Қазақтың XVIII - XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. I бөлім. - Алматы.

Рас, Шортанбай еңбекші халықтың ауыр тұрмысын көзбен көріп, тебірене толғады, бірақ тап тартысының не екенін шын мәнінде түсіне қойды деп айту қиын. Сол себепті оның бұқара мүддесін қорғай айтқан жалынды жырларына өмір шындығын тани білу тұрғысынан қараған жөн.

Шортанбай өз дәуірінің шындығын бұлтарыссыз жырлап, көңілдегісін кімге болса да бетке айтатын болған. Қоғамдағы адамның мін-кемшілігін аяусыз сынап, жөнге салуды мақсат тұтады. Өзгені сынауды ол, ең алдымен, өзінен бастайды. Бұл жолдары Қожа Ахмет Иасауидің өзін өлтіре мінейтін жырларымен тереңнен жалғасып астасып отырады. Шортанбай өмірдегі тойымсыздық пен дүниеқорлықтың сырын өз басынан тауып:

Жүйрігі болса мінсем деп,
Сұлуы болса сүйсем деп,
Жарамды тонын кисем деп,
Күннен-күнге сәндендім!-

дейді. Осыған орай ақын өзінің мал-жанды болып қана қоймай, ел құрметіне бөленгенін, жатсынбаған Алтай, Қарпықтың қонақжай, дархандығын да жырға қосады:

Қуандық жатқан сары бел,
Шағалалы шалқар көл,
Үйрек пен қаздай қалқытты.
Сары қымызын ішуші ем,
Аралап келіп түсуші ем,
Алтай менен Қарпықты!

Ескіше сауатты, Шығыс әдебиетінен хабардар Шортанбай ақын өлеңдерін жазып шығарумен қатар, қаумалаған көп алдында жұрт өтінішімен түйдек-түйдек ағытып, төпеп те жырлайтын болған. Бұл суырып салып айтқан жырлары өзінің көркемдік сипаты жағынан өзге өлеңдерінен ешбір кем соқпайтыны байқалады. Осы ерекшеліктер ақын бойындағы дарынның телегей-теңіз молдығын танытса керек. Ақындық өнер қиыннан жол, қиядан қисын табатын тапқырлықты талап етеді. Мұнсыз ақын деген құрметті атты алып жүру мүмкін емес. Бірде ел аралап жүрген Жамантай Шортанбайға кез болып қалып: «Сөйле, Шортанбайым, сөйле», - десе керек. Сонда Шортанбай бөгелместен:

Сөйлейді сөйле десең бұл Шортанбай,
Әр ханның заманында бір сүрқылтай.
Кешегі Құсбек төре хан болғанда,
Мен түгіл өзің қайда ең, хан Жамантай,[4] -

депті, сонда тұрып Жамантай: «Шортанбайым жоқты сөйлейді екен десем, барды сөйлейді екен», - деп қасына қайтадан ертіп алған екен.

Шортанбайдың өз шығармаларын «Зар заман» деп атауының ішкі сырын ашуға кешегі бір дәуірде ешбір мүмкіндік болған жоқ. Мұның ақыры қазақ халқы үшін «ақырзаманға» ұласады деген ойды меңзеп, ақын бұдан құтылудың жолын іздеп шарқ ұрады. Отаршылдық езгіде жаншылған халқымен қош айтысып, коныс аударып көше қалса, дін орталығы Бұхарға қарай ауған жөн деп табады. Ақыннан қалған «Зарларда» ел басына төнген қауіп-қатердің зардабы мен нәтижесі не болмақ деген өзекті мәселе дамытыла жырланады. С. Мұқанов осы күрделі сұрақты ұтымды оймен жинақтап: «Шортанбайдың үш зары бар, олар: «Зар заман», «Бала зар»,«Өлең зар».Осы үш зарда да ол халықтың басына түскен зарды, заманының зарын айтқан. Бұл үш зарды үш поэма деуге болады, сюжет жағынан бір-біріне жалғас, бірінің мазмұнын бірі өрбітетін поэма», - деп жазады[5]. Зар заман поэзиясының ерекшеліктері мен теориялық негіздемелері Б. Омарұлының «Зар заман поэзиясы» атты монографиясында да әр қырынан ашылып талданған[6].

[4] М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба орталығындағы қор № 592 (жинаған Б. Жақыпбаев).

[5] Мұқанов С. Қазақтың XVIII - XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. - Алматы, 1942, 128-бет.

[6] Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. - Алматы: Білім, 2000.

Шортанбай жырларының ұзын сүре бір тақырыпқа құрылуының үлкен саяси-әлеуметтік мәні бар. Патша өкіметі жыл санап отарлаудың қитұрқы амал-тәсілдерін зымияндықпен іске асыруға жанталаса кірісті. Соның нәтижесінде мұздай құрсанған патша әскерлері қазақ даласын отарлауға ұтымды жерлерді қантөгіспен басып алып, Атырау, Қорған, Петропавловск, Омбы, Семей қорғандарын салып бекінді, сөйтіп, біртұтас халықтың ынтымақ-бірлігі бұзылды, жайлау-қонысы тарылды, ауыр қыспаққа душар болды. Бұл отарлау саясатына қарсы Сырымның, Көтібардың, Кенесары-Наурызбайдың, Исатай-Махамбеттің, Жанқожаның, Есет, Бекеттің көтерілістері аяусыз басылып жаншылды. Мұның артынша Кенесарының ұлы Сыздық бастаған көтеріліс және Адай көтерілісі бұрқ ете қалды, алайда бұлар да күшпен басылды. 1841 - 1868 жылдар аралығында Қапал, Торғай, Ырғыз, Атбасар, Көкпекті, Алматы, Лепсі, Ақмола, Ақтөбе, Қазалы қалалары салынып, Ақмешіт, Шымкент, Әулиеата қалалары Ресейге бағынды. Бұл қоршаулар қазақ халқын біржолата бағындыруға жол салды.

Осының ең кейінгі нәтижелерін көзбен көрген Шортанбай тығырыққа тығылған ел жағдайын жырламай отыра алмады, халықтың көзін ашып, санасын оятуға талаптанды. Ақынның жалынды өлең-жырлары сол халық тағдыры болашағының жарқын шежіресіне айналды. Сондықтан біз ақын шығармашылығын сөз еткенде, оның 1890, 1911 жылдары Қазанда басылған «Бала зар» атты өлеңдер жинағын өз зерттеуімізге бірден-бір негіз еттік. Бұдан тыс М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығындағы ақын қолжазбалары да пайдаланылды.

Ақынның «Зар заман» топтамасына кіретін жырлары оның дүниеге көзқарас, танымын ашып белгілейді. Мұнда ол заманның бұзылып, танымастай болып өзгергенін үй іші, отбасындағы көріністер арқылы дәлелдемек болады. Шортанбайдың пайымдауынша, сүттей ұйып отырған отбасының адамдары дәстүрлі қалпынан айырылып, ата-

ананы, үлкенді сыйлаудан қалған, тіпті, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы да өзгерген, әркім өз білгенімен жүріп-тұрып, бас-басына би болған заман болды деп шошынады. Мұның ақыры болмашыны кек тұтып, заң қуып арыз жазатын, тілмаштарға жем болатын кез болды деп көрсетеді:

Мұның өзі қар заман,
Қарлығының белгісі:
Ұл сыйламас атасын,
Арам сідік болған соң,
Атасы бермес батасын.
Қазы, болыс, хан қойып,
Қайдағы бір некесіз шатасын.
Өзі қылған өкінбес,
Қыз сыйламас анасын...
Сыйламайды ағасын,
Алысып жыртар жағасын...
Ақсақалдан ұялмас,
Жүгірісіп қалаға,
Қаныққан соң жалаға![7]

Жеке кісілер мен отбасылардан тұратын қоғамнын жай-жағдайы қандай деген мәселеде ақын бұларды «замана», «қазақ халқы», «қазақ елі» деген ұғымдармен астастыра жырлайды. Шортанбай заманның бұзылуын ел тағдырымен, оның болашағымен тығыз байланыста алып қарайды, халық басына төнген бұл пәледен тезірек арылудың жолдарын іздестіреді, бірақ оның да ретін таба алмай дал болады. Бар тапқаны жоғары жаққа («Құндыгерге») дат айтып, ақ тілекпен Құдайына сиынып хат жазу деп санайды («Құндыгерге хат жазып, Кешіктірмей дат жазып, Өлместің де қамын қыл, Басың сотқа ілінбей»),

[7] М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығындағы қор № 592.

Қазақ халқы кез болған заман жайын ол жан қалмай қырылатын ақырзаман көріністерімен салыстырады, сөйтіп бір Алладан жәрдем болмаса, өзге ешкімнен де көмек жоқ деген қалып танытады. Өмірдің бұлайша түрленіп өзгеруіне басты себеп: қоғамдағы дәуірлеп тұрған әділетсіздік пен зорлық-зомбылықта деп қорытады:

Мына заман қай заман?
Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман,
Тарлығының белгісі -
Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малдан түңілген,
Мұның өзі - зар заман.
Зарлығының белгісі:
Бір-бірлерін күндеген,
Жай-жайына жүрмеген.[8]

Ақын заманның яки қоғамның бұзылуы жеке кісілердің, отбасының азып-тозуына әкеліп соқты деп кана қоймайды, соның ішкі себеп-салдарын да шарқ ұрып іздейді, бұдан арылудың жолдарын тауып, ел-жұртты алдын ала сақтандырмақ болады, бәленің бетіп аударып, халықтың сана-сезімін оятудың амалын қарастырады. Осы мақсатта ол, ең алдымен, ел билеушілердің зұлымдығы мен жауыздығын, парақорлығын, әділетсіздігін әшкерлеп:

Жамандық мұнша ұласты,
Жарысқа кірген жақсылар
Жақыным деп жан тартпай,
Кәпірменен қынасты.
Аузына кәпір қаратты
Бұл дүниенің тұтқасын, -

[8] Бұл да сонда.

деп бастайды да, патша ұлықтарының қорлық-зорлығын былайша сипаттайды:

Жандарал болды ұлығың,
Майыр болды сиынғаның.
Айырылмайтұғын дерт болды
Кедейге қылған қорлығың.
Кәпірді көрдің піріңдей,
Тілмашты көрдің жеңгеңдей,
Дуанды көрдің үйіңдей,
Абақты тұр қасыңда,
Қазылған қара көріңдей![9]

Шортанбай қазақ даласындағы әлеуметтік теңсіздік жайын сөз ете келіп, бай мен кедейді бірін артық, бірін кем жаратушы бір Құдайдың ісі деп қорытса да, олардың ой-пиғылдарының әр түрлі екенін де аңғартады. Ақын «Бір пара жанды малды қып, бір пара жанды малсыз қып» жаратқан Аллаға ризашылық білдірсе де, бай мен кедейдің арасындағы айырмашылыққа наразылық танытқандай болады:

Байлар сәнге мінеді
Жазы-қысы құр атты.
Жарлы да өліп қалған жоқ,
Оның да көңілін жұбатты.
Жалғанның беріп жарығын,
Бейшара жанды қуантты.
Мінер атқа кем қылып,
Қара жермен тең қылып,
Бір пара жанды жылатты .[10]

Бұдан тыс ақын «Жалғанның жарығын бергені үшін» ризашылық білдірген кедейді тәубеге шақырып, ал дәулеті

[9] Сонда, 15-бет.

[10] Сонда, 15-16-беттер.

тасып шалқып отырса да, ұрлық қылатын тойымсыз байлардың парақорлығын да өлтіре сынайды:

Байлар ұрлық қылады,
Мал көзіне көрінбей.
Байлар жейді параны
Сақтап қойған сүріндей.
Заманың сенің құбылды
Текеметтің түріндей.
Ойлағаны жамандық,
Жарадан аққан іріңдей![11] [12]

Ендігі бір күрделі мәселе: қазақ даласына жаңадан ене бастаған капитализм қарым-қатынастары, яғни саудасаттық пен ақша жайын ақын шошына жырлайды, тіпті, мұны адам баласын бұзатын бәленің басы санайды.Шортанбай осының бәрінің орыс тарапынан келгеніне де күмәнмен қарайды.

Алайда сол сауда капиталының қазақ даласына біртіндеп ене бастауының өзі жаңалық болғаны даусыз, мұны ол түсіне алмады. Бұрынғы заманның қаймағы бұзылмай сақталып қалуын көкседі. Жаңадан келген ақшаны ақын:

Заманақыр боларда
Алуан-алуан жан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты,
Сауып ішер сүті жоқ,
Мініп көрер күші жоқ,
Ақша деген мал шықты,[2] -

деп, оны малмен теңестіре сипаттайды. Бұл тұста ол жалпы ақшаның өмірдегі орны мен мәніне қарсылық білдіріп

[11] Сонда, 4-бет.

[12] Сонда, 3-бет.

отырған жоқ сияқты, оның түпкі ойы: халық басына төніп тұрған отаршылдық зардабы, ертеңгі күн жағдайы болса керек, осы жарқын болашақ мәселесі ақынның қабырғасына аяздай батып толғантады, түн ұйқысын төрт бөледі, жарғақ құлағы жастыққа тимей қайғы-шерге бөленеді. Шортанбай елдің басындағы ауыртпалықтың басты себебі: орыс патшалығынын, қыспағынан, отаршыл елдің жақсы қоныс, шұрайлы жерді басып алып, күнкөріс көзінің таралуынан деп санайды:

Ағашты тауға үй салып,
Алды кәпір алқымдап.
Елді еркіне қоймады,
Буыршындай тақымдап.
Дәуренбексіп болыс тұр,
Кәпірдің сөзін мақұлдап.
Бейшараның пұлы жоқ,
Қорыққаннан қақылдап.
Жарысқа кірген жақсылар,
Аша алмассың көзің деп,
Сол себептен қорқамын![13]

Ақын заман өзгеріп, заң, тәртіп бұзылып, адамдар арасындағы қарым-катынастың тозуын сол кездегі патша әкімдері мен жергілікті ел басшыларының жең ұшынан жалғасып, қанау-тонауға жол беруінен деп санаса да, жауыздықтың көзі - патшаның зұлымдықтарына алғашында көп мән бере қоймайтын сыңай танытады. Бұл ертеден мұсылман дінінде «ақ патша» деп қастерлейтін дәстүрдің көрінісі де болуы мүмкін. Халық басындағы ауыр тұрмыстың тығырыққа тірелген кезеңін көріп, кімнің кім екенін біліп көзі ашылған Шортанбай енді сол патшаның отаршылдық саясатының мән-жайын ұғынған соң, мәселеге басқаша көзбен қарауға мәжбүр болады. Бар бәленің басы

'[3] Сонда, 2-бет.

сол патшадан тарайтынын түсінген ол өз тұсындағы халық өмірін «қаңғырған жөнсіз оққа» теңей, былайша сипаттайды:

Уәліден кетті керемет,
Патшадан кетті ғаделет,
Ақырзаман таянды.
Артынан кәпір біліп тұр,
Тірі жаннан хал кетіп,
Жөнсіз оқтай қаңғырып,
Жан шіркін ақыр берік екен,
Үзіліп кетпей неғып тұр?![14]

Шортанбай патшаның өзінен шығып жатқан сұрқия тәртіптің салдарын да тап басып жырлайды. Малды алумен тынбай, енді жас боздақтарды әскерге аламын деп қоқандаған ұлықтарға айтар амалы таусылған би-болыстардың дәрменсіздігін, алды-артын орап алған патша әкімдерінің озбырлығын ақын жеріне жеткізе сынап, аяусыз түйрейді. Бұдан тыс «аяқты қия бастырмайтын орыс тәртібін» де ол еске сала отырып, тұйыққа тірелгендей болады. Сол бұлтартпас, қатаң тәртіптің нәтижесінен халықтың ауыр күйзеліске тап болғанын бұлтарыссыз бейнелеп:

Аяқты қия басу жоқ,
Орыстың салған жолы бар.
Емін-еркін заман жоқ,
Ендігі жүрген жігіттің
Маңдайында соры бар!-

дейді де, соның ауыр зардап, зиянын, ел ішінің бұзылып, адам құлқының өзгере бастағанын шындық күйінде суреттейді. Осының салдарынан жұрттың болмашыны қуып, бір-біріне бәле қарап, заң қуып кететінін, қалаға шауып арыз жазуға әдеттенгенін бәленің басы ретінде таниды:

[14] Сонда, 7-бет.

Екі кісі ұрысса,
Қалам алар қолына,
Закөннің түсер жолына.
Өте қусаң оралдың
Орыстың жайған торына.
Малыңды бағып, тыныш ұйықта,
Талапты туған ерлерім,
Абақты түсті сорыңа![15]

Осындай қиын кезең, ауыр сәтте ақын жарлы-жақыбай, кедей-кепшіктердің ауыр халіне жаны ауырып, жұрттың бір-біріне мұншалықты мейірімсіз болып бақастыққа жол беруін адам пиғылының бұзылуынан деп санайды, мұның бәрі заман сазынан деген дұрыс қорытынды жасайды. Осылардың нәтижесінде елдің ауызбірлігі кетіп, бас-басына тірлік ететін заман болды, үлкенді сыйлайтын, құрмет тұтатын уақыт келмеске кетті, «қамалған қазақ ұлы» дұшпанына беріліп, оның табанының астында қалды деп қорытады. Сөйтіп, заман сазынан әркім өз білгенімен іс қылатын кезең туды, жастардың үміт оты сөнді деген ой айтып, барар жер, басар тау қалмағанын атап көрсетеді:

Бағынғанның белгісі,
Билік кетті басыңнан,
Қорлық көрдің жасыңнан,
Ұл-қызыңнан үміт кетті,
Айырылдың құда, досыңнан...
Ұлың көңілі бір бөлек,
Қызың көңілі бір бөлек,
Өзіңнің көңілің бір бөлек...
Ендігі жанның ақылы -
Отқа түскен көбелек![16]

[15] Сонда 18-бет.
[16] Сонда, 10-бет.

Ақынның пайымдауынша, зар заманның тұсында өз тобындағы жарлы-кедейдің қамқоры болып келген байлар да қайырымдылығынан айырылып, қарасудан қалды, «жаздай арық, күздей пішен шапқан» момынның тапқанын тілмаш пеп бай бөліп алып, зорлық-зомбылық жасайтынын да шындық күйінде сипаттайды:

Байды Құдай атқаны,
Жабағы жүнін сатқаны.
Кедейің қайтіп күн көрер,
Жаз жатақта жатқаны.
Жаздай арық қазады,
Күздей пішен шабады.
Оны-мұны жиғанын
Шығыны деп тілмаш алады.
Жалғыз сиыры бар болса,
Соғымына сояды![17]

Шортанбай бай мен кедейдің арасындағы қарама-қайшылықты Құдайдың жаратуынан болды, ол тағдыр ісі десе де, байлардың қайырымсыздығы ол дүниеде өзінің алдынан шығады, түбінде Алла алдында жазасын тартады деген сыңай танытады:

Бай кедейді көрмейді,
Қызметін бір күн қылмаса,
Майлы сорпа бермейді,
Әне байдың қайыры.
Бұрынғы өткен адамның
Міне, келді таяры.
Жалғанда қылған ісіңнің
Алдыңнан шығар ғайыбы![18]

Шортанбайдың бүкіл «зар-жырларын» көктей етіп зер сала қарасақ, бұлардың бәрінің сопылық бағытта, яғни

[17] Сонда, 49-бет.
[18] Сонда, 18-49-беттер.

діншілдік сипатта жазылғанын көру қиын емес. Ақынның пайымдауынша, ең алғаш адамды Алла жаратқанда, бірін адал, енді бірін арам, екіншісін ғалым, үшіншісін залым етіп жаратты, сол секілді кәпір мен мұсылман да осы талаптар бойынша өмірге келді. Тіпті, бай мен кедей де Құдайдың әмірімен бақас болып жаралған, елге қызметімен жағатын адал басшы мен парақор, зұлым билеушілер де сол әлгі талаптың нәтижесі деп санайды, сондықтан ол адам баласына қанағат, ынсап бер деп Алладан сұрайды. Әсіресе мұсылмандардың ораза, намазды қаза жібермей орындап, шариғат жолына берік болуын қалайды, оларды әділдік, адамгершілік, имандылыққа шақырады. Ал заманның бұзылып, адамдардың мейірімділік орнына жауыздыққа, зұлымдыққа бейім тұруын ақын ақырзаманның жақындауынан деп қорытады. Сонда болатын Құдай алдындағы сұрауды, күнәлілер мен күнәсіздердің Сират көпірінен өту мерзімін аптып, тәубеге келтірмек болады. Мұны дәрменсіздік, әлсіздік, құрғақ мистика деуге келмейтіні түсінікті, ақын бұдан өзге тәрбие жолының жоқ екенін дұрыс пайымдаған. Осыған орай ол:

Мұсылманды бұл күнде
Орыс кәпір жеңіп тұр.
Ай сайын келіп санатып,
Есебіңді алып тұр.
Қайыр кетіп байлардан,
Бұзауға ақша беріп тұр.
Пәлен теңге торпақ боп,
Тиынға тиын болып тұр.
Залым туған сұмырайлар
Осылайша «кеңіп» тұр.
Шолақ иттей діңкілдеп,
Бір-біріне жетем деп,
Аласұрып өліп тұр [19], -

дейді.

[19] Сонда, 21-бет.

Шортанбай азып-тозған заман жайын сөз еткенде де, өзінен бұрынғы діндар ақындардың ой-пікірлерін басшылыққа алып отырады. Ол өз жырларында «Сопы Аллаяр» кітабын жиі атап, соған жүгініп сөйлесе де, көптеген толғауларында Қожа Ахмет Иасауидің бағыт-бағдарынан әсте бір ауытқымайды. Бұл дүние мен ол дүниенің мән-жайын әңгіме еткенде де, сол төңіректен табылатынын көреміз. Ақын жырларының асыл табиғаты өзіне ұстаз тұтқан Қожа Ахмет Иасауиден аулақ кетпейді, көбіне-көп солармен үндес, мазмұндас. Айталық, заман мен адамдар жайында Иасауидің мына бір жолдары Шортанбай жырларымен іштей-тыстай табысып астасып тұр:

Ел, дүние, халқымызда қайырым жоқ,
Патша мен уәзірлерде әділет жоқ.
Дәруіштердің дұғасында қасиет жоқ,
Түрлі бәле халық үстіне жауды, достар.
Ақырзаман ғалымы залым болды,
Ізгі тілегін үзбеген ғалым болды.
Алланы айтқан дәруіштің жолы болды,
Ғажап сұмдық замана болды, достар![20]

Осындағы жинақы ойлар таратыла айтылса да, Шортанбай жырларында дәл сол сипатта көрініс тапқанын көреміз:

Бір пара жанды малды қып,
Бір пара жанды малсыз қып,
Бір пара жанды ғалым қып,
Бір пара жанды дінді қып,
Бір пара жанды дінсіз қып,
Шерне үшін жанды жаратты...
Азды көпке жем қылып,
Бір пара жанды жылатты.

[211] Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. - Алматы: Мұраттас, 1993, 62-бет.

Ашты-тоқты болсаң да
Иманың сақта ұятты.
Ардан кешкен ұятсыз
Дінсізге қылар мұятты...
Зар заманның аяғы,
Заманың кетті баяғы.[21]

Шортанбайдың тағы бір топ жырлары күнәдан арылып, Құдайға құлшылық жасаудың жолдарын сипаттайтын Иасауи өлеңдерімен егіздің сыңарындай ұқсас өрілетінін де атап айтуға тиіспіз. Оқып көрелік:

Аз тартайын десең күнәні,
Саһарменен тұрғаның.
Хақ дидарын көрерсің,
Ақырет қамын қылғаның...
Медіресе, мешіт салдырып ,
Мүфтиге берсең балаңды,
Азан-тәкбір айттырып,
Мешітке қойсаң моллаңды,
Сираттың желі соққанда,
Руза, намаз панаң-ды![22]

Осы іспеттес ақынның өмір қызығының шексіздігі мен өткінші, баянсыздығын жырлайтын мына бір өлеңдері де жоғарыда айтылған пікірмен терең сабақтас:

Жорға мініп теңселтіп,
Торғын тонын білсентіп,
Мамық төсек салдыртып,
Ыңырантып тұрғызып,

[21] Жоғарыда аталған Шортанбайдың Институттағы қолжазбасы, 12-14-беттер.

[22] Сонда, 26-27-беттер.

Дүрия көрпе жамылтып,
Дүниенің қалай алдауы ?!.
Ит жүгіртіп, құс салған -
Өнерпаздың өнері.
Өтіп кеткен нәрсеге
Өкінсең жоқ келері.
Тұтас тұрса жабырамас
Бетіңнен кетсе бедені.
Құбылып тұрған қызыл гүл
Қураса кетер мәнері.
Сабыр қылсаң жетерсің,
Құданың болса берері!
Он сегіз мың ғаламның
Құдіретімен жаратқан
Құдайдың қалай шебері!?[23]

Ақынның заманындағы адамды, әсіресе ел басшыларын дүние-мүлік, мал үшін күнәға батудан, дүниеқоңыздықтан аулақ болуға шақырған жырлары да нақтылыққа құрылып отырады. Бұл орайда ол Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) мен оның төрт шариярын, Ескендір мен Сүлеймен секілді әйгілі тұлғалардың да өмірден өткенін үлгі ете сөйлейді. Бұдан тыс өз басының мін-кемшіліктерін теріп айтып, ғапылдыққа ұмсынбауды дәлел ретінде ұсынады:

Құдайға мақұл ісің жоқ,
Біреудікін іздедің,
Өзіңдікін көздедің,
Күшің жеткен адамды
Мұнша неге тіздедің ?
Ұрлық пенен зорлықтан
Үмітіңді үзбедің.
Алмаған неме қоймадың,

[23] Сонда, 27-28-беттер.

Еш нәрсеге тоймадың,
Азуы қарыс Алаштың
Айтқанына болмадың...
Бойыңа жанды теңгермей,
Басыңа бір тас тиіп тұр,
Не қылайын дүниені,
Тырнақтап жидың инені![24] -

дейді.

Міне, осындай қазақ халқы бастан кешкен езгідегі ауыр тұрмыстың күрделі мәселелерін Құдайдың басқа салғаны деп бағаласа да, ақын ел-жұртты соның бәріне көне беруге шақырмайды, халықты сабырлылыққа, басшыларды әділдік, шындыққа үндейді. Ал орыс отаршылдарына келгенде, «бәледен машайық та қашыпты» деген қағиданы ұстанады. Ол үшін, ең алдымен, Қоқан хандығына бағынуды ауызға алса да, оның бұрынғы зардаптарын еске алып, бұл ойынан тез қайтып, ертеден дін орталығы болған Бұхар төңірегіне қопарыла көшуді ұсынады. Сөйтіп, бодандық жайын көп жырлап, қазақ елін «Жерұйық» пен «Жиделібайсынға» көшуге шақырған Асан қайғы мен Бұқар жыраудың айтқан ойларын мақұлдайды. Мұндағы мақсат - тыныштық, бейбіт өмір болса керек:

Жағаласқан мына жау
Кетірер сөйтіп сиқыңды.
Қолыңды қойса айдарға,
Жарар сонда жылқыңды,
Бұхарға жетер күн туса,
Тыншытар ма едің ұйқыңды.[25]

Шортанбайдың ендігі бір туындылары кейінгілерге өсиет-насихат түрінде келеді. Бұл орайда ол, ең алдымен,

[24] Сонда, 57-58-бетгер.
[25] Сонда, 6-бет.

шындықты бетке айтатын адам бойындағы сирек кездесетін қасиетті айрықша бағалап, бұған қарсы сумаңдаған суық сөз - өтірік - өсектің зиянынан сақтандырады. Мұсылман дінінде сырттан айтылған ғайбаттың кешірілмейтін күнә екені дәлелденген, оны Құдай түгіл аруақтар да кешірмейді делінеді. Ақын осыны өзгелерге өнеге ретінде ұсынып:

Сырттан ғайбат қылғашиа,
Айт көзіне, өзіне.
Құдайдан қорыққан мұсылман
Қарауыл қояр сөзіне.
Құдайдың барын білмеген,
Айтқан жөнге жүрмеген,
Менменсіген зор кеуде
Қиық жүріп кете алмас,
Алдындағы жолығар
Құдайдың құрған тезіне![26-]

дейді. Бұдан әрі ақын жиған-терген ілім-білімі бар ғалым кісілерден ақыл-кеңес сұраудың қажеттігін,басқа біткен малдың ішіп-жеп қызығын көру керектігін, ынсап-ұят пен иман тілеу арқылы Құдайға құлшылық етудің жайын алға тартады:

Ей, муһмин, құлшылық етсең не етеді,
Ажал болдырмай қуып жетеді.
Мінезге бағым табылмас,
Ғадетіне кетеді.
Тақуа да болған ғалымдар
Бұ жалғанда не етеді,
Баяны жоқ шіркінді
Бір күн тастап кетеді...
Иман - жанның жарығы,
Кешуі тар болған жолда
Хабардар бол, а, пірім![27]

[26] Сонда, 30-31-беттер.

[27] Сонда, 32-33-беттер.

Ақын жоғары бағалап, асқақ жырлаған түйінді мәселенің бірі: арамнан безіп, адалдан мал жимақ, үйдегі ата-анаңды сыйлап құрмет тұту, адамгершілік жолдан ауытқымау секілді өмірлік жайттар. Ал ұрлық пен арамнан жиған малдың қайырсыздығы мен зиянын да көрсете келіп, ондай жандарды «арамнан жерімейтін» итке балайды. Осы орайда ол пара алатын би-болыстарды аяусыз сынай отырып, ел ішіне бүлік алып келген сайлауда болыс, старшын боламын деп мал шашқан ысырапты қою қажеттігін басты мәселе етіп көтереді. Бұл дертке айналған істі қоздырушылардан сақ болуға шақырады:

Әлің келсе Мекке бар,
Артық дәулет біткендер.
Старшын, болыс болам деп,
Ысырап қып малды төкпеңдер.
Таяндың енді өлімге,
Алты табан көріңе.
Сатып алған күнәнің
Кешуі болмас күнінде![28]

Осы секілді бұл дүние мен ол дүниенің мән-жайын баяндап, адамгершілікке шақыратын жырлар ақынның негізгі тақырыбы екенін бөліп атаған жөн. Осы сипат өлер алдындағы ел басшылары мен белгілі байларға арнаған өлеңдерінен айқын аңғарылады. Ол осы жырларында атақты бай Асан қожа мен Тобықты Құнанбай, Шорманұлы Мұса, Қуандық Қоңыр, Көпбай мен Нұрланға дұғай сәлем айта келіп, оларды Құдай жолына берік болуға үндейді, баянсыз өмірден гөрі, бақилық дүниені ұмытпауға шақырады. Бұл жырлар өкініш пен үмітке құрылған дей аламыз. Ой жиынтығын, өзінің басынан кешкен ғапылдығы мен өкінішін жұртқа ескерте отырып, Алладан медет тілеу, алдын жарық етуді сұрау. Ақын осы талапта кейінгі буынға сенім артып:

[28] Сонда, 42-бет.

Өзіңнен өрнек жайылды,
Жақынгғ, туған, қалысқа.
Өзімнен қалсын балаға,
Кетпес сөзім далаға.
Жоғалтпаса өзімді,
Жоқ қылмаса сөзімді,
Мен риза Аллаға! [29] -

дейді. Халқын беріле сүйген ірі ақынның бұл соңғы тілек, өсиеті дер едік.

Шортанбайдың бөліп атауға тұрарлық тағы бір туындысы - оның әйгілі Орынбаймен айтысы. Ақынның Шөжемен және Асанмен айтыстары да мәлім. Алайда өзінің құрылысы мен мазмұны жағынан алғанда, оның Орынбаймен айтысы еркін қайымдасудың жақсы бір үлгісі болып табылады. Аты белгілі Арғын Орынбай ақын ел басшысы Тұрлыбекке еріп, Құсбек төренің еліне келсе керек. Құсбек төренің қасында отырған Шортанбайға бұл келіс ұнамайтыны белгілі. Бас қосылып ерігіп отырған жұрт екі жүйрікті айтыстырып, қызығын көрмек болады. Алғашқы сөзді Шортанбай бастап, Орынбайға жол болсын деген дәстүрлі сөзді айтқанда, Орынбай өзінің алу үшін келгендігін жасырмай, «Құдай берсе мол болсын» деп қалады. Шортанбай «мол болсын» деп қарақшылар тілейтін еді» деп қағытқанда, «ішің тар, хан жарлығын кім екі етеді?», Мейрамның малын қызғыштай қорғау жөнсіз деген сыңай танытады. Бұл аталы сөздерге жауап ретінде өлеңге биік талап қойылатынын ескертіп, Шортанбай пір тұтқан қожаға тілің тиер деп сақтандырады. Ал Орынбай болса, «ишанның өлең айтуы орынсыз, қазақтың өлеңінде нең бар?» деп ұтқырлық танытады. Шортанбай уәжді сөзді мойындай отырып, қонаққа жол беретін қазақ дәстүрінен аспай көргенділік танытады.

Енді ақынның сөз қолдану, көркемділік шеберлігіне келсек. Шортанбай, ең алдымен, суырыпсалма дәстүрді берік

[29] Сонда, 36-бет.

ұстанған ақын болғандықтан, жыр үлгісіне бейім тұрады. Бұлары түйдек-түйдек күйінде жыр ағымымен ағытылып отырады, алайда мұндағы логикалық байланыс пен бірліктің бұзыла бермейтінін көреміз. Сондай-ақ, ол халық ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтел мен ұтымды сөз тіркестерін орнымен тиімді қолданып отырады. Мәселен, «Қыз Жібек» жырында Жібектің белінің жіңішкелігін сипаттайтын жолдарды ақын адам демінін, үзілу сәтіне орайластырып:

Жан шіркін-ақ берік екен,
Үзіліп кетпей неғып тұр ? -

деп бейнелейді. Ал мақал-мәтелдерге келгенде, ол солардың мазмұнын сақтай отырып, ұйқас бірлігіне қарай аз-кем өзгертіп, түрлентіп қолданады («Сүтке біткен мінезге, Сүйектен кетпей қояр ма?», «Текті құс қарар Қырымға, Ит айналар жырымға», «Өте қусаң қорқақты, Батыр да болып шынығар», «Қанды қалпақ кисе де, Түбі бірге түртпейді», «Жан жуымас жатқанға, Жөргем ерер жүргенге», тағы басқалар).

Ақын шығармаларында сирек те болса, ауыспалы мағынада алынған ұтымды тіркестер де ұшырасады. Бұлардың бір үлгісі:

Қасақана мал бітер,
Қайыры жоқ қабанға...
Қайны болмас қабанда...
Орыс - бүркіт, біз - түлкі, -

тәрізді болып келеді.

Ақын қолданған теңеулердің өзі нысанаға дөп тиетін өткірлігімен дараланады: «Аюдайын ақырған», «Жөнсіз оқтай қаңғырып», «Ұстараның жүзіндей, Аударылған дүние», «Шолақ иттей діңкілдеп», «Құлан менен бұландай, Үйде тұрмас ойнақтап», т.б. Ендігі бір насихат сөздер дәстүрлі мақал-мәтел іспеттес болып құрылады:

Ұзынға қысқа жетпейді,
Үлкенсіз нұсқа бітпейді.
Әдепті болса алғаның,
Алдыңнан кесіп өтпейді.

Шортанбай көзі қарақты, сауатты адам болғандықтан, Шығыс әдебиеті үлгілерін де жақсы білгенге ұқсайды. Ол Құран Кәрім мен діни аңыздардағы өнегелі істерді де, пайғамбарлар мен әулие-әнбиелер өмірін де рет-ретімен орынды пайдаланып отырады.

Шортанбай өз дәуіріндегі қоғамдық әлеуметтік өмірдің әр саласын кеңінен қамтып, көркем бейнелеген ірі суреткер болды. «Ол салт-сананы да, адам психологиясын да, экономиканы да, дәуірдің идеологиясын да қамтиды. Осы салалардың бәрінде де ескі патриархалдық қалып бұзылып, жаңаға жол ашылды. Әрине, ол ақынға ұнамайды... Бірақ оған қарамай, Шортанбай сол өзгерістер қалай басталып өрістегенін, нәтижесін, процесті түгелдей көркем суретке айналдырып ұсынады[30]. Осы сипаттарымен ақын жырлары өз дәуірінің айнасы іспетті халқымен бірге жасай берері сөзсіз.

Амантай САТАЕВ

АҚСУ-АЮЛЫ ӨҢІРІНДЕ

Арқадағы атышулы мекендердің бірі Ақсу-Аюлы - Қарағанды облысына қарасты Шет ауданының орталығы. Бұл өңірді Нұра өзені жанамалай ағады. Қарағандыдан Балқашқа тартылған даңғыл асфальт жол көктей өтеді.

Бұл ауданда ешкімді білмеймін.

Қарағандыда кездескен аудандық информация бастығы Төлеутай Жұманов әзір сол қаладан оралмапты.

[311] Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. - Алматы: Білім, 1995, 86-бет.

Аудандық газеттің редакциясына баруға кеш. Жаңа мекен, бейтаныс жандар. Жападан-жалғыз тықыршып отыра алмай, қарсы бөлменің есігін қақтым. Шашы өсіңкіреп кеткен, жұқалтаң келген сіріңке қара жігіт есік ашты.

- Сізге кім керек? - деп сұрады.

- Сіз керексіз, - деп жауап бердім. Жігіт күліп жіберді де, орындық ұсынды.

Терезе алдында жатқан әдеби кітаптарға көзім түсті. Марқұм Мұқағали Мақатаевтың жаңа жинағы жатыр. «Кім де болсаң әдебиетке жақын жан шығарсың» деп түйдім ішімнен.

- Танымадық. Әйтеуір бұл жердің адамы емес екеніңіз анық, - деді жігіт.

- Аудандағы барлық адамды білесіз бе?

- Мамандығымның бір пұшпағы - ел-жұртты біліп, тану.

- Аудандық статистика бөлімінде қызмет етерсіз?

- Есеп-қисапқа шорқақпын.

- Онда журналист болдыңыз-ау, тәрізі.

- Дәл таптыңыз. Шет аудандық «Ильич туы» газетінің редакторы Орымбетов Қасым деген мен боламын, - деді жігіт.

Танысып жөн сұрастық.

Қасымның осы қонақүйді мекендегеніне біраз болған екен. Бұған деген үй-жай әне-міне босайдымен біраз айларға созылып кетіпті.

- Шортанбай ақынның еліне келгеніңізді білесіз ғой, әрине, - деді Қасым.

- Шортанбай! Сонда қалай?.. Осы Ақсу-Аюлы әйгілі Шортанбай ақынның мекені ме? - деп қалай асығыс сұрағанымды өзім де білмеймін.

- Туған әдебиетіміздің тарихынан алатын өзіндік сүбелі орны бар Шортанбай ақынның зираты осы арадан қашық емес. Егер көрем десеңіз, ертең алып барайық, - деді Қасым.

...Түнімен Шортанбай ақын жайлы, оның ерекше тағдыры туралы көп ойланып, толғанып шықтым. Со-

нау оңтүстік өлкеде, Түркістан маңынан Шортанбай Қанайұлы Арқаның апайтөс алабына қалай келді екен? Осы маңда өткен төрелердің балаларын оқытты ма? Арқадағы Бөкей тұқымдарының орда ақыны болды ма? Олай деуге тағы да ауыз бармайды. Жәңгір ханмен ат құйрығын шорт кесіскен Махамбет ақын секілді семсер сілтеп, найза құлаштамаған Шортанбайдың да көр замандағы келеңсіз істерді әшкерелей білген өзіндік уытты жырлары бар. Тілге шебер ақынды жақтырмаған сұлтан, төрелер мен олардың айналасындағылар сол кездің өзінде Шортанбайға «зар жақ, кер заман» ақыны деп айдар таққан. «Әттегене-айы» бүгінгі әдебиет зерттеушілерімізде Шортанбайға сол бір қалыптасып кеткен көзқараспен қарайды. Аға сұлтан мен төрелердің ауылынан кетердегі Шортанбай жыры оның кім екенін, ақынның жан дүниесіндегі сезім сырын әсерлі бермей ме?

Сен тақ мінген хан едің,
Мен сөз қуған жан едім.
Өмірдің көбін көзбен өткіздім,
Тәубесіз бос сөзбен өткіздім.
Сенен хандық кетті,
Менен жын қуған жастық кетті,
Енді жан күтіп, мал бағатын уақыт жетті.

Көңіл қоярлық бір дерек: 1846 жылдары осы Арқа елдерінде мал санаған Омбы әкімдерінін экспедидиясына қатысқан нәсілі поляк, Омбы шекара комиссиясының чиновнигі Адольф Янушкевич күнделіктері мен хаттарында Шортанбай есімі кездеспейді. Өзінен бұрынғы ақын-жыраулардың көбінің есімдерін, шыққан ататегі, руларын атаған Шоқан Уәлиханов жазбаларында да Шортанбай есімі жоқ. Бұған қарағанда, әуелде төре, сұлтан, би ауылдарында бала оқытқан Шортанбайдың ақындық дарыны келе-келе, орта жастан аса бере ашылса керек.

Шортанбайдың ақындық өнерінің басталуы патшалық Ресей капиталының қыр еліне ендеп кіруімен тұстас келеді.

Бұл тұстағы өзара араздасып, арыздасқан қазақ қауымында бас көрсетіп калыптасқан адвокат, тілмаш, писарь секілді зиялысымақтардың ел ішіндегі сұрқия сұмдықтары мен зұлымдық озбырлықтарын Шортанбай ақындық өткір тілмен әшкерелей білген.

Жүгірісіп қалаға,
Қаныққан соң жалаға,
Көшеде жүрген көп тілмаш
Көк қағазды көрген соң
Мініп шабар шанаға.
Дұшпаным менің осы деп,
Алып келер ауылына -
Өзінің туған бауырына.
Келген соң кімді аяр.
Жығып салар дүрені...
Көшіп кетер жерің жоқ,
Сөйтіп қалмай не қылдық
Құтылмастай пәлеге.

Қазақ совет энциклопедиясында Шортанбай ақын жайлы мынадай дерек бар: «Шортанбай шығармаларында қазақ даласындағы әлеуметтік өмір бірсыдырғы шындықпен бейнеленген. Ол бір топ шығармаларында («Бір Тәңірге аянды», «Бір насихат айтайын», «Қалықтаған сұңқар ем», т.б.) еңбекші бұқараның азапты ауыр тұрмысын, би-болыс, ұлықтардың зұлымдығы мен парақорлығын әшкереледі.

Кедейге салып шығынды,
Негізі байың тоймайды, -

деп байлардың ашкөздігін бетіне басты».

Ел билеушілерді аяусыз түйреп, олардың жиынтық бейнесін жасауға талпынған Шортанбайды аға сұлтан, төре, би, тілмаштар жек көрді. Сол кездегі байлардың тоғышарлығын жер-жебіріне жеткізе сынаған Шортанбай

еңбеккер кедей жатақтың намысын қорғады. Сол үшін де ол әділеттілікті өткендегі әділ билерден іздеді. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заманды аңсады. Шортанбай сынды ақындардың поэтикалық қиялы әсем өмірді, әділ қоғамды қазақ елінің қисса-дастандарынан іздеді.

Мұндай ақындардың өз заманында, сол өздері өмір сүріп отырған ортаның әлеуметтік кайшылықтарын шыншылдықпен жырлап беруінің өзі батылдык, шығармашылық ерлік дер едік.

Бүгінгідей алдыңғы қатарлы қағидалы іліммен сусындай алмаған Бұқар, Шал, Дулат, Мұрат, Шортанбай сынды ақын-жыраулардың заманына сай өзіндік философиялық көзқарастары болған. Бұлардың ақындық мұрасын сол тұрғыдан, олардың өскен ортасына орайлы жасаған рухани қазынасы тұрғысынан бағалау қажет секілді.

Бұл аталған ақын-жырауларымыздың көркемдігі келісті, шеберлігі мен шынайылығы астасып, астарласып жатқан толғау-дастандарының түп тамырын басқа да бауырлас халықтар поэзиясы тарихынан таба аламыз.

Ең алдымен, орыс поэзиясы тарихына зер салсақ, кешегі патшалық Ресей монархиясының қабырғасы мықты кезінің өзінде озық ойлы орыс акындары қалың қауымға әлеумет теңсіздігін шынайы түрде ашып айтып, сол кезеңнің ауыр ахуалын қам көңілмен жырға қосты. Әріден тартсақ Олег, Игорь сынды ұлы князьдері мен Степан Разин кезеңін аңсап, жырға қосқан Рылеев, Одоевскийді бүгінгі зерттеушілеріміз неге зар заман ақындары деп атамайды? Одан кейінгі орыс поэзиясының толқыны - петрашевшілдер шығармашылығынан да торығушылық пен шежіре шыңырауына үңілушілікті молынан ұшыратамыз. Фет, Тютчев, Аполлон Григорьевтер жырларын айтпағанның өзінде, бір ғана Некрасов поэзиясындағы халық басына түскен ауыр халге қамығушылық пен торығушылықты қайда қоямыз? Грузия ақындары Николаз Бараташвили, Бажа Пшавела, армян каламгерлері Хачатур Абовян, Ованес Туманян, әзірбайжан жыршылары Мырза Шади, Сеид-Әзім Ширвани секілді дарындар да біздің Дулат, Мұрат, Шортанбайларға үндес жырлаған. Олар да өз еліндегі, өз орталарындағы келеңсіз өмірді ақындық қам көңілмен өлеңге қосты.

Бүгінде біздер Бұқар, Шал, Дулат, Мұрат, Шортанбайлар сол кездің өзінде неге көреген болмады, келешектегі жақсы өмір, жайдары қоғамды болжай біліп, соны қуанышпен, шаттықпен неге жырламады дегендей кінә таққымыз келеді.

Егерде орыс әдебиеттану ғылымының револююияға дейінгі ескі сүрлеуі сақталған болса, сондай-ақ, Совет өкіметінің бастапқы жылдарында әдебиеттанудағы көбіне-көп солақай көзқарастар осы күнге дейін өзгермей, сол қалпында қалса, бүгінгі ұрпақ Лев Толстой, Федор Достоевский, берідегі Сергей Есенин, Павел Васильев сынды ірі қаламгерлердің туындыларымен әлі күнге дейін таныспаған болар еді.

... Ақсу-Аюлы қонақ үйінің таза бөлмесінде мені мазалаған ойлардың шеңбері осы еді.

Таң атқан соң Қасыммен бірге бөлмеге екі жігіт кірді. Таныстық: Шет ауданындағы жеті жылдық музыка мектебінің директоры Зейнолла Игіліков пен сол аудандағы орыс мектебі оқу істерінің меңгерушісі Кәмел Жүнісов екен. Бұл жігіттер Қарағандыдан Балқашқа баратын қара жолдың бойынан екі-үш шақырым қашықта көрініп тұрған, араларында күмбезді бейіттері бар қорымға алып келді.

Оң жақ жиегіне, бас жағына қалың қараған қаптай өскен төмпешіктің тұсына тізе бүктік. Шортанбай ақын шикі кірпіштен тұрғызылған құлақты бейітке жапсарлана жерленіпті.

- Қартая бастаған шағында осы елдің Жанғұтты деген беделді адамына келіп паналаған Шортанбай ақын өлерінде өзін Әзірет сұлтанға апарыңдар деп те өсиет етпепті. Соған қарағанда бабамыз пәлендей діндар бола қоймағанға ұқсайды, - дейді Зейнолла.

- Басыма ешбір белгі қоймаңдар деп те тапсырған ақынның өзі көрінеді, - деген Қасым қолындағы газетті жаза бастады.

- «Лениншіл жас»газеті ғой, 1966 жылғы 10 февральдағы саны, Шортанбай ақынның басына әдейілеп ала келдік, - деді Кәмел.

- «Аталар сөзі. Ертеде халқымыздың талай сөз зергерлері өткен. Ол сөздің бізге жеткенінен жетпегені көп. Жас ұрпаққа бір топ баба ақындардың жақсылық пен жамандық, достық пен ынтымақ адалдық пен адамгершілік жайындағы өлеңдерін ұсынып отырмыз», - деп дауыстап оқыған Қасым осы беттегі ақын-жыраулардың есімдерін атай келіп, - Шортанбай Қанайұлы (1818 - 1881), - деді де, ақынның «Жақсыны жаман көре алмас» деген өлеңін оқып шықты.

Қыдырма жел қараған түптерін жұлқылап өтеді. Жан-жағыма, айналама қараймын. Желке тұсымызда Аюлы тауы, одан бері Балқаш баратын үлкен қара жол сайрап жатыр. Маңдай алдымызда қиялай барып Нұраға құятын Ақсу өзенінің жасыл құрағы желкілдейді. Одан әрірек Серго Орджоникидзе атындағы совхоздың үшінші бөлімшесінің үйлері ағараңдайды.

Шортанбай ақынның зиратына белгі қою деген-дей ұсыныстар кезінде айтылса керек. Алайда бұл заңды ұсынысқа құлақ асқан ешкім болмапты. Өкінішті.

Шортанбай ақынның зиратында ескен топ қарағанның екі-үш бұтасын ескерткішке үзіп алдым.

Бұл бұтаны Тәжікстаннан Әбілхасан Рудаки мавзолейінен әкелген раушан гүліне қосамын.

Кәмел ЖҮНІСТЕГІ

ШОРТАНБАЙ ЖӘНЕ АБАЙ

(Тағдыр мен ой үндестігі)

Өзінен бұрынғы майталман шешен, арналы ақындар мұрасын молынан игерген Шортанбай Абайға дейінгі қазақ поэзиясының асқар бір шыңына айналды. Ресей отаршылдығы қазақ халқының басына кигізген тауқыметінен азып-тозып бара жатқан ел қамын ойлап,

жаны шырқыраған оның поэзиясына соқпай кеткен де, кетер де ақын болмаған, болмас та.

Көзінің тірісінде отаршылдарға арқа сүйеген би-болысты қатты түйрегені үшін талайларға ұнамаған, «әділетшіл», «кедейшілміз» деп келген совет дәуірінде де өресіз басшылардың көңіліне қонбады. Бірақ сондай асау да асқар тұлға Абайдың назарынан тыс қалмаған. Кешегі Шортанбайдың атқосшысы Әбеудің, жыршы Анарбектің айтуына қарағанда, ақын өзінің досы осы Жанғұтты, Ағыбай, Құнанбай, Бәйсейіт, Дүйсенбаймен араласып, ерекше сыйласқан. Шортанбайдың сан толғауын Абай Қарқаралыда да, өз ауылында да өз аузынан естіген.

Ғұмырында туған халқының болашағына көзі жетпеген қайғылы Шортанбай Ұлы Абайға да қатты әсер еткеніне екі алыптың шығармаларын оқыған сайын таңдай қаға тамсанасың.

Бір жағы, отаршылдық обырлығынан, екіншіден, капитализмнің қаулап енуінен бұзыла бастаған, аш-жалаңаштыққа, тасбауырлыққа ұрынған қазақы қоғамның сұры қашып, имандылық кетіп, азып-тозу көрініс береді.

Бұл құбылысқа күйінген Шортанбай:

Заманақыр кезінде
Ұл сыйламас атасын,
Арам сідік болған соң,
Атасы бермес батасын.
Қазы болыс қояды
Некесіз туған шатасын.
Өзі қылған өкінбес,
Түбінде сонан татасың,
Абақтыда жатасың.
Қыз сыйламас анасын,
Жасы он беске келген соң
Кеммін бе деп тап сенен,
Шешесімен жарысып,
Салыстырар шүйдесі мен жотасын.

...Пысықсыған немесі,
Көзін бояп барады,
Күнде тесіп төбесін...
Жас сыйламас ағасын,
Алып жыртар жағасын, -

деген.

Осы құбылысты дәл баққан Абай да:

Заманақыр жастары,
Қосылмас әбден бастары.
Бір-біріне қастыққа
Қойнына тыққан тастары, -

десе, тағы бір өлеңінде:

Атаны бала аңдиды, ағаны - іні,
Ит қорлық немене екен сөйткен күні, -

деп ашынады.

Шортанбай бұл құбылыстың тереңдей түсетінін көре білген. Қоғамның моральдық негізі шайқалуынан әр ошақ түтіні түзу шықпайтынына, ерлі-зайыптыдан да сыйластық, ұят кететініне көзі жеткен. Ақ көңіл де адал қазақы ақын бұдан да аза бойы қаза.

Сиыр деген пұл болар,
Ұрғашыдан би болар,
Әркімменен ыржыңдап,
Қатын деген тұл болар;

немесе,

Сабырлы сабаз жігіттің
Қылымсыған қатыны
Қызыл көйлек киеді.

Өзінің байын менсінбей,
Көрінгенді сүйеді;

тағы да,

Заманақыр кезінде
Қойында қатын жатпайды,
Ұрысса тілін тартпайды,
Құдайдан әсте қорықпайды,
Алжыған кәрі қақпас деп
Келіні сырттан боқтайды.

Шортанбайдың бұл пікіріне Абай былай үн қосады:

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.
Солақ,олақ, ойнасшы, керім-кербез,
Жыртың-тыртаң қызылдан шығады ерек.

Екі алыптың екеуі де қаймағы бұзылмаған қазақ өмірін, тұп-тұнық қазақ әлемін суреттегенде төгіле жөнеледі. Тіпті ләззатқа құмары қанбастық, шексіз тамсанулар оқушыны еріксіз баурап алады:

Ұзын аққан Сарсуды
Өзің жайлап жағала.
Жүйрік пенен жорғаңды
Өзің мініп бағала;

немесе,

Ертістің басы қара дөң,
Еңкейе біткен қара адыр.
Арқа деген құба жон,
Айнала біткен көл екен, -

деп Шортанбай туған елінің салтына да, атамекеніне де сүйсінсе, ұлы Абай:

Жаздыгун шілде болганда,
Көгорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып өсіп толганда,
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонганда,
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
...Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап.
...Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып.
Жасы үлкендер бір бөлек.
Кеңесіп күліп сылқылдап, -

деп бүтін бір полотноны көз алдыңа алып келеді.

Бұл жерде тағы бір айтарымыз - екі ақын өлеңіндегі тек өлең буынының сарындас-үндестігі емес, ой желісінің, қазақ ауылы көркін суреттеу үндестігі. Екі өлең бір өзектен, бір көңілден шыққандай. Екі алыптың бір-біріне үн қосу жарасымы, екі ұлының табысуы.

XIX ғасырдың орта кезінде қазақ даласына ендеп кірген ресейлік тәртіп қазақ қауымының іргесін шайқалтты. Бұрын «тура биде туған жоқ» деуші еді, биді ешкім сайлап, тағайындамайтын, ал оның әділдігіне жүгінетін. Ендігінің биі ұлық орысқа арқа сүйеген, халқын қандалаша сора бастаған. Бұл жағдай Шортанбай назарынан тыс қалмады:

Билер, пара жемеңдер,
Жалғанды жолдас демеңдер,
Жатты тіпті көздеңдер,
...Кісі ақысын алмаңдар,
Ауызга харам салмаңдар;

әйтпесе,

Шошала деген үй шығар,
Шошаңдаған би шығар, -

деп түйресе, онан сәл кейінірек ұлы Абай:

Ел жанаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды.
Астыртын барып жолығысқан,
Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын өрең сол алды.
Орыс сияз қылдырса
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалгайды, -

деп заманын аздырған, қу құлқынның құлы билерден өкіне түңіледі.

«У ішсең руыңмен» дейтін қазақ, жоғына - сауын, жетімі басына үй көтеріп беретін ел іші танымастай бүлініп жатты. Ел қазақшылықтан айырылды, қазақ деген бүтін дене қақ жарыла бастады. Міне, осы тұста бұл сұмдықтан шығар жол таппаған Шортанбай:

Бай кедейді көрмейді.
Кедей байға ермейді.
Қызметің бір күн жақпаса.
Майлы сорпа бермейді.
...Байды Құдай атқаны
Жабағы жүнді сатқаны.
Кедей қайтіп күн көрер.
Жаз жатақта жатқаны, -

деп күңіренсе, оның ізімен Абай:

Байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ,
Аңдыстырған екеуін Құдайым-ай, -

деп шарасыздықтан қиналады.

Көне заманнан қазақы қоғам өзін-өзі басқарып келген. Ел әділ де абыройлы адамдарына еш сайлаусыз, тағайындаусыз бас иіп, айтқанын орындап отырған. Бұл жағдай ресейліктерге тиімсіз еді. Ресейдің мақсаты - қазақтың бірлігін сақтау емес, іштен ірітіп, дегеніне көндіру.

Осы мүддемен олар хан билігін жайып, абыройлы адамдарды биліктен аластаған. Ендігінің ел билеушісі орысқа жағуға тырысып, арды да, елді де ұмытты. Сол жолда малый да, басқасын да шашты.

Ел асып болыс болам деп,
Ысырап қып малды төкпеңдер, -

деп Шортанбай ақын сол баяғы бірлікке, елдікке шақырса, Абай:

Болыс болдым мінекей,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал
Қалмады елге тығындап.
...Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
...Күні бойы шабамын,
Әрлі-берлі далпылдап,
Ат к... жалпылдап, -

деп шенейді, тағы бір өлеңінде:

Мәз болады болысың
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтіп орысың
Шенді шекпен жапқанға.
...Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға ? -

деп өлтіре сынап, өзі де ызадан жарылардай болады.

Осы бір елден ес кеткен тұста Ресей үкіметі ел ұйытқысы ақсақалдыққа да мықтап шабуыл жасады. Шын пиғылын таныған Шортанбай ақын:

Қария қалды ақылдан,
Ендігі күнің не болар ?
Тәубе қылмай қапы еттің
Әуел бұрын жасыңнан, -

деп туған халқының қамын жеп әрі шындыққа көзін жеткізуге тырысқан.

Ал Абай:

Кетті бірлік,
Сонда тірлік
Енді кімге беттемек ?
Елің ала,
Отың шала,
Тайса аяғың, кім көмек, -

деп қазақтың бейшара халіне ашынады.

Өтіп жатқан үдерістерді, билерді - жемқорлықтан, болысты - жағымпаздығынан тыя алмаған екеуі де мәселені адам өмірінің түйіні - ажалға әкеп тірейді. Шортанбай:

Таянғанда өлімге,
Алты табан көріне,
Сатып алған киімің
Киюге болмас ол күнге, -

десе, Абай:

Арам ғапыл дүниені дер менікі,
«Менікі» деп жүргеннің бәрі онікі.
Тән қалып, мал да қалып жан кеткенде,
Сонда ойла болады не сенікі, -

деп тіреп, ақтық пен пәктікке шақырып, олардың ұятын оятуға тырысады.

Шортанбай да, Абай да артына жұрт ғибрат етер сөз қалдырған. Екеуі де «мен дүниеге қызықтым, тоймадым, пәлен-түген» еттім деп, өз атына біраз сөз жазған ақын. Шындығында екеуі де пендешілдіктен аулақ,тек азаматтың қамын жеген пәк тұлғалар еді. Ақынның «мені» тек өзі туралы емес, жалпы өз заманы ұрпағының ортақ тағдырынан бастау алып жататынын естен шығармау керек. Тіпті Шортанбай:

Екі сөздің басына,
Келтірейін өзімді, -

деп,ел мұңын өзі арқылы жеткізгісі келетінін жасырмай айтады. Қайтыс болар алдындағы «Қоштасуында»:

Құдайға тәубе қыла алмай,
Мекке жүзін көре алмай,
Құлқынымды тыя алмай,
Бедқарды қылдым жасымды.
Қайғылы болып барамын
Жалғанда жеген парама.
... Тары жеген тауық ем,
Жалғанның ебін тауып ем, -

десе, Абай:

Осынша ақымақ болғаным,
Көрінгенге қызықтым.
Ғаділетті жүректің
Әділетін бұзыппын.
Ақыл менен білімнен
Әбден үміт үзіппін.
Айла менен амалды
Меруерттей тізіппін.
Қулық пенен сұмдыққа
Құладындай ұшыппын, -

деп, жер бетіндегі бар күнәні өзі жасағандай боп шыға келеді. Міне, бұл - кешегі Омар һаямнан басталған ұлы адамдардың өзін мысал ете отырып, жұртшылықты жақсылыққа бастауға үндегені. Шығыс поэзиясына тән үлгі. Сондай-ақ, дұрысты бұрыс қылып көрсеткен кешегі шақтарда қазақтың ұлы ойшыл ақын-жыраулары Бұқарға, Дулат, Шортанбайға Абайды қарсы қою үрдісі мықтап орын алып, ұрпақты шатастырып келгені аян. 20 жылдары Абайды да байшыл деген тұста оны ұрда-жық белсенділерден арашалап қалу үшін кейбір бөгде сөздің (бәлкім, «құрау-жамау» дегендей) Абай шығармасына еріксіз кіріп кетуі мүмкін екені де әлі ескерілмей келе жатыр. Тіпті, бұл жөнінде Нығмет Ғабдуллин мынадай дерек келтіреді:

«Мүрсейіттің жазбаларына байланысты Мұхтар Әуезовтің былай деп айтқан пікірі бар. «Абайдың қолжазбасын көшірген Мүрсейіт сияқты және басқа толып жатқан адамдар революцияға дейін және онан бері де кейінгі бастырушыларға қателік жасардай бір қатерлі әдет қолданатын. Олар Абай өлеңдері мен поэмаларын көшіріп, кітап етуді мақсат ете отырып, сол Абай өлеңдеріне қоса, Абайдың шәкірт ақындарының және Алтынсарин сияқты ақындардың, тіпті басқа замандас ақындардың да кейбір өлеңдерін, авторларын атамастан, қоса көшіріп жіберетінді» *(«Егемен Қазақстан», 19.10.1993).*

Бұқар да, Дулат та, Шортанбай да Абайға қатты әсер еткен тұлғалар екені даусыз. Шортанбайдың Құнанбай ауылымен қарым-қатынасы да өте жақсы болғаны белгілі. Зар заманда халқының болашағы үшін қиналған бұл ұлы тұлғалар бірі үлкен, бірі кіші боп, қазақтың көксеген ойын жалғастыра жырлағаны, бірін-бірі толықтырғаны, байытқаны дау тудырмаса керек.

Ілия ЖАҚАНОВ

ШОРТАНБАЙДЫҢ «ЖИЫРМА БЕС» ӘНІ

Қазақ әні мені қай жерге, қай қиырға апармады. Әлі де... әлі де жол үстіндемін. Тағы да бір үзік сырды айтқалы отырмын. Шыңжаң қазақтарының атақты әншісі Хамит Ысқақұлы көп толғандыра беретін-ді. Ол Алматыға бір-екі рет келді. Сол күндерде көп шырқаған әннің бірі беймәлім «Жиырма бес» еді.

Ал бір күні Алматыда бір отырыс үстінде осы «Жиырма бестің» сөзін айтып отырғанымда, жазушы Әнес Сараев тебірене сөйлеп: «Мен дәл осы нұсқаны Ақмола жағында қайын жұртыма барған бір сапарымда сондағы бір көне көздердің «оу, бұл Шортанбайдың әні ғой» деген сөзін естідім», - деді. Бұл - ойландыратын сөз. Қатыгез мезгілден канша қиястық көрсе де, Шортанбай түгіл олардың ар жағындағы ірілер Бұқар жырау, Ақтамбerділердің толғаулары ұмытылды ма, ұмытылмады ғой. Шортанбайдың сөзі де дуалы сөз. Ол да ел жүрегінде. Асылы, ел тегін сөйлемейді. Осы «Жиырма бестің» әр шумағы үзіліп түскен гауһардай кәдімгі қара өлең боп,әр кез оқыс айтылып та жүрді ғой. Ал, енді қаракөз Шыңжаңның асқақ әншісі Хамит оны тұтас бір толғау етіп таңғалдырады. Оны осы қалпында Шортанбайдың «Жиырма бесі» десе, өз асылын өзіне қимайтын жұрт «жоқ» деп бас шайқар ма екен, қайтер екен, не қылса да бұл - Шортанбайдың үһілеген зор рухының шаршаулы әм құштар лебін сездіретін бір тылсым дүние. Бір ғажабы, Хамит Шортанбайдың бұл әнін Қазақстаннан алып қайтып едім деді. Хамитпен Үрімшіде жүздесуім 1993 жылдың ақпан айы еді.

Хамит оны алғаш рет Жанәбілдің резиденциясында, одан кейін Жұмағалидың үйіндегі отырыста толғап берді. Шынында ол біз білетін «Жиырма бестерден» мүлде бөлек, терме тәрізді ме, жо-жоқ, одан да терең толғау түрінде орындалды. Бір қызық жай, өлең құрылысы кәдімгі он бір буын, яғни қара өлеңнің дәл өзі. Мазмұны - философиялық ойлар, ғакдия, өсиет сөз. Әуезі - әннің бітімінен гөрі, шұбырта жөнелетін толғау, ал ән дегізетін жері - әйгілі «Жиырма бестің» қайырмасындай қайырылатын иірімі. Хамит әннің осы қайырмасына дейінгі шұбырған әуенді екі шумаққа сыйғызған. Қайырма осы екі шумақтан кейін қайталанып отырады. Бұл - өмірлік мысалды көбірек пәлсапа еткісі келіп, көп сөз айтып шығуды көздеген әншінің тапқырлығы. Бәлкім, ол ән о баста да солай айтылған шығар. Және екі шумақты қосып бір-ақ айту - қайырманың күрделі құрылысының ауырлығынан да тууы мүмкін. Ол қайырманы бір шумақтан кейін қайырып отырса, әншінің жігер-қуаты үш-төрт шумаққа ғана жетер еді. Ал Хамит айтып жүрген нұсқадағы ой баяғы «Жиырма бестің» төртеуін камтитын үлкен толғау боп, қайырма сегіз рет қайталанудың орнына үш-ақ рет қайталанады.

Сырт қарағанда, осы егіз шумақтарды шұбырта беруге болатын сияқты. Толғаудың табиғаты солай ғой. Ал Хамит әнші бар салмақты, терең ойды сегіз шумаққа толымды етіп, оны бүкіл өмірінің өзегіне айналдырып, «Өлген соң жылағанның керегі не» деп, өзінің де, өзгенің де барқын айтып бітіреді әнді.

Осы сегіз шумақтың әр шумағы дәстүрлі қара өлең боп, өзінше дербес өмір сүре береді. Өйткені, бір шумақ - бір-бір ой. Бір ғажабы, бұл сегіз шумақ - бір көкіректен бір-ақ ақтарылған ой толқындары секілді тұтас бір дүние. Ол көне фольклорлық нұсқадан гөрі ойшыл ақын, не салсерінің толғанысына ұқсайды. Жүйелі ой тізбегі парасат тұжырымына тіреліп тоқтайды. Айтам дегенін айтып тынады. Бәр-бәрін жиырма бестей тәтті, арманды дәуреннің мезгілімен өлшеп, ой таразысына салады.

Ән қайырмасының өлшемі, құрылысы Арқаға ғана аян «Жиырма бестердің» тосын нұсқасын танытқандай болады.

Жеңіс ҚАШҚЫНОВ

ЖЫР СҮЛЕЙІ

Абылай хан тұсында тәуелсіздікке қолы жеткен қазақ халқы сайран даласында еркін, азат өмір сүрді. Абылай хан өз жерін жоңғарлықтардан тазартқан соң, бір жағы орыстармен, екінші жағы қытайлықтармен дипломатиялық қатынас жасап, қазақ халқының тәуелсіз ел екенін мойындатты.

Сол тәуелсіздік алған ел:
Абылай хан тұсында
Арбасын артып оң қылған,
Есіл менен Нұраның
Екі жағын жол қылған.
Ертістің бойы қара дөң,
Еңкейе біткен қара адыр,
Арқа деген құба жон.
Аядай біткен көл екен.
Атты кердең өсірген
Арқаның тарлау шөбі екен, -

деп, жыр сүлейі Шортанбайдың өкінішпен есіне алуы тегін емес.

Діни білімі болса да, Шортанбай өзімен тұстас, замандас молда, ишандар сияқты күнкөрісі үшін байларды, шеншекпен кигендерді марапаттамады. Қайта елінің ащы зарын, өшпес өкінішін көкірегі қарс айырыла жырлады.

Мына заман қай заман ?
Азулыға бар заман,
Азусызға тар заман.
Тарлығының белгісі:
Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малдан түңілген,
Мұның өзі - зар заман.

Зарлығының белгісі:
Бір-бірлерін күндеген,
Жай-жайына жүрмеген,
Мұның өзі тар заман.
Тарлығының белгісі:
Мұсылманнан хал кетті
Тәңірім болғай деместен.

Шұрайлы жерлерінен, қоғалы көлдерінен, асу-асу белдерінен, қалың орманынан, қаралы малдарынан айырылып, отаршылдарға тәуелді болып қалған мұсылман қауымының халі тым аянышты еді.

Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң,
Тіпті амал жоқ, қазақтар
Енді сенің торыңа.
Орыс - бүркіт, біз - түлкі,
Аламын деп талпынды.
Орыстан қорлық көрген соң
Отырып билер алқынды.

Халық басына қалың бұлт үйірілген зобалаңнан қалай алып шығатын жол таба алмай, билер отырып қалды. Ал болыстар мен байлар қолдарындағы дәулетінен айырылып қалмаудың жолын қарастырды.

Әр нәрсенің болжамы
Келе жатыр жақындап.
Ағашты тауға үй салып,
Алды көпір ақылдап.
Елді еркіне қоймады
Буыршындай тақымдап.
Дәуренбексіп болыс тұр
Кәпірдің сөзін мақұлдап.

Қайран Шортанбай бабам-ай! Осыдан 150 жыл бұрынғы айтқан дана сөзі құлағымызда бүгінгідей жаңғырып тұр емес пе! Күні кешегі тәуелсіздік алғанға шейін де орталықтың сөзін мақұлдап, бас шұлғып келгеніміз шындық қой.

«Жұт - жеті ағайынды» дегендей, отаршылдықтың қолжаулығы болған ел басылары да халықты қанаумен болды.

Байлар ұрлық қылады,
Мал көзіне көрінбей.
Билер жейді параны
Сақтап қойған сүріңдей.
Заманың сенің құбылды
Текеметтің түріндей.
Ойлағаны жамандық
Жарадан аққан іріңдей.
Жеті жұт кеткен қожадан,
Сен тұрмассың бүлінбей.

Халықты Құдайға құлшылық етуге ғана уағыздайтын кейбір дүмше молдалардай соқыр сенімде қалып қоймаған Шортанбай елді алдап, сүліктей сорып отырған қожа-молдаларды да уытты жырларымен әшкере етіп отырады.

Қазақ даласына отаршылдар келуімен кейбір атқамінер-лер балаларын тек орыс мектебіне беріп, тілмаш, адво-каттыққа оқытты. Олар оқып шыққан соң халықтың жоғын жоқтамай, патша үкіметіне қызмет етті. Елді алдап, өтірік ай-тып, пара алудың жолына түсті. Өздеріне жұрт өшпенділігін күшейтті.

Шортанбайдың азаматтық қасиеті мен ақындық қуаты ел ішіндегі осындай ездердің көбейіп, халықты аздырып, тоздырып, еңсесін көтертпей тұқыртып тастағанын ашына жырлауынан айқын көрініс табады.

Заман қайтіп оңалсын,
Адам қайтіп қуансын,
Жандарал болды ұлығың,
Майыр болды сиынғаның,

Арылмайтын дерт болды
Кедейге қылған қорлығың.
Көпірді көрдің піріңдей,
Тілмашты көрдің жеңгеңдей,
Дуанды көрдің үйіңдей,
Абақты тұр қасында
Қазылған қара көріндей.

Айналасында болып жатқан озбырлыққа немкетті, ұйқылы-ояу қарайтындардың көрер күні - азап, ба-рар жері - тозақ. Сондықтан да, халықты отаршылдарға бодандыққа құрбан өткендермен тіресу керектігін де Шор-танбай өзінің уытты жырлары арқылы сездіреді. Өз күнін өзі көріп, өзі әрекет етпесе, кедей-кепшіктің тіршілігі тіпті қиын. Заманақыр деген - осы.

Байдың тілін жарлы алмас.
Ханның тілін қара алмас,
Өлінің тілін тірі алмас,
Өздері жөнін біле алмас.
Оңалар заман дер едім,
Жауға алдырдың әуелі бас.

Әуелден осы басы бірікпеген қазақ быт-шыт болып ыды-рап, тоз-тозы шықты. Құр қайғыға беріліп, өлімге бас тігу - жігерсіздік. Ал, жаумен қасқырша шайнасып, арпалысып өту - айбаттылық.

Күні кешеге шейін Шортанбайды діншіл, өткенді зарла-на жырлай беретін керітартпа ақын деп миымызға сіңіріп келді. Ал енді бүгін мұраларына жіті көз жүгіртіп қарайтын болсақ, мүлде олай емес екен. Қайта елдің елдігін, бұрыннан қалыптасқан әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін сақтауға үндегенін көреміз. Тіпті озбырлыққа қарсы әрекет етуге шақырған жалынды жырлары күні бүгін де бойымызға намыс отын тұтатады.

Айдамай тұрып солдатқа,
Зар қылмай тұрып жалды атқа.
Жүйрік пенен жорғаңды
Өзің бір мініп жебеле.
Жалаңаш болып жауға шап,
Ажалдан бұрын еле ме?
Ноқталы басқа бір өлім,
Өлмей де адам жүре ме?
Қатын-бала қамы үшін
Қарсы шап та, мылтық құш,
Құр жабырқап жүдеме.

Шортандайдың отаршылдық саясаты, жер-жерден бекіністер салып, мұсылманды қоршап қысып тұрған кәпірлер зорлығын әшкере етуі ерлік пе? Әрине, ерлік! Ол елдің қайғы-қасіретін өз өлеңдерінде тайға таңба басқандай айқын көрсетіп қоймай, осыдан шығатын жолды да іздеуге үндеді. Орыс отаршылдарына қарсы жыр жазғаны үшін талай ондаған жылдар бойы аты аталмай да келгені бар. Әйтпесе елді төңкеріске шақырған патриот ақын деп дәріптеген де болар ма едік. Қалай болғанда да, Шортанбай Қанайұлы - халықтан шыққан, өз заманының көреген, төкпе ақыны.

Шортанбай осындай биікке қалай көтерілді? Оны қандай орта тәрбиеледі? Ақын болуға не себеп болды? Енді осы сұрақтар төңірегіне көз жүгіртіп көрейік.

Менің әкем Рахметолла көзі ашық, көкірегі ояу, зерделі адам еді. Өз уақытында балаларды оқытып,білім берген ұстаз. Ел ішіндегі игі жақсылармен араласып, аңыз-әңгімелерді, шешендік сөздерді бір кісідей білетін. Көпшілік жиындарда білгендерін ортаға салып, халық арасына кеңінен таратып отыратын.

Өткен ғасырда Ақсу-Аюлы өңірінде от тілді, орақ ауызды Шортанбай ақын елге танымал Жанғұтты би төңірегінде болғанын да алғаш рет әкейден естіген едім.

Шортанбай өле-өлгенше осы Жантұтты би маңында болады.

Ақынның:

Тағы да сәлем айтайын,
Қалың жатқан Сарымға, -

немесе,

Тірідей қорықпай осындай,
Күнә іздедім шошынбай,
Кеудемді дерт қамады,
Қамалда кетіп барады.
Есен бол, Жөке, Жанғұттым,
Қияметтік досым-ай, -

дейтін жолдары бұл дүниеден өтер алдында қалың сарым елімен, қимас серігі Жанғұтты бимен қоштасуы, өзінің ризашылық көңілін білдіруі еді.

Бұған толық негіз де бар. Өз заманының оқып, діни білім алған алдыңғы өкілдерінің бірі Шортанбай ишандық дәрежеге толық қол жеткізген. Құдайдың құлы болып, Алланың аманатын орындау үшін мұсылманша алған білімін ел арасына тарата бастайды. Алғашқыда Қарқаралыдағы Бесата жайлаған Жамантай төрені төңіректейді.

Негізінен қазіргі Қарағанды облысына қарасты Ақсу-Аюлыны мекендейтін Жанғұтты би маңынан тұрақты қоныс табады. Өз мақсатын іске асыру үшін шағын мешіт салдырады. Медресе ашып, балаларды діни сауаттандырумен айналысады.

Кешегі қазақ халқын тәуелсіздікке жеткізген Абылайхан мен қаз дауысты Қазыбек бидің Қожа Ахмет Иасауи сағанасында жерленгенін білетін. Олар жайлы әңгіме, аңыздарды бұрындары да ел аузынан естіген болатын. Елім деп еңіреп өткен сол екі арыстың елі Шортанбайдың өмірге деген көзқарасын түпкілікті өзгертіп жіберді.

Ақан мен Біржанның, Мәди мен Ыбырайдың әуезді әндерін, Тәттімбет пен Қазанғаптың, Ықыластың күмбірлі күйлерін домбыра мен қобызда күңіренте ойнаған жастар өнеріне Шортанбай ерекше елтиді. Жас ишанның көкірегі

күйге толып, күмбір қағады. Кеудесінде ақындық от ұшқыны тұтана бастайды.

Күндіз мешіт пен медреселерде Құран қағидаларын үйретсе, қолы босаған уақытта жүрегін жарып шыққан жалынды жырларын жазумен айналысады. Шортанбай өз шығармаларында сол заман тудырған әділетсіздікті, халық иығына түскен ауыртпалықты шындық тұрғысынан суреттеп, әділдік жолын іздестіреді.

Хандық жойылып, аға сұлтандар билікті қолға алғанмен, кедейлерге жеңілдік тумады. Сыртта орыс әкімдері қанаса, іште өз ұлықтары тонады. Отаршылдарға көмектесіп, екі жақтан қысып, жұртты зар илетті. Елдің билік берекетін кетірді. Ағайын-туыс, үлкен-кіші бірін-бірі сыйлаудан қалды. Имандылықты ұмыта бастады:

Ашты-тоқты болсаң да,
Иманың сақта ұятты.
Ардан кеткен ұятсыз,
Дінсізге қылар миятты.

Имандылық көрсету - Құдайға құлшылық қылу, ар-ұяттан безбеу.

Имандылық - адамгершілік белгісі. Байлықтың алды - имандылық.

Уәліден кетті керемет,
ГІатшадан кетті ғаделет,
Ақырзаман таяды, -

деп Шортанбай бабамның шошуы тегін емес екен. Патша отаршылдары қазақ жеріне әскери бекіністер салып, шұрайлы жерлерін тартып алып, халықты зар қақсатты. Ал коммунистік саясаткерлер күндердің күнінде Сарыарқаның төсіне одан да сорақыны жасады. Карлагтар мен АЛЖИРлерді тұрғызып, елдің белгілі бір бөлігін жаппай түрмеге қамады... Қазақ халқы тілі мен дінінен айырылуға

шақ қалды.Мектептер мен қазақ тілінде шығатын газеттердің көбі жабылып қалды. Тың көтеру қазақ жерін орыстандыру саясаты екенін біле тұра үндемедік. Бірақ Ақсу-Аюлыдағы Зейнолла Игілікұлы мен Кәмел Жүністегі бастаған Шортанбай ұрпақтары бұл саясатқа қарсы шықты. Бұл үшін оларды ешкім басынан сипаған жоқ. Оларға «ұлтшыл» деген айып тағылып, түрмеге қамалды. Бірақ кеш болса да әділет жеңіп шықты. Олар ақталды.

Ал Шортанбай бабасының жолын қуған - Зейнолла Игілікұлы шебер домбырашы, ақын еді. Ақсу-Аюлыдағы музыка мектебінің негізін қалаған ұлағатты ұстаз болатын. Түрмеге қамалып, ұзақ жылдар тұтқында болу, одан оралған соң үнемі аңдуда жүріп, атпал азамат денсаулығына, сана-сезіміне кері әсерін тигізген жүрек ауруынан 51 жасында көз жұмды.

Кәмел Жүністегі - Ақсу-Аюлы өңірінің тарихын зерттеп, өшкенін өмірге қайта келтіріп, тірілтіп жүрген білікті қаламгер. Шортанбай ақынның бейітін тауып, басына белгі орнатқандардың бірі.

1993 жылы Шет ауданы Шортанбайдың 175 жылдығын республика көлемінде кеңінен атап өтті. Бұған мұрындық болған аудан әкімі Қасымбек Мәдиев Ақсу-Аюлы селосы орталығына ақын ескерткішін орнатып, бейітін қайта тұрғызды. Жұртшылықтың есінде қаларлықтай той дүбірлеп өткеніне - сол салтанатқа қатынасқан мен де куә.

Тар заманның тартсаң да қасіретін,
Ұрпағыңа өнеге өсиеттің.
Жалпақ елге атыңды әйгіледі,
Кештеу ұғып сөзіңнің қасиетін, -

деп, кеш болса да, жыр сүлейін қалың жұртымен қауыштырды.

Мына қызықты қараңыз. Шортанбай Қанайұлын қазақтың бір өлкесі ишандық дәрежеге көтерсе, екінші бір өлкесі төкпе ақын етіп шығарды. Бүгінде жыр сүлейі атанып,

халық сүйіспеншілігіне бөленіп жатыр. Ұрпағы пір тұтатын дүлдүлге айналды.

Ұнамаса не нәрсе қоштай ма адам,
Кете алмаған дінге де соқпай бабам.
Бірде өзі Құдайдың құлы болып.
Бірде ақын боп аузымен от шайнаған.

Сарыжайлау ақ сәлдедей жайылды да,
Қазағы малын еркін қайырды ма ?
Ақыны атанды да Сарыарқаның,
Мәңгілік қалды Ақсу-Аюлыда.

Діншіл болған десек те Шортанбайды,
Бабамыздан үркіп жұрт қорқа алмайды.
Жанымен елін сүйген ақынына
Халқының махаббаты ортаймайды.

Қанипаш МӘДІБАЙ

ЗАР ЗАМАН ӘДЕБИЕТІ

(Қазақ әдебиеті тарихындағы зар заман ағымы)

Қилы кезеңде қырық түрлі қисынмен ұғындырылған «зар заман», «зар заман ағымы», «зар заман ақындары» деген ұғымдар үрей келеңкесінен, саясат салқынынан арылып, енді қазақ тарихындағы, қазақ әдебиетінің тарихындағы белгілі бір құбылыс ретінде өз арнасына құйыла бастады.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы тұтас бір дәуірді қамтыған зар заман ағымы, зар заман - көлеңкесінен қорыққан, дамуды көре алмаған, дүниеге марксистік - лениндік материалистік көзбен қарай алмаған сарыуайым, кертарта шер - қайғының шырмауындағы байғұс жандардың ойдан шығарған елес дүниесі емес, зар заман - тарих ақиқаты.

Зар заман ағымы - қазақ әдебиетінің тарихындағы аса бір нақты құбылыс.

Зар заман ақындарының мұрасына асығып-аптықпай, науқаншылдықпен даурықпай түпкілікті оралар шақ туды.

XIX ғасыр әдебиет тарихында екі кезеңге: I жартысындағы, II жартысындағы әдебиет болып бөлініп келе жатыр. Ал әдебиет тарихындағы тұтас дәуірлерді қамтитын ағым, сарындардың, түрлі бағыттардың хронологиялық шарттылықтардың шеңберіне сыймай жататыны жөнінен келгенде, ертелі-кеш айтылған ғылыми ой-пікірлерді әрі қарай бекіте түсу, дамыта беру, жүйелеу, тұжырымдау мәселелері әр уақытта назарда болуға тиіс. Мәселен, ұлт-азаттық сарын қазақ әдебиетінде бірнеше ғасырды, тіпті тұтас тарихын қамтиды. Және ол тек орыс отаршылдығына ғана қарсы туған сарын емес.

Ал қазақ әдебиетінің тарихында зар заман дегенді жалпы алып, қазақтың бар заманы зар заман еді, сондықтан оны жеке әдеби ағым ретінде алып қарастырудың ендігі жерде реті бар ма дегендей пікірге де ойлана қарап, ой айту міндет. Қыруар іс тыңғанымен, көп шаруасы жөнге келтіріліп, ғылыми жүйесін жасауды күтіп жатқан ұлы әдебиетіміздің бір кездерде Мұхтар Әуезов өзінен бұрынғы пікірлерді ілгері дамытып, тұжырымдап кеткен, қазіргі қайсыбір жағдайда айтып жүргеніміздей жүздеген жылдарды емес, нақты жүз жылдық дәуірді қамтиды деп атап кеткен зар заман ағымын неге жоққа шығаруға тиіспіз? Қайта, кезінде сараланып, басты сипаттары аталғанымен, кейіннен басқа арнаға бұрылып жіберілген, енді қайта қарастырылып жатқан қазақ әдебиеті тарихындағы бұл дәуірді мықтап негіздеп, толықтырып ғылыми сипаттамасын жасап, теориялық негізде орнықтыратын кез туды емес пе?

Күні бүгінге шейін зар заман ақындары төңірегінде әріде де, беріде де айтылып қойған, айтылып жатқан жайлар аз емес. Дулат ақын мұрасы зар заман тұрғысынан зерттеліп (Э. Пертаева, Қ. Раев еңбектері), көркемдік кестесі, әлеуметтік салмағы жағынан қарастырылды. Мұрат

Мөңкеұлының әдеби мұрасы жайлы диссертация қорғалды. Діни-ағартушылық ағым өкілі ретінде Әбубәкір Кердерінің шығармашылық мұрасына назар аударылды. Зар заман поэзиясын зерттеу Б. Омарұлы, А. Шәріптің монографиялық еңбектерінде кеңи түсті. Жекелеген ақын-жыраулар шығармалары баспа жүзін көріп жатыр.

Олардың әдеби мұрасын бағалауға келуде әдебиет тарихын дәуірлеу, әдеби мұраны саралау, ғылыми негізде жүйелеу, игеру мәселелеріне соқпай өте алмаймыз. Осы, басты, түпқазық жайлардың арғы-бергісін саралап, анықтап, күмәнді, күдікті, жасырын, жадағай тұстарын біліп алмай тұрып сөз айту - бос әурешілдік. Мәселен, қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағымды алайық. Бұл әдебиет тарихының профессоры Бейсенбай Кенжебаев негіздеген [1] дәуірлерінде XX ғасыр басындағы әдебиетке тән бағыт. Ал Мұхтар Әуезов оны зар заман ағымы әдебиетінің (яғни жүз жылдық дәуір әдебиетінен) бір сипаты деп айғақтаған[2].

Әдебиет тарихында теориялық тұрғыдан негізделуі басталғанымен, санамызға сіңгенімен, қазіргі әдебиет тарихына қатысты оқулық, зерттеулердің қолданымда зар заман атауы ұзақ жылдар бойы, соңғы уақытқа шейін қағаберіс қалып келді. 1932 жылы Сәкен Сейфуллин қазақ әдебиетінің төңкеріске дейінгі тарихын екі дәуірге бөлді:

1) «Билер дәуірі», 2) «Орыс патшасына бағынған дәуір[3]». Сәбит Мұқанов Шортанбай дәуірін «зар заман әдебиеті» деп, ғылыми негізде баға берді[4]. Былайғы уақытта бұл дәуір қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесіне қатысты пікір айтқан Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Ә. Қоңыратбаев, Ы. Дүйсенбаев сияқты ғалымдарымыздың да арнайы тоқтап, айрықша мән беріп өткен дәуірі болды.

[1] Б. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. - Алматы: Жазушы, 1986.

[2] Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991.

[3] Сейфуллин С. - Алматы: Қазақ әдебиеті, А., 1932.

[4] Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер. - А., 1942.

Соңғы жылдары ғалым Мекемтас Мырзахметов зар заман әдебиетін орыс отаршылдығына қарсы туған сипатына қарап: «Отаршылдық дәуірдегі әдебиет» деп атауды ұсынады[5]. Демек, әдебиет тарихына аса белгілі, алабөтен қалыпта пайда болған үлкен әдеби процесті, әдеби ағымды арнайы сөз етпеу, елемей қою - ғылым үшін қиянат.

Мұхтар Әуезовтің 1927 жылғы «Әдебиет тарихы» оқулығына енген «Зар заман ақындары» атты зерттеуі - күні бүгінге дейін құнын жоймаған, ілгеріде де жоймайтын, жылдар көшінде, саясат желінің өтінде жоғалтқандарымызды табуға тірек болатын,мәні зор еңбек.Әуезов зар заман ақыны кім, дәуірі қандай еді, көтерген мәселелері қандай дегенді нақты да дәлелді қозғаған-ды. Белгілі мәселені қойып, әрі қарай тарата талдайды. «Зар заман» деген бағыт неден басталып, немен бітті? Ақындары кім? Бұрынғы өлеңдерден басқалық жаңалығы бар ма? Кейінгі заманға қандай сарқыт қалдырды? Онан соң әдебиетте бұл дәуір қандай орын алады[6] деген күрделі проблемаларды көлденең тартып, соның жауабын беруге ұмтылады.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуде, әр кезеңнің әдебиетіне тән бағыт, ағым, сарындарды саралауда салмақты, дәлелді тұжырым-түйіндер жасайды.

Сөз жоқ, қазақ әдебиеттану ғылымында қыруар зерттеу-ізденістер, жетістіктер бар. Фольклористикада, әдебиет теориясында, әдебиет тарихын дәуірлеуде көп-көп жұмыс істелді. Ал дәл белгілі бір әдеби ағым, оның сипат, ерекшеліктері, теориялық, саясат-әлеуметтік негіздері жайлы даралап айтқан еңбек көп емес. Зар заман ағымына қатысты тұжырым-тоқтамында Мұхтар Әуезов Шортанбай ақынның атын бірнеше жерде бөліп атайды. Оның себебі тек ақынның «Зар заман» атты толғауында ғана болмаса керек.

«Зар заман» деген - XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңнің аты.

[5] Мырзахметов М. Отаршылдық дәуірдегі әдебиет, «Жұлдыз», № 7,1993.

[6] Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991, 193-бет.

Шортанбайдың өлеңі ілгері, соңғы ақындарды барлық күй, сарынын бір арнаға тұтастырғанда жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «Зар заман» ақындары деген ат қойдық»[7], - дегені Шортанбайдың бұл әдебиеттегі орны алабөтен айрықша екенін негіздейді.

М. Әуезов зар заман ақындары деген терминге бірнеше теориялық тұжырымды негіз етеді. Айрықша назар аударар бір түйін: «...Зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығы ауызша әдебиет десек, мыналарды жазба әдебиеттің басы деу керек»,[8] - деген ғылыми жаңалығы айқын ой.

М. Әуезов жүйелеуіндегі «зар заман әдеби ағымы» мынандай мәселелерді ажыратудан барып айғақталады:

1. Зар заман ақындары деп кімді айтамыз?
2. Бұл дәуірдің алғашқы ақындары кімдер?
3. Барлығының басын қосатын күй қайсы?
4. Көпшілігі қандай жайды тақырып еткен, нені толғаған?

Бұл еңбекте М. Әуезов заман сырына терең үңіледі. Барша ерекшелік, өзгешелігін қамти айтады. Біздің, зар заман ақындары дегенде, жалпы қазақтың атам заманнан бергі өмір тарихындағы зарды емес, дәл осы М. Әуезов атап беріп отырған, орыспен арадағы саяси ахуалға байланысты туған мұң мен зарды нысанада ұстауымыз қажет. Отаршылдық саясаттың зардаптары мен мақсаттары саяси жүйе ретінде, тарихтың белгілі бір беті ретінде көрінген тұсты бар сипат-өзгешелігімен тұтас қабылдап, оның әдебиетке түскен көлеңкесін нақты сөйлеу қажет.

«Зар заманның ақындарының көпшілігі XIX ғасырдың орта кезінен бері қарай, Исатай, Махамбет, Кенесарылар қозғалысының артынан шығады. Қалың қазақтың ұйқысын

[7] Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991, 193-бет.

[8] Әуезов М. Әдебиет тарихы.- Алматы: Ана тілі, 1991, 193-бет.

шайқап шыққандай болып, Орта жүзді, Кіші жүзді түгел оятқан Исатай, Кенесары қозғалыстары қайғылы қалмен біткен соң, елдің тауы шағылып, иығы түскен, бұрын болымсыз үміт болса, белгісіз келешектен күткен азғана сәуле болса, барлығы да жаңағы ерлердің жолсыз жорығынан соң суалып біткендей болады. Сондықтан XIX ғасырдың орта кезінен кейін зар заман күйі қалың елге түгел танылады»[9].

Әуезовтің алабөтен айырып айтуынша зар заманның зары орыс отаршыларынын келе бастауынан басталған зар, мұң ғана емес, яғни Ресейге бодан бола салып зар еңіреу емес. Мұхтар Әуезов зар заман әдебиетін айқындап берген көп себеп үміттің үзіліп, «жолсыз жорықтың» жеңіліспен аяқталып, Кенесары мен Исатай - Махамбет өлтірілгеннен кейінгі халді баса айтады. Қазақтың ілгерідегі ахуалы осындай сұмдықты сезінген күйде болғанын, ақыры соның болып тынғанын ұғындырады. Қазіргі таным-түсінік, тарихқа баға, көзқарас деңгейінен келгенде Мұхтар Әуезовтің ол түсіндіру, талдаулары белгілі жайлар болып көрінуі де мүмкін. Бірақ қазақ әдебиетіндегі зар заман ағымын негіздеу мақсатында талданған тарихтың, оның әдебиетіндегі ізінің түп негіздерін бекіте түсу үшін қарастырғанда - ол пікірлер өз күшінде.

Патша үкіметінің отаршылдық саясаты жайлы жиырмасыншы жылдары Халел Досмұхамедұлы да батыл айтып, Исатай - Махамбет бастаған ұлт-азаттық көтерілістің себептеріне аса қырағы саяси бағаны сол кезде берген еді.

«Он сегізінші, он тоғызыншы ғасырдағы қазақтың қозғалысының ең күштілері - Сырымдікі, Исатайдікі, Кенесарынікі. Үш қозғалыстың бас мақсаты - қазақты орыстың жәңгірлік құшағынан құтқару»[10].

Халел Досмұхамедұлы «Қазақтың халық әдебиеті» еңбегінде зар заман ағымы деп ала бөтен қарастырмағанымен, бостандықты аңсаған әдебиет үлгілері жайлы айтады.

[9] Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991, 195-бет.

[10] ДосмұхамедұлыХ. Аламан. - Алматы: Ана тілі, 1991, 69-бет.

Оның халық әдебиетінің мазмұны мен классификация-сын жасаған тұстағы тұжырым-түйіндері мынадай: «Халық әдебиетінің тағы бір түріне болжал өлеңдер (предсказывательные песни) жатады...

Болжал әдебиетінің негізгі мазмұны қазақ халқының болашақ баянсыз тағдыр-талайы болып табылады: жер тозады, жайлау тарылады, ауа райы, табиғат қатаңданады, адамдар кедейленеді, мінез-құлық өзгереді, жаман ғадеттер молаяды, бір сөзбен айтқанда, қазақ елі мен жері өзгеріп, азып-тозады. Аталған ауыр күндердің хақтығын болжай отырып, халық өз басындағы жаман ғадет, қасиеттерден арылмаса, бұдан шығар жолдың жоқтығын, болашақта құлдық пен құру күтіп тұрғанын жырлайды.

Болжалдық әдебиеттегі бұндай үмітсіз, зарлы сарын әсіресе XIX ғасырдың екінші жартысында - саяси бостандықтан үміт кесілгенде (Исатайдың, Кенесарының, т.б. көтерілістердің жаншылуы), қазақ жерін отарлау күшейгенде, ел жиі-жиі жұтқа ұшырап, кедейленгенде - күшейе түсті»,[11] - дегенде зар заман ағымына тән жайлар әңгіме болғанын байқаймыз.

«Халық поэзиясының тағы бір соқталы түрі - зар заман (скорбная поэзия) мен толғау. Бұл өлеңдерде салт-сананың бұзылуы жырланады, халық өмірінің көне әдет-ғұрпы мен ескі салттарының құлдырауы, билер мен әкімдердің парақорлығы мен пәтуасыздығы, тұрмыс-тіршіліктің нашарлауы, мал санының азаюы мен халықтың жұтауы, жайылым-коныстың тарылуы, қоныс аударушыларға шұрайлы жерлердің кесіліп берілуі, жердің тозуы, елдің азу, аштық, жұт, т.т. сөз болады; бұрынғы өмір мен ескі салт-дәстүрлер мадақталып, кейінгі өзгерістерге зар айтылады»[12] дегендерді идеялық-тақырыптық жағынан зар заман ағымына жақындата беруге болатынын аңғарамыз.

Тарихшы ғалым Б. Сүлейменов зар заман әдебиеті туралы пікір сол процесс жүріп жатқан кездің өзінде

[11]Досмұхамедұлы Х. Аламан. - Алматы: Ана тілі, 1991, 22-бет.

[12] Досмхамедұлы Х. Аламан. - Алматы: Ана тілі, 1991, 23-бет.

айтылғанын еске салады: «Ы. Алтынсариннің әдеби ағымға көзқарасын «Горе киргиз» деген қолжазбасы толық танытады. Бұл оның Түркістан қазақтарының «Зар заман» туралы шығармаларына жасаған қорытындысы еді. Ы. Алтынсариннің бұл берген бағасын өте орынды деп білемін. Мұнда ол «зар заман» әдеби ағымын патша үкіметінің отаршылдық саясаты, жұт қоян жылдары деп аталатын ашаршылық пен жалаңаштық көбейген кезең туғызды дейді. Бұл жерде Ы. Алтынсариннің «Зар заман» ағымының тууына патша үкіметінің отаршылдық саясаты себеп болды дегені дұрыс.

Ы. Алтынсарин «Зар заман» туралы жазбаған адам жоқ, деп оларды өз текстісінде келтіреді»[13]. Осы толғамдардың қай-қайсы болмасын XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қарай сарыуайымы мол толғаулар қазақ әдебиетінің өзекті бір арнасына айналғандығын көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қарай қазақ әдебиетінде қалыптасқан әдеби ағым түрі ретінде танылып, XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарында өзіндік сипат, мазмұн, түр жағынан толысуға беттегенмен, заманның дауылды кезеңдеріне төтеп бере алмай, реалистік әдебиеттің өзі әр қилы арнамен кетуге мәжбүр болды.

Түрлі саяси науқандардың тұсында ол ағымға қилы мән берілді. Бір кездегі тарихи даму шындығынан туған, халықтың қасірет күйін жеткізген әдебиет деп танылған орасан зор мұраға «сарыуайым, үмітсіз үгілген, жаңалықтан үріккен, діншіл әдебиет» деген мін тағылды, «зар» ағымы басқа мағына ала бастады.

Профессор Ханғали Сүйіншәлиев әдебиеттегі зар заман ағымы атауының жай-күйіне мынадай барлау жасайды: «Олардың түгел әдебиет тарихынан шығарып тастағысы келмеген аға буын әдебиетшілер әр саққа жүгіртіп, өз ойларынан «зар заман» әдебиеті дәуірін шығарып та жүрді. Ресми баспа орындары бұл атауды да қабылдамады.

[13] «Әдеби мұра және оны зерттеу», ҚСҒАБ. Алматы, 1961, 268-бет.

Себебі, олардың ойынша, қазақ халқын Ресей патшалығының отарлауы, жер, суын жаулап алып, куғынға салу - прогресс, Ресейдің келешегі оны ақтады. Сондықтан отаршылдық дәуірді «зар заман» деп атау саяси қате түсінікміс»[14].

Қазақ әдебиетінде сол бір айрықша көзге ұрып тұрған ағым, оның азулы да айтулы өкілдерінің мұрасы жайлы сөз қозғағанда сол бір қилы тарихқа - зар заманның әдеби ағым ретінде таралуы мен танылуының ұзақ жолына кідіріс жасамай ілгерілей алмасымыз даусыз. Ал зар заман әдеби ағымы - қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесімен, қазақ әдебиетінің өзіндік спецификасымен іштей байланысып жатқан біртұтас құбылыс.

Бүгінгі әдебиеттану ғылымының алдында тұрған қыруар шаруаның ең үлкені - осы ағымның сыр-сипатын ашу. Зар заман әдеби ағымының көркемдік проблемаларын арнайы тексеру, оның көрнекті тұлғаларының әдеби мұрасын жекедара қарастыру; шығармаларын жариялау, текстологиялық жұмыс - ол бағыттағы басты ізденістер болмақ.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесінде С. Сейфуллин, М. Әуезов, Х. Досмұхамедұлы, А. Байтұрсынов, С. Мұқанов, Х. Сүйіншәлиев, Н. Келімбетов, М. Мағауин, М. Жолдасбеков, А. Қыраубаева еңбектерін атап өтуге тиіспіз. Әдеби жанрлар, теориялық, тарихи мәселелерді жүйелеп, зерттеу жиырмасыншы жылдары түбегейлі қолға алынды да, кейінгіге азық болар, қазық болар көп еңбек жасалды. Мәселен, сол тұстағы сүбелі еңбектің бірі - Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» атты зерттеуін Мәлік Ғабдуллин қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу жөнінде тұңғыш жасаған монографияның бірі деп бағалады. Бұл еңбектің әдебиет тарихын және оның қалыптасып, даму кезеңдерін азаматтық тарихқа байланыстыра зерттеуді, әдебиеттің көркемдік, жанрлық ерекшеліктерін айқындау бағытындағы зерттеуді ғылыми негізде орнықтыруды

[14] Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. - 1991, 4-бет.

мақсатты, жүйелі түрде қарастырған; халық әдебиетін жиып-теріп, жүйемен зерттеп, жариялап насихаттауда өлшеусіз орны болған еңбек екені ақиқат.

Сәкен: «...Шортанбай, Ақмолла, Омар өздерінің шығармаларында көбінесе ескі бектік,бексымақтық заманды көксеп, сол заманның іріп-шіріп, өліп-өшіп бара жатқандығын көріп қимай зарланады. Өліп бара жатқанына өкініш етіп көзінен жас, үнінен сор шығарады, жаңа заманға жөнді көндіге алмайды», - дегенде, бұл ақындарды жазғырып, мінеп, апарып тастаудан аулақ. Болған жағдайды, жаңаға көндікпей зар шығарып, жас шығарған өксік өнердің күйін баяндайды. Әрине, Сәкен зар заман әдебиеті деп бөлген жоқ, бірақ «орыс патшасына бағынған дәуірдің»[15] әдебиеті деп сол бір дәуірді бөлек алып қарастырғаны белгілі...

Бүкіл тарихымыздың, оның ішінде... әдеби-мәдени тарихымыздың бұрмалануы Қазақстан жағдайында 1932 жылы ресми сипат алды. «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанның территориялық майданындағы күрестің міндеттері туралы» алынған 1932 жылғы 10 қаңтардағы Қаулы біздің бүкіл идеологиялық жұмыстарымыздың түтінін теріске бұрып жіберді. Сондықтан ұлт азаттық көтерілісі де, халық қозғалысы да, жеке қайраткерлердің іс-әрекеті де, ақын-жазушылардың шығармалары да, жыраулардың толғаулары да қазақ халқына қарсы бағытталған қаскөй дүниелер болып шыға келді»[16]. Енді қазақ әдебиеті тарихының, әсіресе XIX ғасырдың орта тұсынан Ұлы Отан соғысына дейінгі кездегі құбылыстардың басым көпшілігін қайта зерттеп, жаңаша баяндау қажеттігі туып отыр.

Әдебиет тарихын зерттеу, дәуірлеу мәселесінде қазір сүйеніш діңгек-тіректер де, сәл үңілсең әріге тартып әкетер бағыт-бағдарлар да бар. Ұзақ жылдар бойы ұлттық әдебиетіміздің тағдырын ойыншық еткен саяси қырағылық жоғалды. Енді тек аршы, аш, тап, айт.

[15] Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. - Алматы, 1932, 41-бет.

[16] Кәкішев Т. Санадағы жаралар. - Алматы: Қазақстан, 1992, 172-бет.

Қазақ әдебиетінің тарихын жасауды алғашқылардың бірі болып қозғап, қыруар іс тындырып, үлкен әдеби мектептің негізін салып кеткен көреген ғалым профессор Бейсенбай Кенжебаевтың қынжылыс, толғанысына бейтарап қарау мүмкін емес. «Бір қарағанда, ешқандай таласы жоқ, тарихқа жүгінсек, өзінен-өзі түсінікті болып шыға келетін «қазақ әдебиетінің тарихы қайдан басталады?» деген мәселе төңірегінде аға буын әдебиет зерттеушілері - қыруар уақытымызды, бар өмірімізді сарп етіппіз. Қайтесің, ғылым баландығы. Ұлттық психологияның өзгешелігі... Қазақ филологиясы ол дәуірді бастан кешпей, зерттеу методологиясын жетілдірмей, әдебиет тарихын тереңдеп зерттеудің, келесі, келелі кезеңдерін өте алмасы және белгілі. Ол этаптардан бұл күнде біз де өттік-ау...»[17] дегені ғалымның келешекке деген зор үмітін аңғартқандай.

Қазақ әдебиеті тарихының ғана емес, жалпы қазақ тарихының жоқшысы, жанашыры ғалым, жазушы Мұхтар Мағауиннің әдебиет тарихын дәуірлеудің ұзақ жылдар бойғы жағдайына тоқтала отырып айтылған пікірі бұл мәселенің күн тәртібінен түспегенін және айғақтай түседі. «Сонымен, көне дәуірдегі қазақ әдебиетіне арналған алғашқы және ең мәнді зерттеулеріміз бұдан жиырма-жиырма бес жыл бұрын жазылыпты.

Одан беріде бар күш-жігер сол жасалған жұмысты тиянақтауға кеткен (тыңнаң түрен салған ғұлама ұстаз Бейсенбай Кенжебаевтың өзінің бұл тараптағы негізгі еңбектері шәкірттерінің көмегімен кітап болып 1986 жылы әрең басылды). Жігер мұқалмаса да тауы шағылған. Нәтижесінде, тоқтамасақ та тоқырадық. Жаңа зерттеу жоққа тән, жаңадан қатарға түскен жігерлі жас мүлде көрінбейді. Сең бұзылған, жол ашылған кезде бұл қай тұрыс? Кезек күттірмейтін, көп болып ойланар мәселе осы»[18].

[17] Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. - Алматы: Жазушы, 1986, 45-бет.
[18] Мағауин М. Ғасырлар бедері. - Алматы: Жазушы, 1991, 214-бет.

Бейсенбай Кенжебаевтың әдебиет тарихын жасаудың басы-қасында жүріп ғұмыр кешкені - қазақ әдебиеттану ғылымындағы жанқиярлық еңбектің бір көрінісі. Өзінің айтуынша, қазақ әдебиетінің тарихын түркі халықтарына ортақ кезеңнен бастау керектігі жайлы проблеманы Сәкен Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» атты оқулығына байланысты 1933 жылғы рецензиялық мақаласында алғаш рет айтқан. Сол мәселенің арғы-бергісін бүтіндеуде, былайғы іске бағыт-бағдар сілтеуде ғалым еңбегі өлшеусіз. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің жан-жақты ғылыми тұжырымдамасын Б. Кенжебаев жасады.

Әдебиет тарихына оның бірнеше дәуірлерді қамтыған тұтас ғылыми сипаттамасын алғаш рет жасаған ғалым Ханғали Сүйіншәлиев өлшеусіз үлес қосып келе жатыр. Оның «Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері» монографиясы - ерте дәуір әдебиетінен XIX ғасырдың соңына шейінгі әдебиетіміздің тарихына арналған аса сүбелі зерттеу еңбек. Былайғы зерттеулерге негіз болған, қай бағытта, қалай қарай ілгерілеу, тереңдеу қажеттігін қамти, көрсете отырып атқарылған жұмыс. Ғалым бар ғұмырын халық әдебиетінің түрлі міндеттері мен мақсаттарына арнап келеді.

Әдебиет тарихын дәуірлеудің білікті мамандарының бірі ғалым Немат Келімбетов өзінің бұл мәселеге қатысты пікірлерінде әсіресе сан қилы әдеби ағымдардың пайда болу жолдарын, әдеби жанрлар мен әдеби тәсілдердің даму кезеңдерінде танып-білу керектігін баса айтады. [19]

Профессор Мырзатай Жолдасбековтің әдебиет тарихын жүйелеуге байланысты тұжырым-пікірлері де әдебиеттану ғылымының бағалы беттері.[20]

Әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесінде ғалым Алма Қыраубаева белгілі бір кезең әдебиетін жанрлық, тақырыптық, аудармашылық, текстологиялық, идеялық-көркемдік принциптер тұрғысынан үңіле зерттеуде Алтын Орда аталатын үлкен, күрделі, ауқымды дәуірдің жан-жақты

[19] Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. - Алматы: Ана тілі, 1991.
[20] Жолдасбеков М. Асыл арналар. - Алматы: Жазушы, 1986.

сипаттамасын жасауға ширек ғасырдан бері өз еңбегін сіңіріп келеді. Белгілі бір дәуір әдебиетін бағалау, таразылау мәселесіндегі осындай ғылыми принциптілік - бар дәуірге де қажет. Ғалым әдебиет тарихын дәуірлердің ішкі сырларына балаң, жас кезінде-ақ бойлап, меңгергенін мына пікірлер айғақтай түседі.

«Әдебиетіміздің тарихында өзіндік із қалдырған осындай елеулі мұралардың бірі - XIII-XIV ғасырлардағы ескерткіштер. Осы кезең ескерткіштеріне тән жанрлық, тақырыптық, көркемдік тілдік сипаттардың ізі, өзара сабақтастық кейінгі дәуірлердегі әдебиетімізден, әсіресе XIX-XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінен жақсы байқалады. Ал мұндай зандылықтарды танып-білудің қажет екендігі айдан анық. XIII-XIV ғасырлар ескерткіштерінің әдеби сипатын айқындау талабы шығыс әдебиеттерін дәуірге бөлу саласында әдебиетшілерімізді көптен толғандырып жүрген ғылыми ізденістермен де үндес»[21].

Ғалым Мұхтар Мағауин тұтас бір дәуірдің әдебиетін қазақ әдебиетінің тарихына қайталанбас ерекшелік сипаттарымен, терең ғылыми негізде әбден, даусыз орнықтыруға үлкен еңбек сіңірді[22].

Әдебиет тарихын дәуірлеудің мәселесі әрі көп, әрі күрделі. Соның ішінде тақырып аясынан ауып кетпес үшін біз әдебиет тарихында «зар заман» аталған дәуірге байланысты айтылған ой-пікірлерге, сонан туындап жататын қайсыбір ғылыми, танымдық мәселелерге ғана арнайы тоқталуды мақсат тұттық. Бұл төңіректе қыруар мәселелер ақтарып - төңкеруді, жүйелеуді күтіп жатқаны анық.

Мұхтар Әуезов зар заман, отаршылдық дәуір әдебиетіндегі уақыт мерзімін іштей XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасыр әдебиетіне жатқызды. Бұл жіктеуді кейінгі зерттеушілер XVIII ғасырдағы әдебиет тарихы деп жалпылай бөлді.

[21] Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. - Алматы: Мектеп, 1988, 4-бет.

[22] Мағауин М. Қобыз сарыны, 1968. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. - Алматы: Ана тілі, 1992.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесінде ең әуелі қай дәуірден бастаймыз, әдебиет тарихына кімдер енуі керек деген жайлар тұрды. Қандай-қандай тұтас кезеңдер болғаны сараланады. Әр дәуірдің әдебиеті - ол біртұртас қазақ халқының әдебиеті. Ол әдебиетте қай дәуірде болмасын түрлі ағым, сарын, бағыт, бағдар, мән-мазмұн (уақыт, саяси - әлеуметтік, тарихи жағдай туғызған) болды. Мәселен, ұлт-азаттық сарын қазақ әдебиетінің өн бойында жатыр. Шоқан, Ыбырай, Ахмет Байтұрсынов, Халел Досмұхамедұлы, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов негіздеп, кейін кең арналарға ұласқан қазақ әдебиетінің ғылыми классификациясы да бір ғана дәуірге сыймайды. Ол - жүздеген жылдар бойы жасалған халық әдебиетінің тұтас еншісі. Орта ғасырлық әдеби ескерткіштерден кейінгі жыр үлгілерін, насихат, үгіт мәнді толғаныстарды көп ұшыратуымыз кездейсоқтық емес.

Зар заманды әдебиеттің тұтас бір дәуірі деп емес *(ол дәуірде басқа ағым-сарын да болуы заңдылық - Қ. М.)*, қазақ әдебиетіндегі зар заман ағымы деп және оны тікелей орыс отаршылдығы түрлі саяси актілерді іске асыруды мақсат етіп, ақыры тындырып болған дәуір - отаршылдық дәуір аясындағы әдеби ағым, өзіндік өзгешелік, бөлекшелігі бар бағыт ретінде қарастыру, тіпті сол XIX ғасырдың өзіндегі, XX ғасыр басындағы өзгеше бағыт, сарындармен араластырмау қажет.

Өкінішке орай, ғасыр басындағы барымызды тұтастай бағалауға, саралауға ұмтылыс ондаған жылдарға түрлі себептермен кешеуілдеді. Сондықтан көптеген зерттеуші тектен-текке алаңдаушылық білдіріп отырған жоқ. Өзге жұрттар сөйтіп жатыр, біз бүйтейік деген сырт түрленуден құтылдық. Өзіміздікін өзіміз танып, өз бағамызды беруге қақымыз бар және уақыты келді. Оған өреміз жетпесе, өзіміздің ішімізді өзіміз тани алмасақ өз обалымыз өзімізге. Өркениетті елдердің әдебиет тарихын жасаудағы ғылыми концепцияларының тәжірибелерін ескере отыру қажет. Ғалымдарымыздың әдебиет тарихын дәуірлеудегі түрлі

кезеңдеріне келісе отырып, өзгеріс енгізу де, жетілдіру де қажет. Мәселен, бір XIX ғасырдың өзін екіге бөліп жүрміз.

Мұхтар Әуезов «Әдебиет тарихында» қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөлудің алғашқы айғақтарын жасап, әдебиетімізді халық ауыз әдебиеті және зар заман ақындары деген межелерге бөліп қарастырады. Зар заман әдебиеті жасаған дәуірді жүз жылдық дәуір деп бөледі. Сәбит Мұқанов XVIII-XIX ғасыр әдебиетін дәуірлеуде зар заман әдебиетін бөлек алып қарастырады.[23]

«Әдебиет тарихы» оқулығының жүйесін саралай отырып, ғалым Мекемтас Мырзахметов әдебиет тарихындағы М. Әуезов бөлген жүзжылдық кезеңді отаршылдық дәуір әдебиеті[24] деп атауды ұсынды; қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуді қайта қарау мәселесін қорғайды.

Расында да, әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесі аяқталмаған процесс.

Зерттеушілер бұған түрлі қисынды принциптермен келіп, өз ой-тұжырымдарын ұсынды, түрлі қисынды, әдебиеттану ғылымымыз үшін аса құнды корытындылар жасады.

Соңғы жылдарда әдебиет тарихына хронологиялық тәртіппен келіп, онан әрі әдеби ағым, бағыт, сарындарды орнықтыру, айғақтау процесін күшейте жүргізу тенденциясы бел алып келеді. Әйтпесе, қилы сипатты, түрлі мазмұнды әдебиеттің аражігі I жартысы, II жартысы деген дәл шекпен бөліп тастауға көне ме? Көнбейді. Ал белгілі бір ғасыр әдебиетіндегі ағым, арналарды ажырату, айқындау, орнықтыру жағын қарастыру көп мәселені шешіп алуға бастайтыны сөзсіз.

Мәселен, зар заман ағымын отаршылдық дәуір әдебиетінің бар сипатын бойына дарытқан бағыт деп қарауға болмайды, сол отаршылдық дәуірдегі аса айқын, ауқымды әдеби-саяси ағым ретінде алып қарастырғанда ғана өзіндік сырын ашары хақ.

[23] Мұқанов С. XVIII-XIXғасырдағы қазақ әдебиеі тарихынан очерктер,1942.

[24] Мырзахметов М. Отаршылдық дәуірдегі әдебиет, «Жұлдыз» № 7, 1993.

Отаршылдық дәуірдегі әдебиеттің өзі жанр жағынан, қоғамдық-әлеуметтік сипаты жағынан бірнеше тұжырыммен шектеуге келмейтін аса үлкен әдебиет. Мәселен, Абай поэзиясы - тек зар заман ағымына теліп қоюға келмейтін ұлан-ғайыр әлем.

Біздіңше, әдеби ағымдарды, дәуірлерді айғақтауда қайсыбір жағдайда шектеулі шарттылықтарға барудың да зияны жоқ. Әуелі бір қайырып алып, әрі қарай тарата беруге кеселін келтірмейтін шарттылықты тапқан жөн.

Кезінде Мұхтар Әуезов зар заман ақындары туралы тұжырымдар жасағанда қайсыбір межелерінің шартты екендігін білмейді дей алмас едік.

Әрине, XIX ғасыр әдебиетін екі кезеңге бөліп келе жатуымыздың өзі сол әдеби ағымдардың, өзгешеліктердің, сарындардың ара жігін ашу үшін қолданылған шарттылық сияқты. Ал күндердің күнінде, XIX ғасыр әдебиетіндегі мына әдеби ағым, мына бағыт, мына сарын дегендей жіктеулердің түпкілікті орнығатыны күмәнсіз. Профессор Бейсенбай Кенжебаев қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеуде XIX ғасыр әдебиетін екіге бөлмейді, сыншыл әдебиет деп тұтас баға береді. Яғни, ағымдарды, бағыт-сарынды, ерекшеліктерді ғалым әр дәуірдің ішкі талдауына қалдырып отыр.

Зар заман ағымы - отаршылдық дәуірдің көп өзгешелігін қамтыған үлкен әдеби бағыт. Ол дәуірде өзіндік саяси, теориялық бар өзгешелігімен жаңа сипатта, әлемдік деңгейдегі, еуропалық мәндегі жаңа жазба әдебиеттің де туып, жасағаны, айтыс өнерінің де қанат жайғаны, түрлі қисса-дастандардың туғаны, сал-серілер өнернамасының өрістегені белгілі.

М. Мырзахметов «Отаршылдық дәуір әдебиеті» зерттеуінде саяси-әлеуметтік сырларға баса тоқталғанымен, әдебиеттің өзіндік ішкі сипат-ерекшелігінің өзін сол саяси ахуалды айтудың, көрсетудің негізі екендігін көлденең тастап отырады.

«XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы аралықта дамыған, заман талабына орай жанрлық, стильдік сонылықтарды,

идеялық тақырыптық ерекшеліктерді тудырған көркем шығармалардың бәрі де негізінен саяси-әлеуметтік лирика шеңберінде жырланып, өзекті бір сарынды төсеніш етті. Осы себепті сөз еткелі отырған дәуірдегі әдебиет тарихын дәуірлегеде оны бұзып-жармай-ақ бүтін қалпында «Отаршылдық дәуірдегі әдебиет» деп атауымыз керек»[25]деп тұжырымдады.

М. Әуезов жүз жылдық дәуір деп бөлгенде XVIII ғасырдың екінші жартысы тұтастай енетін емес пе еді? М. Мырзахметов оны ұмытып отырған жоқ. Дәуірлеу мәселесіндегі өз ойын басқаша қисындармен негіздегендіктен де қоспай отыр.

Қазақ әдебиетінің тарихында «Зар заман дәуірі» бұған дейін ағым, бағыт емес, тұтас дәуір сипатында да қолданылып, айтылып келеді, солай қалса қайтер еді десек, XIX ғасыр, XX ғасыр басындағы барша ерекшелікті құрсаулап тастауға бастайтын сияқты. Сондықтан «зар заман» атауын әдебиетіміздің ұзақ тарихындағы айтулы да айбынды, айдынды ағым ретінде алып қарап, оның өзіндік көркемдік сипаттарын, ғылыми-теориялық негіздерін жүйелеп, сол ағымға енуге тиісті әрбір ақын-жыраудың әдебиет мұрасын сол негізде тұжырымдау қажет. Мәселен, Шортанбай шығармалары қандай-қандай сипаттарына байланысты осы ағымға жатқызылды, жатқызылуға тиіс деген мәселеге ой жіберейік. Дулатқа да, Мұратқа да, Нарманбетке де сол ғылыми, көркемдік, саяси-әлеуметтік сипаттамалар негізінде келген тұста, әрі қарай тарамдатып әкетер соқталы, сүбелі арналар аз емес. Себебі біз көбіне ол әдебиеттің - зар заман әдебиетінің тақырыптық ортақтығынан алыстай алмай жүрміз.

Көркемдік сипат: дәстүрі, жаңалығы, түрі, өлең өлшемі, көркемдеу құралдары, т.б. сияқты таза эстетикалық таным тұрғысынан келгенде зар заман ағымына ортақ

[25] Мырзахметов М. Отаршылдық дәуірдегі әдебиет, «Жұлдыз», № 7, 1993.

айғақтар көптеп табылады. Осы орайды М. Мағауиннің XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясын түр, ерекшелік жағынан түйіндеуі, сипаттауы сияқты зерттеу, зерделеулер XIX ғасыр әдебиетінде аса қажеттілігі байқалады.

Арнайы оқулық жасаған профессор Х. Сүйіншәлиевтің сол үлкен әдебиеттің өкілдеріне берген баға, анықтамалары ескеріле отырып дамытар, жетілдірер шаруа да аз болмаса керек.

Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің 1957 жылғы «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулысы қазақ әдебиеттану ғылымына жаңа бір арнаға түсуге қозғау салды. Жаңаның бәрі жақсылық, жетістік бола бермейтінін есте ұстай отырып, сол тұста қайсыбір жабулы жатқан қақпақтардың қозғалысқа түсіп, сіресіп қатқан тоңдардың жібі бастағаны, орынды-орынсыз көп әңгіменің ортақ пайдаға апарар бағыты белгіленгені даусыз. Соның негізінде қызу әдеби, ғылыми айтыстар өтті. Жиынтық түрі 1959 жылы 15-19 маусым аралығында өткен қазақ әдебиетінің негізгі проблемаларына арналған ғылыми-теориялық конференциясы болды.

Әдеби мұраны зерттеу, кәдеге асыру жайы жан-жақты сөз болып сол кездегі жетекші күш - партиялық саясаттың төте тартқан бетіне қарайлау басым болғанымен, мазмұнды, мәселелі кең әңгіме өтті.

Осы конференцияда ауызға аса көп түскен, әдеби мұрасы белгілі бір дәрежеде өз бағасын алған әдебиет өкілі - зар заманның азулы ақыны Шортанбай болды.

Конференцияда Шортанбай заманның бұзылуын көп сөз етіп, қасірет өлеңге қосқаны үшін көбірек датталды, сыналды, ілгерілеуді, жаңалықты, жақсылықты көре алмаған, саяси санасы жетілмеген күнәкар ретінде бағаланды. Осындай талдау барысында Мұхтар Әуезовтің бір кезде зар заман әдебиетінің бар шындығы, мәні мен мазмұны жайлы айтқандары төңкеріліп түсті. Конференцияның өн бойында

тиіп-қашып, ара-тұра Шортанбай заманындағы әдебиеттің көркемдік құндылығы, сөз өнері есебіндегі бағасы сәл-пәл айтылғанымен, негізгі әуен тапшылдықтың төңірегінде тұсауланып қалды.

Академик Сақтаған Бейішев конференцияны ашардағы сөзінде қоғам тарихында елеулі із қалдыра алмаған[26] Шортанбай туралы көп айтылғанын, енді сол бір әңгімені тұжырымдап, аяқтау, бітіру керек деген ұсыныс айтты. Солай бола тұра, конференция барысында Шортанбай, Дулаттың шын бағасын беруге ұмтылу, ұсынысқа түскен дайын тұжырымнан бұра тарту көзге ұрып тұрды. Сәйділ Талжановтың қосымша баяндамасында аталған кесімге қисынды қарсылық білдірілмей де қалмады. Есмағамбет Ысмайыловтың Шортанбай мұрасына байланысты үзілді-кесілді шешімге келіспегенін мына пікір айғақтай түседі. «Алайда кейбіреулердің шығармаларында (мәселен, Шортанбайдың) өз заманында бұқараның ауыр тұрмысын, отаршылдық қысымды жырлауы көзге түсіп тұрған өмір шындығын танымасқа, оны суреттемеске шарасы қалмағандығын, сөйтіп, өзінің дүние тануында заман шындығын дұрыс көрсетуте ойысқандығын аңғартады»[27].

Конференция әдебиет тарихын белгілі бір жүйеге салу, оның даму жолдарының желісін тарту ісін біршама қозғалысқа салды. Бірақ қайсыбір тұста көпе-көрінеу бұра тартушылықтың не себепті бел алғанын бүгін білмей отырмыз десек, қисынсыз. Дегенімен айтылған, тұжырымдалған мәселелер жайында Б. Кенжебаев қынжыла айтқанындай, онсыз да көп уақыты қара шаруаға жұмсалған әдебиеттану ғылымының жалпы дамуына, былайғы өрісіне конференцияның ықпалы болғанын ұмытуға тиісті емеспіз.

Әдеби мұраны тану, бағалау төңірегінде дәл осы конференцияда айтыстың ушыға түсуіне бір себеп - «көркемөнер - көркемөнер үшінге» қарсылықтап болған қоғамда - әдебиет таптық деген бұлжымайтын теориялар көп әсер етті.

Қажым Жұмалиев әдебиеттанудағы «бірыңғай ағым» - «единый поток» дегенге баса назар аударып[28], оның мәні әдебиеттің таптық қасиетін жоққа шығаруға тырысушылық деп тұжырымдады. Зар заман ағымы деп конференцияның өн бойында бір-ақ жерде - Б. Сүлейменов сөзінде айтылды.

XIX ғасырдағы әдеби мұраға байланысты кең сөйлеген ғалым Ысқақ Дүйсенбаев 20-30 жылдары берілген бағамыз қате, сондықтан соңғы жылдардағы тұжырымдарды нығыздай беру қажеттігін аңғартты.

«Бір топ сыншылар мен әдебиет тарихын зерттеушілер *(әсіресе М. Әуезов, С. Мұқановты, Қ. Жұмалиевті меңзейтіндей, бірақ, атамайды - Қ. М.)* Шортанбай ақынның шығармаларын халықтық туынды деп, оның сөзін сыншыл реализмнің өкілі, бұқара көпшіліктің жыртысын жыртқан халықшыл ақын деп тапса, екінші бір топ әдебиетшілер сол ақынның өлең-жырларына баға бергенде Шортанбайдың көзқарасындағы қайшылықтарды да айтуға тырысып, бірлі-жарым сын айтқан болды[29].

Ал өз көзқарасында да ғалымның шындықтан аттап өте алмай қалған тұстары да аз емес. Ә дегенде Шортанбай ескішіл, исламға сүйенген, феодалдық қоғам жоқшысы деген тұжырымдарды төгіп-төгіп алып, ақынның санасы кертартпа бола тұра өлеңінде кейбір тұрмыс шындығы көрсетіліп отыратын тұстар бар дейді[30].

Мұхтар Әуезов Абылай дәуіріндегі зар заман ақындарын екі жікке бөліп қарағанды.

Бірі - келер күннің жұмбағын шешіп, елге үлгі, өсиет сөз сөйлейтін, болжау айтқан қария. Екіншісі - толғау айтқан жырау. Қариясы - Асан. Жырауы - Бұқар.

[26] «Әдеби мұра және оны зерттеу», Алматы, 1961, 16-бет.

[27] «Әдеби мұра және оны зерттеу», Алматы, 1961, 27-бет.

[28] Сонда, 97-бет.

[29] «Әдеби мұра және оны зерттеу», Алматы, 1961, 113-бет.

[30] Сонда, 115-бет.

Бұл жерде Мұхтар Әуезовтің Асан қайғыға байланысты ойының мәніне аз тоқтала кетейік. Абылай дәуірінде өмір сүрмегенімен шартты түрде хан маңында болуға тиісті ақылшы қариялардың жиынтық бейнесі ретінде аталғаны анық. Өйткені Асан М. Әуезов пайымдауында да ең алдымен елдің ақылшы кемеңгері, заманның сыншысы, қырағысы. Зар заман ағымына М. Әуезов XIX ғасырда жасаған ақындардың бәрін кіргізеді:

«Бұқар жыраудан соң XIX ғасырдағы зар заман ақындарының басы - Махамбет. Одан кейінгілері Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлы, бұлардан соңғы бір буын Абаймен тұстас ақындар»[31]. Нарманбет, Шернияз, Досқожа, Күдеріқожа, Нысамбай, Ығылмандардың заманы Абылай заманы емес, енді іс қана қалған, алыстан толғап, ойға тартамын деп отыруға болмай қалған заман екенін ұғындырады.

«Бұқар жырау заманынан келе жатқан бұрынғы әлеуметшілдік, ойшылдық сарынына Махамбет заманында істшілдік қосылса, кейінгі ақындардың тұсында жаңа әсер сияқты болып дін мен мәдениет иісі кіре бастады[32] *(Астын сызған біз - Қ.М.).*

Мұхтар Әуезов жүзжылдық дәуір әдебиетін үш кезеңге бөліп, әр уақыттың өзіндік ерекшелігін, ортақ сарын аясындағы өзгерістерін атап-атап көрсетіп отыр:

1. Әлеуметшілдік, ойшылдық сарыны - Бұқар заманы.
2. Істшілдік - Махамбет.
3. Дін мен мәдениет - Ыбырай.

Осындағы бір ғана дін төңірегінде, діни-ағартушылық сарын жөнінде бүгінгі әдебиеттану ғылымы қарастыра түсер көп жай бұғып жатыр...

«Зар заманның тұсынан бері қарай дін сарыны біздің әдебиетте жылдан жыл өткен сайын үлкенірек орын алады.

[31] Әуезов М. Әдебиет тарихы - Алматы: Ана тілі, 1991, 208-бет.

[32] Әуезов М. Әдебиет тарихы.- Алматы: Ана тілі, 1991, 212-бет.

Басы Шортанбайдан басталған діншілдік *(бұл жерде мін ретінде айтылып отырған жоқ - Қ. М.),* XIX ғасырдың аяғына келгенде толып жатқан дін қиссаларына келіп соғады»[33].

Мұхтар Әуезов зар заманды әдебиеттегі елеулі бағыт ретінде жан-жақты негіздеудің мәселелерін қойды. «Қазіргі қарастырылғалы отырған зар заман ақындары: - сол ел қамын сөзбен жоқтаған жоқшылар. Бұлардың туысы мен бағыт сарыны ел басына келген тарихи дәуірден туғандықтан, барлық ақынды тарих көлемінде қарастыру керек»[34].

Түрлі идеологиялық қысымдардан түтіні басқаша шалқыған қазақ әдебиеттану ғылымының соңғы хал-қадерін ескере келіп, профессор Т. Кәкішевтің: «Әдеби, мәдени тарихымыздың көтерілмей, жазылмай жатқан көп саласы бар екеніне ғылыми қауымның назарын аударғым келеді. Және ол кезеңдегіні буржуазияшыл немесе ағартушы-демократтық деп айыра салмай, ішкі көркемдік ерекшеліктеріне, эстетикалық қадір-қасиетіне қарай талдап зерттеуіміз керек... Өйткені өмірді реалистік, романтикалық, сатиралық, символикалық тұрғыдан бейнелегенде қазақтың көркемдік таным-талғамында талай жаңа сипаттар пайда болғаны даусыз. Осы дәуірдің саяси-әлеуметтік мәніне социологиялық тұрғыдан көбірек көңіл бөлгендіктен көркемдік, өнерпаздық мәселелерді зерттеп білуіміз жетіспей жатқанын ашық мойындауымыз керек»,[35] - дейді.

Жалпы әдебиетіміздің тарихындағы кезеңдерді, дәуірлерді ажыратып алу мәселесімен бір қаралуға тиісті түрлі бағыттар - мәселен, орыс әдебиетіндегі классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм деген сияқты, түрлі ағым, сарындарды ажыратып айғақтау, бөлу, Б. Кенжебаев айтқандай не таза теориялық, тарихи болғаны жөн. 1959 жылғы конференцияда Б. Кенжебаев әдеби мұра жасап

[33] Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991, 212-бет.

[34] Сонда, 212 - бет.

[35] Кәкішев Т. Санадағы жаралар. - Алматы: Қазақстан, 1992, 190-бет.

кеткен дарындарды бірде кәсібіне (кітаби), бірде идеясына (ағартушы-демократиялық) қарай бөлуде дұрыс емес дегені - аса қисынды пікір.

Қайсыбір дәуірдің әдебиеті өзін іштей саралауға зәру. Кезең, дәуірге тұтас бөліп, бағыт-ағымдарға іштей ажырату қажет. Зар заман - белгілі бір мөлшерде тұжырымдалған бағыт, ағым. Бағытты - саяси, тарихи ерекшелігіне, ағымды - содан туған көркемдік өзгешеліктеріне қарай қарастырған абзал.

Зар заман ағымы жайлы сөз болғанда М. Әуезовтің «Әдебиет тарихындағы» концепциясын ғылыми негіз етуге тиіспіз. Әуезов әлеуметтік астар жағынан да, мазмұндық ерекшелік жақтан да, көркемдік өлшем-өзгешеліктер - түр, дәстүр, өзгеріс, қолданыс, жанр, т.б. жақтардан жан-жақты талдады.

Жүз жылдык дәуірдің саяси сипатын мейлінше жан-жақты қамтыған ғалым сол дәуірдің зар заман аталып отырған әдебиетіне байланысты бірнеше басты-басты тұжырым жасайды:

1. Зар заман әдебиетін туғызушының бірі жыраулар болғаны белгілі. М. Әуезов қазақ әдебиетінде жырау қандай миссия атқарды, оның өмірі, өлеңі немен ерекшеленеді деген мәселені мол қамтыды.
2. Жазба әдебиетке ауысу себептерін, ол әдебиеттің жалпы әдебиеттен айырмашылық, өзгешелігін сөз етті.
3. Зар заман әдебиетіндегі тарихи жырларды теориялық, мән-мазмұн жақтан талдады, сол әдебиет тұсында туған түр деп таныды.
4. Зар заман әдебиеті кімнен басталып, кіммен аяқталады дегенді атап көрсетті.
5. Зар заман әдебиетінің негізгі сарындарын айғақтады.
6. Зар заман әдебиетін жанр, түр, өлең үлгісі жағынан барлады.
7. Бұл әдебиеттің даму, өзгеру себептерін атап, 3 кезеңге бөліп көрсетті.

8. Зар заман ақындарының қайсысында қай сарын басым болғанын саралады.
9. Былайғы зерттеу, ізденіс міндеттерді тұжырымдады.

Жүз жылдық дәуірдегі зар заман ағымына М. Әуезов: «XIX ғасырда болған ақындардың бәрі кіреді», - деген ойын Нарманбетпен тұйықтайды. «Зар заманның артқы ақыны XIX ғасыр мен XX ғасырдың жапсарында өмір сүріп, сол кезде өлең айтқан Нарманбет заман зарының ең ақырғы күйін шертіп, тоқтаған осы ақын... осының заманымен, осыдан кейінгі дәуірде зар, күй қазақ әдебиетінен бітеді». [36] Себебі, қалың ел бұрынғы көп тілекті кемітіп, құлдыққа, қорлыққа, таршылыққа еті үйреніп, өліп кеткен, жаңа заман жетегіне жүруге ынтық бола бастаған.

Зар заманның артқы ақыны Нарманбеттің әдебиеттің бір ғасырлық дәуірін «Сарыарқа» жоқтауымен тындырғанын тұжырымдайды.

Сарыарқа, сарқыраған суың қайда,
Түнде шық, күндіз мұнар, буың қайда.
Найзағай жарқ-жұрқ етіп нөсер құйған.
Көк жасыл, кемпірқосақ туың қайда...

Күрделі, шешілгеннен шешуін күтіп жатқаны көп шаруа - әдебиеттегі бағыт, ағын, сарындар жайы. Буржуазияшыл-ұлтшылдық, ағартушылық-демократиялық бағыт, діни-ағартушылық ағым, ұлт-азаттық сарын, әлеуметтік, ойшылдық сарын, үгіт-насихат сарыны, дәстүрлі философиялық бағыт, т.б. дегендей тіркес-ұғым біздің әдебиеттану ғылымымызда аз қолданылмайды.

1959 жылғы конференцияда М. Сильченко «Об основных тенденциях и направлении казахской литературы 80 - 90-х годов XIX века» деген арнаулы баяндама жасады. Бірақ, өкінішке орай, саясаттың ықпалымен, бұл мәселеге шынайы ғылыми кірісу байқалмады, ғылыми тұжырым жасалмады.

[36] Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991, 220-бет.

«Прямая идейная связь творчества Мурата с поэзией Шортанбая и общность их наиболее характерных речевых оборотов («Зар заман», «Тар заман» - Шортанбая, «Сұм заман» - Мурата) позволяют говорить с продолжающей-ся тенденции, в основном реакционной, охранительной и противоборствующей с просветителями»[37].

Әдебиет тарихында діншіл, діни сарын ұғымдары болғанымен, сол діншілдік, дінилікті, соның ішінде XIX ғасыр әдебиетіндегі дін жайын арнайы қарастыру - зар заман ағымының бетін аша түсер жай.

Әдеби мұрамыздағы,соның ішінде зар заман әдебиетіндегі дін сарыны, мұсылмандық шарттары болуы - тіпті де діншілдік емес.

Болса да жағымды, мағынадағы діншілдік ол - әдебиетіміздің тарихында ежелгі ескі замандардан жасап келе жатқан имандылық идеясының толыса түсуі, заман түріне қарай мәнін, мақсатын айқындай түсуі.

Халел Досмұхамедұлының мына бір тұжырымында XIX ғасыр әдебиетіндегі көркемдік ағым, бағыт, сарындағы дін жайының түп-төркін сыры жатқан сияқты. «Қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған, сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиетінің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу қажет»[38].

Бір кездерде діншіл, мистик деп көп айтуымыздың түп төркін-себептері өзіміз де бағымдай қоймаған тү-у әріде жатыр. Ресей империясы тарапынан жүргізілген қазақты дінсіздендіру саясатын бүркемелеп, жуып-шаюда жатыр.

Халықтың өзін-өзі сақтауға, рухани бағалықтарын арашалауға бас көтеруі - ұлтшылдық, ділшілдік деп ая-усыз масқараланды. Бір кездерде үреймен, сұмдық жеккөрушілікпен айтылған «мұсылмандық қозғалыстың» қазақ даласында жандану себебін соңғы жылдары ғалымдар

[37] «Әдеби мұра және оны зерттеу», 1961, 125-бет.

[38] Досмұхамедұлы Х. Аламан. - Алматы: Ана тілі, 1991,33-бет.

Т. Кәкішев, Р. Бердібаев, М. Мырзахметов, Ш. Сәтбаева, М. Мағауин, Ө. Күмісбаев түрлі тарихи фактілермен, себептерімен түсіндіруде.

Әдебиет тарихында жасаған ірі тұлғаларды ұзақ жылдар бойы шырылдатып, шыжғырудан құтқармаған бір пәле - осы дін жайы болды. Дін жайын бір кезде Әуезов оны мін ретінде емес, зар заман әдебиетіндегі бір сарын ретінде атаған еді. Дін атам заманнан халықпен бірге жасап келеді. Ол - қай Құдайға сену мәнінен, мұсылман, кәпір дегеннен әлдеқайда кең, ұлы ағым.

Дін - Алла тағала құлшылықпен ғана немесе бірді-екілі шарттылықпен ғана түгесілетін дүние емес, құлашы кең, бүкіл тіршілікпен - жаратылыс құпияларымен астасып жа-тыр. .

Опасыз жалған дүниеден адам танымының іздеп тапқан таяныш, тұғыры. Тіршілік әрекеттің түпқазық мұраттарын баянды етіп жатқан рухани үлкен күш. Біздің танымымыздағы зар заман әдебиетін жасаушылардың діні сол ұлы дін.

Олар айтса, ақыретті айтса - адамшылығыңды, кісілік қасиетіңді, Тәңірі - жаратушының оң көрген ісін сақта деп уағыздайды. Дүниені көрме, сезбе, таныма, ойлан-ба, соқыр сенім, көзсіз құлшылықта бол деп емес, сергек бол, сезімді бол, танып тауып істе деп айтады. «Ақыретте жалған жоқ, таразысы басқа бір бөлек», - деп, күні ертең жауап берер күнәдан сақтандырады. Есеңгіреп, есі шыққан, алмағайып заманда Алласынан жаңылған пендені жан, тән, ар тазалығына тартады.

Атамыз - Адам пайғамбар
Топырақтан жаралды.
Мұсылман, кәпір - халық боп.
Сол заманнан таралды.
Бір-біріңе беріскен
Дәм мен тұзың халал-ды,
Ұрлық пенен қорлықтан.

Өтірік ғайбат зорлықтан.
Бойыңды тартып тек жүрсең.
Көрмессің деген залалды.
...Алақандай ай мен күн -
Ғаламның орта жарығы.
Жаббардың екі болмайды
Әмір қылған жарлығы.
Құбылаға бас қоймақ -
Мұсылманның парызы.
Ораза, намаз қылғанның
Көңлінде Құдай барлығы.
Жаулық пенен жалғыздық -
Жалғанның жаман тарлығы...
(Шортанбай)

Шортанбайдың 1993 жылы «Айқап» баспасынан шыққан жинағында *Құдай, Алла, дін, мұсылман, ақырет, ораза, намаз, пайғамбар, шайтан, лахат, иман, Мекке, хаққа тәубе, пір, медіресе, мешіт, молда, азан, тәкбір, мүфти, сахар, таңда махшар, тақуа, құдірет, фәни дүние, кәләм-шәріп Құранда, Тәңірі, дінді, кәпір, алты мың да алты жүз алпыс алты аят, заманақыр, қиямет күн, ажал, өлім, өлі, тірі, Ғазрайыл, періште, Құдайдан қорыққан мұсылман, Алланың берген ақ дәмі, құданың болса берері* сияқты діни мәнді сөздер 230 рет қолданылды. Соның бәрінде де адамды өмір сүрудің мән-мазмұнына қарай тарту мақсатында қолданады. Өз қоғамының кеселдерін ашып, ажыратып отырып, сонан шығудың, сақтанудың жолдарының бірі, корғаныс күші ретінде қолданады.

Жақсы жаннан түңілген,
Жаман малдан түңілген.
Мұның өзі - зар заман.
Зарлығының белгісі:
Бір-бірлерін күндеген,
Жап-жайына жүрмеген,
Мұның өзі - тар заман.

Тарлығының белгісі:
Мұсылманнан хал кетті...
Жалмауыз болды үлкенің
Қазақ сенін сорыңа.
Арқадан дәурен кеткен соң,
Қуғындап орыс жеткен соң.
Түсті, амал жоқ, қазақтар
Енді сенің торыңа.
Орыс - бүркіт, біз - түлкі.
Аламын деп талпынды...

Шортанбайдың «мұсылманнан хал кетті» деуі тек экономикалық кысымға байланысты емес, қазақ даласына улы зәрін жайған рухани қысымды көріп біліп, сезіп отырғаны.

Профессор Ханғали Сүйіншәлиев «Қазақ әдсбиетінің қалыптасу кезеңдері» монографиясында келтірген қисын сол рухани қысымның түп төркіні қайда жатқанын анық атайды.

«...Тек билеу системасында ғана емес, қоғамдық құрылыстың басқа салаларында да жаңа тәртіп қабылданды. Әкімшілік, сот құрылысы, салық, жер, дін, мәдениет мәселелері жөнінде заңдар шығарылды... Дін туралы ереже мұсылман дінінің уағыздарына тежеу салып,христиан дінінің Ықпалын арттыруды көздеді. Бұл мұсылман қауымының наразылығын тудырды»[39].

Шортанбай заманындағы әдебиеттегі, қоғамдағы оның өз шығармаларындағы діни жайына, діни сарыны мәселесі дегенге тоқталғанда дәл сол заманда халық ішінен әдебиет үлгілерін жинап зерттеген, оған баға берген В.В. Радлов пікірлері де біраз сырдың астарын ашады. Кейінірек Шортанбайға діншіл, діни деген атақтың ажырамастай болып жабысуының бір ұшығы Радловқа сүйене сөйлеуде жатқан сияқты. В.В. Радлов әдебиет, халық жайлы танымдық, ғылыми еңбектерінде ел ішіндегі әдебиет үлгісіне, түріне, сарынына, ерекшелігіне барлау жасайды.

[39] Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. - Алматы: Қазақстан, 1967, 286-бет.

Сөз жоқ В. В. Радловтың да қазақтардың қаншалықты діншілдігі жөнінде ақпар, мәлімет жиып беруі міндеттелді. Ғалымның қазақтар арасындағы ислам дінінің жайылуына, жайына қатысты көптеген мәліметі бар. Әдебиет түрін айғақтап отырып айтқанда ел жағдайын қамти отырады.

В.В. Радловтың ғылыми-зерттеушілік еңбегінің, қазақ әдебиетінің ғылыми сипаттамасын жасауының құны өлшеусіз. Алайда, Ресей Империясын халықтың басқа күйі көбірек ынтықтырғандықтан да ғалым бар жұмысына сипаттама бергенде империяға аса қажет мәліметтерді алға тарта сөйлейді.

«Бұл басылымның I және II томдарында жарияланған халық әдебиетінің үлгілері басқа көпшілік тайпаластары тәрізді ислам әсеріне беріле коймаған көне шаман дінін әлі де берік ұстаған Оңтүстік Сібірдегі түркі тайпаларының рухани мұрасын құрайды. Ал мына ұсынылып отырған том Алтайдың терістігін жайлаған қазіргі кезеңде ислам дінін тұтынатын, түркі тайпаларына арналған. Ол тайпалардың ретін біз территориялық жағынан да, қоғамдық және рухани жағдайымен де Мұхаммед дінінде жоқ түріктерге бір табан жақын тұратын қазақтардан бастаймыз».

Осы, «Образцы нар. лит. тюркских племен» көптомдығының III томына жазылған алғы сөздің өзінде дін атауы бірнеше рет келуі тегін болмаса керек...

Әдебиетіміздің тарихын, өзіндік ерекшеліктерін қарастырғанда соқпай өте алмайтын бір тұсымыз - осы дін жайы. Өткен ғасырдың орта шенінен бері қарай күні бүгінге шейін бұл мәселе күн тәртібінен түскен жоқ. Белгілі бір тұжырымдарға келу үшін соларға соқпай, сүйенбей өте алмасымыз анық.

Ғалым М. Мырзахметовтің «Ыбырай және профессор Ильминский»[40] атты мақаласы әдебиетіміздегі діни сарынның күшейе түсуіне үлкен ықпал жасаған миссионерлік саясаттың беймәлім тұстарын нақтылы дәлелдермен аша

[40] Ыбырай Алтынсарин. - Алматы: Жазушы, 1991.

түседі. Ғалым келтірген тосын бір жайға назар аударсақ, біраз мәселенің төбесі көрініп қалады. Әбен Сыбанұлы деген (бұрынғы Шымкент облысы Ленин ауданы Жаңа-Базар селосында) адамның 1963 жылы 25 желтоқсанда көшірілген қолжазбасы: «...кешегі орысқа қарағанымыздан кейін 1865 жылы атақты дін бұзушы Ильминский қазақ арасына шығып, қазақ мұсылман емес, шаманы деген дінсіз халық, оларды орыс дініне айналдыру оңай деп үкіметті осы сөзбен нандырған екен...

Мінеки, үкіметтің осындай тұтқан жолы қазақ арасын тынышсыздандырып, 1869 жылы қазақтар үкіметтің бұл ісіне наразылық шығара бастады»[41], М. Мырзахметов осыған орай былай дейді: «Бір назар аударатын мәселе, осымен бірге осы қарияның қолжазба көшірмесінде патшаның ресми түрде жүргізілген миссионерлік саясатына қарап қазақ арасында исламиятқа іш бұрудан туған кейбір діндар қисса-дастандардың жиі таратыла бастауы, тіпті қазақ әдеби тілінің шұбарлану процесінде осы саяси құбылыспен тікелей байланыстыра қарау танымы айқын сезіліп тұрады»[42].

«Ыбырай тағылымы» жинағында Бүркіт Ысқақов өте батыл пікір айтады. Ы. Алтынсариннің миссионерлерге қарсы болғанына дәлел келтіре сөйлейді.

Ш. Сәтбаеваның Ы. Алтынсариннің 1884 жылы Қазақ университетінің типографиясында араб харпімен жарық көрген «Шариятул-ислам» кітабына, «Мұсылманшылықтың тұтқасына» тоқталуы, талдауы халқымыздың адами, мәдени тарихында дін мәселесіне көзқарасымыздың көкжиегін кеңейтіп, көтере түсетін елеулі зерттеу.

М. Мырзахметов сол тұстағы діни, рухани саясат, зымиян әрекеттер жайлы былай дейді: «Мұның үстіне патша үкіметі осы тұста бұрынғы саясатын өзгертіп, енді халықтың ішкі рухани тірегі болған діні мен тіліне, халықтың тарихи жадына қол сала бастады. Екі империя арасындағы шекара

[41] Ыбырай Алтынсарин. Алматы: Жазушы, 110-бет.

[42] Сонда. 111-бет

ны ресми түрде Санкт-Петербург келісімі бойынша бекітіп алысымен-ақ бұрын құпия түрде даярланып, сақталып келген миссионерлік саясат - отарланған бұратана халықтарды православие дініне шоқындырып, орыстандыру саясатына ашық кірісе бастады. Өлкеде ашылған орыс-тузем аралас мектептері де осы сияқты жүзеге асырудың ұрымтал құралы деп қаралды. Ағартушылық саласындағы миссионерлік саясатты жүргізудің мамандары Қазанда ашылған арнайы Духовная академияда даярланып жатты. Онда «противомусульманская кафедра» ашылып, оның тұңғыш меңгерушісіне миссионер ғалым Ильминский тағайындалуы да көп нәрседен сыр береді. Міне, осы саясаттың ызғарлы лебін сезген қазақ арасында ескіше оқыған ақын жазушылар орыстандыру саясатына қарсы идеологиялық күрес жүргізіп, қазақ әдебиеті тарихында XIX ғасырдың екінші жартысы мен Қазан төңкерісіне дейін созылып келген кітаби ақындар шығармаларында діндарлық сарынның өріс ала бастауына қозғау салды. Осы кітаби ақындардың пайда болу, даму, тоқталу процесіне көз жіберсек, оның не себепті пайда болып, аяқталу себебіне көзіміз жете түседі»[43].

XX ғасырдың барысында қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесін, жанр, түр жағынан жүйелеп-саралаған Ахмет Байтұрсыновтың әдебиеттегі діни сарынға, жалпы дінге көзқарасында сол кездегі империялық саясаттың салқыны сезілгенмен қазақ әдебиетіндегі діни сарын жайлы белгілі бір дәрежеде бізге құнды мәлімет, тұжырымдар тастап кетті. Ахаң қазаққа жазу дінмен келген дейді. Дін үйретушілердің халыққа өлең сөздің өтімділігін пайдаланып көп жайда дін уағыздарын өлең - қиссалармен таратқанын айтады. Сол ой ағынында Шортанбайға назар аудара кетеді, «...қожалардың, молдалардың ішінен Шортанбай, Ақмолда сияқты ақындар шыққаннан кейін жазба сөздері бітпеген, дәмділенбеген». Діни сарынның қыр-сырына Ахаң бірталай бойлайды.

Мырзахметов М. Отаршылдық дәуірдегі әдебиет. «Жұлдыз», № 7, 1993.

«Бастапқы жазба әдебиетінің бас мақсаты - дінді жаю, дінді күшейту болса, соңғы әдебиеттің бас мақсаты - тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болады. Сөйтіп, жазба әдебиеттің өзі екі дәуірге бөлінеді: діндар дәуір, ділмар дәуір»[44].

Әдебиеттегі діни сарын, мұсылманшылық идеясы, діншілдік пен діни-ағартушылық сияқты бүгінде де аражігі аса ашылмай, ғылыми жүйеге түспей келе жатқан ойлар әр кезде айтылғанын жоққа шығаруға болмайды. Ахмет Байтұрсынов өзі жіктеп отырған діндар дәуірге мынандай сипаттама жасайды: «Діндар дәуір ауыз әдебиет түріне түр қосып жарытқан жоқ. Анайы әдебиеттегі шығармалардың түрлерінен діншілдігімен ғана айырылмаса, айрықша түр-түрпатымен айырыла қоймайды. Діндар жағының басымдылығымен айырылатын түрлері мынау: қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме»[45].

Бұл пікірдің негізінде сол дәуірдің басқа шығармаларының сипатымен бірге Шортанбай шығармашылығы да қамтылып отырғаны даусыз. Бұл жерде Ахаңның ол әдебиеттің саяси астарына бармау себебі түсінікті. Сонымен бірге бірінші кезекке XIX ғасырдың орта шенінде аса жандана түскен миссионерлік саясатқа карсылық ретінде бой көрсетіп, етек жайған діни-ағартушылық мұраттары шыққан. Ол құбылысты әдебиет тарихында қашан, қалай атасақ та мақсаты сол болғаны даусыз.

Байтұрсынов анықтамасында:

Хикаят - діндар дәуірдің өнеге үшін шығарылған әңгімелері. Ол дін үйрету үшін ғана емес, басқа да өнеге көрсету үшін айтылады. Ғалым бұл тұста Молда Мұсаның шығармасын келтіреді.

Насихат - ақыл, үгіт. Насихат шариғат жолына тіреліп айтылған. Бұл жерде Әбубәкірден үзінді келтіріледі.

[44] Байтұрсынов А. Ақ жол.- Алматы: Жалын, 1991, 435-бет.

[45] Байтұрсынов А. Ақжол. - Алматы: Жалын, 1991, 435-бет.

Насихат өлең ежелгі дәуір әдебиетінен келе жатқан, әуелден бар өлең түрі екенін, кейінде де, бүгінгі өлеңде де бар дәстүрлі сарын екенін, оның тек А. Байтұрсынов атап отырған діндар дәуір тумасы емес екенін ескере өтуге тиіспіз. Бұл өзі басқа түрлерге де аса қатысты жай. А. Байтұрсынов дін жайын айту күшейе түскен тұстың ерекшелігін атап отырып, өзі тоқталған мәселенің бір дәуірде ғана туа салмағын сарындар екенін тәптіштеп жатуды қажет көрмеген сияқты.

А. Байтұрсынов **насихатқа** Шортанбайдан ұзақ үзінді келтіреді:

Билер, пара жемеңіз!
Жалғанды жол демеңіз!
Ақырет қамын іздеңіз!
Жанға тіпті тимеңдер!
Кісі ақысын алмаңдар!
Аузына арам салмаңдар!
Дүние жиып өткен жоқ
Бізден бұрынғы пайғамбар.

Сөз айтайын үлкендер!
Құдайдан қапы кетпеңдер!
Әлің келсе, Мекке бар,
Старшын, болыс болам деп,
Ысырап қып мал төкпеңдер!

Мінажат - ғұламалардың Құдайға айтқан зары, арызы, наласы. Мақтау, даттау, айтыс, толғау, намыс толғауы, соғыс толғауы, марқайыс толғауы, жоқтау мәніне тоқтала келіп, терменің жайын айтады. **Терме** - діндар дәуір термесі мен ауыз әдебиеті түрінің термесі бірдей. Діндарда дін сөзі көбірек деп келіп, мысалға діндар әдебиет термесі үлгісі ретінде Шортанбай шығармасын ұсынады:

Атамыз - Адам пайғамбар
Топырақтан жаралды.
Мұсылман, кәпір - халайық,
Сол адамнан таралды...-

ұзақ үзінді әрі қарай Әбубәкірден келтірілген өлең мысалмен жалғасады.

Халел Досмұхамедұлы да халық әдебиеті түрлері жайлы зерттеуінде арнайы түрде «діни сипаттағы әдебиет» дегенге тоқталады. «Діни сипаттағы әдебиет (литература религиозного характера) исламның негіздерін шариғаттың қағидалары мен талаптарын, тамұқтың азабын, жұмақтың рахатын және басқа о дүниелік өмірдің көріністерін суреттейді»[46], - деп табады.

Шортанбай діншілдігі деген болсын немесе басқалардың діншілдігі тұтасып жатқан діни сарын дегеннің болсын біздің әдебиетімізде көзсіз құлшылық, шектеулі діндарлық мәнінде ешқашан болмағанын ашық айтуға тиіспіз. Діннің дүниетаным, адамшылық негіздермен астасып жатқан ұлы рухани күш ретінде мызғымас тірек болып келгенін, оның өзі тек мұсылманшылық аясында ғана емес, жалпы адамзаттық таным, биік мұраттармен сабақтасып жатқан өлшеусіз әлем, нұрлы бастау болғанын көрмеске болмайды.

Біздің әдебиетіміздегі дін жайы дегенді қарастырғанда Б. Кенжебаев айтқандай, діншіл бір басқа, діни ағартушылық бір басқа екенін де есте ұстауымыз керек. Өйткені, ғалым Әбубәкір, Мақыш, Нұржандарды кітаби, діншіл, ескішіл бағыттағы ақындар қатарынан ажырата қарайды. Қайта олар діни қараңғылыққа - надандыққа қарсы шығып, қазақ арасында өте-мөте прогресшіл болған жаңа оқу - усули жадитті жақтады дейді.

Сонымен, діни сарын бір Шортанбайдан бастала қалған немесе бір кезеңдік қана құбылыс емес. Ол ежелгі дәуірде де, орта ғасырларда да болды. XX ғасырдың басында да болды. Әр түрлі жағдайда, әр түрлі мақсатта шығып, бой көтерді, көрінді. Мәселен, шоқындыру саясатына қарсы дін негіздерін қисса, хикаяттар, арнайы ғылыми еңбектер (Алтынсарин, Шәкәрім - «Мұсылманшылықтың тұтқасы», «Мақтубат», «Мұсылмандық шарты») сипатында немесе заман түнегінен адамшылық қасиеттерді алып шығуға уағыз

[46] Досмұхамедұлы X. Аламан. - Алматы: Жалын, Ана тілі, 1991,29-бет.

түрінде (Шортанбай, Әбубәкір, Ақмолда, т.б.) жырлаушылар қазақ әдебиетінің тарихынан бірқыдыру табылатыны даусыз.

Бейсенбай Кенжебаев әдеби мұраға көзқарастағы дiншiлдiк, дiнi деген ұғымға үнемi өз тұжырымдарымен қарсылық жасап отырғанын қайта айналып соғып, ғалым еңбектерін және бір қарап шыққанда тіпті мойындай түсеміз. Бірде-бір рет дінге қатысты болған себепті ешкімді де, ешбір шығарманы да сөкпеген, қайта ұғындырып, жалған жаладан арашалаумен болған. Мұсылманша оқығаны үшін мектеп-медреседе молда болғаны үшін ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы жекелеген ақындарға тағылған айдардың жөнге келмейтінін негізгі дәлел, қисынды уәждермен айғақтап отырды.

«Нұржан... дінді түсіндіреді. Оны діни фанатизм түрінде түсіндірмей, діни ізгілік, жалпы адамгершілік, ағартушылық тұрғысынан түсіндіреді»[47].

Сонымен, Әуезов атаған зар заман әдебиетінің (жүз жылдық дәуірдегі) бір сипаты болған, қайсыбір тұста кертартпа кемшілігі ретінде бағаланған діншілдік деген ұғымның шын мәні басқада екені, туу, көріну себептері, мақсаты неде болғаны әрі халықты караңғылықта қамап емес, жарыққа тартып отырып туғаны белгілі. Соны әдебиет тарихында, әдебиеттану ғылымымызда әдебиет тарихындағы аса елеулі, аса ауқымды ағым есебінде тұжырымдайтын мезгіл жетті. Сөз жоқ, ол күрделі де қиын зерттеулерден тұрмақ.

Коммунистік идеология ыңғайымен бұл құбылысқа мүлде басқаша сипат, баға беріп келгеніміз де шындық. Тек діни ұғымдағы сөз қолданысқа бола да діншіл дедік, дін арқылы бүкіл адамзаттық игіліктерді уағыздайтын қисса, хикаялардан үрке қашқандай болғанымыз және бар. Қазақ әдебиетіндегі діншілдік, діни әдебиет өкілдері дегеннің сұмдық естіліп, аяусыз соққыға түскен науқанның бірі 1957 жылғы қаулыға орай өткізілген 1959 жылғы конференция

[47] Кенжебаев Б. ХХ ғасыр басындағы әдебиет.- Алматы: Ана тілі, 1993, 54 - бет.

болғаны даусыз. Мұнда дін жайы - күн тәртібіндегі қызына, дінді індете сөйлеуге негіз болған тақырыптардың бірі болды. Бірақ өкінішке орай, дін деген нәрсеге үрейлене қарау, айыптап, апарып тастап сөйлеу көп болғанымен, шын мәніндегі әдебиетімізде анау замандардан бері болып келе жатқан осы сарын, осы ағымның қилы уақыттардағы көрінісіне, теориялық негіздеріне тереңдей бойлау, белгілі бір заңдылық ретінде мойындау, тұжырымдау болған жоқ. Патша саясаты әуелде исламды күшейту жағында болған тұстары да біздің тарихымызда байқалған жай. Бірақ 1959 жылғы конференцияда Ы. Дүйсенбаевтың ислам феодалдық тап мүддесін көздеді, сондықтан патша үкіметі де соны қолдады дегені айғақты тұжырым болған жоқ. Ал мына бір түйін қай мәнде айтылғанына қарамастан, шындықты жеткізуімен құнды: «Кейін, ХІХ ғасырдың орта шенінде патшалықтың Орта Азия халықтарына қарсы асқындаған отаршыл шабуылына байланысты исламшыл феодалдар «кәпірлерге» қарсы әрекет жасау керек дейтін кертартпалық бағытты бастағанда, сол ислам діні айқын үгіт құралына айналады. Оның ақыры кейін панисламизм мен пантюркизм сияқты кертарпа, реакцияшыл ағымдарға әкеліп соқты»[48]. Ы. Дүйсенбаевтың дін жайы әдебиеттегі кездейсоқ кесел емес, ортақ сарын екенін бөлекше атауы аса мән берер жай. Әрине, ғалым теріс, бөтен жағынан айтады. Ал бізге керегі шынында да қазақ әдебиетінің тарихында қилы кезең, түрлі дәуірлерінде діни сарынның болғандығы, қалай қай түрде көрінсе де үзілмеген желі екендігі. Исламды тарату, орнықтыру мақсатындағы насихат, адамгершілік, имандылықты негіздеу, білімге, дүниені тануға шақыру, т.б. түрлі мақсатта түрленіп, көрініс беріп отырғаны аян.

«Діни кітаптарды: «Библияны», «Құранды» зерттеу, талдау жасап, түсініктемелер жазу ісі, экзегетикалық (діни негіздерді түсіндіру) дәстүрі қалыптасады.

Бұл дәстүр көптеген әдебиеттердің тарихында дамыған.

[48] Әдеби мұра және оны зерттеу.- Алматы: ҚҒАБ, 1961, 115-бет.

Мысалы, грузин әдебиетінің X-XII ғасырларындағы дамуы осы экзегетикалық дәстүрмен байланысты»[49].

Ш. Сәтбаева да қазақ әдебиетінде бұл дәстүрдің ежелден бар екенін көрсетіп отырады.

Біздіңше, діннің негіздерін ұғындыру мақсатында жазылған Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» (1884 жыл), Шәкәрімнің «Мұсылмандық шарты» (1912 жыл) еңбектері - осы дәуірдің мінез-болмысын түзу жолға салуға дін уағызын пайдалану болумен бірге қазақ арасындағы дінтану ғылымының басы. Осы бір пікірлерді М. Мағауиннің Шәкәрім дүниетанымына, оның шығармаларындағы дін жайында тоқтала келіп айтқан мына айқындамасы бекіте түседі.

«Жалпы, XIX ғасырдың екінші жарымындағы қазақ әдебиетінде көнеге бет бұру, хикаяны ескі замандардан қозғау айрықша белең алған еді. Мыңға қарсы жалғыз шабатын алып күшті батырлар ерлігі, расулалла заманы, дін жолына бас тіккен ғазылар күресі немесе Бағдат, Мысыр, Шамда әлде басқадай ертегілік елде болыпты - мыс ғажайыптар. Әрине, мәні, сыры бар, аса күрделі құбылыс».

Бұл ұғындырудың астарындағы отаршылдыққа, миссионерлікке қарсы ағым деген ойды да сезбеске болмайды.

Шәкәрімнен қалған ұлан - ғайыр мұраның бірі - 1912 жылғы басылым көрген «Мұсылмандық кітабы», Мағауин сонау бір жылдары - ақ бұл еңбектің аса құнды, бағалы жақтарына назар аудару керектігін айтты.

«Ғұлама қаламгердің ұрпақтарынан әділ бағасын алуға тиіс тағы бір күрделі еңбегі - «Мұсылмандық кітабы». Үстірт қарағанда, «иман ғибадат, басқа һәм түрлі шариғат істерін» ұғындыру мақсатында жазылғандай көрінгенімен, еңбектің шын мәніндегі маңыз- мағынасы тереңде... Әлбетте, Шәкәрім атеист емес, діндар. Бірақ оның мұсылманшылығы да қалыпты түсінік аясына сыймайды»[50].

[49] Ыбырай Алтынсарин тағылымы. - Алматы: Жазушы, 1991, 199-бет.

[50] Мағауин М. Ғасырлар бедері. - Алматы: Жазушы, 289-бет.

Әдебиетте дін халық өмірінде қашаннан болса, сонан бері бар. Діни сарын шығармалардың жанры, мәні, астары әдебиет, дәуір ерекшелігімен бірге өзгеріп, түрленіп отырды. Наурыз, бақсы сарыны, жарапазан, бата, қисса, т.б. (Бұл классификация әуелде М. Әуезов, Х. Досмұхамедұлы, А. Байтұрсыновтан бастау алып кейін Р. Бердібаев, М. Ғабдуллин, С. Қасқабасов, Х. Сүйіншәлиев, Н. Келімбетов, т.б. ғыл. еңбектерінде жүйеленді). Бұл - бар ағымға да, бар сарынға да қатысты жай,әрқайсысы белгілі бір кезеңде туған діни сарындағы әдебиет үлгілері, жанр, түрлер. Әдебиеттің өзі - дүниетаным. Дін, ол да дүниетаным. Адамды табу, тану, ашу. Ендеше әр дәуірде әр мақсат, әр көріністе дін өлеңдерінің, діни сарынның, бағыттың болуы - заңдылық.

Әр кезеңдегі қай құбылыс болмасын тарихи себебі, астары бар. Ежелгі Қорқыт аңыздарынан бері келе жатқан, халықтың ауыз әдебиетімен бірге жасап келген дін сарынының өлшеусіз құндылығыда, керіжағыда, толып жатқан өзіндік қыр-сырлары да бар. Оған, расында да, философтардың, тарихшылардың, дінтанушылардың, әдебиеттанушы ғалымдардың ғылыми сүйенген тұжырымдары ғана бойлатады.

Қазақ әдебиеті тарихындағы ағым, бағыттарды саралау, бекіту жайы, жүйеге сарындарды жіліктеу-жіктеу жайы әлі толық ғылыми жүйеге түскен жоқ. Өзіміз сөз етіп отырған зар заман әдебиеті, зар заман бағыты, зар заман ағымы, зар заман сарыны деп, санамызға әбден қалыптасып сіңіп кеткен ұғымдардың ғылыми-теориялық негіздері тұтастай сараланып болмағанын мойындауға тиіспіз. Әдебиет тарихындағы түрлі бағыт, сарын, ағым аталып жүрген құбылыстардың да көпшілігінің жай-күйі осындай. Зар заман әдебиетінің тақырыптық, саяси-әлеуметтік, көркемдік-идеялық сипаттарын барлауда қайыруға көнбей жатар жай көп. Оның себебі, ең әуелі осы ағым, бағыт, сарындар жөніндегі түсінік - пайымдаулардың тек қазақ әдебиеттану ғылымында ғана емес, әлем әдебиеттануында ежелден таласқа толы, орын - орнына қоя салып қарап отыруға көнбейтін, шарттылықтардың шеңберінен шығып кете

беретін аса ауқымды, күрделі құбылыс қырлары екендігінде жатса керек.

1959 жылғы конференцияда осы мәселелер арнайы сөз болғанымен, ғылымның көсегесін көгерте қоярлықтай тынған шаруа көп емес. Профессор Қажым Жұмалиевтің арнайы баяндамасында мынандай мәселелер күн тәртібінде қойылды. «...ауыз әдебиеті, тарихи әдебиет, олардың өзара жақындық және айырмасы, әдебиет тарихын **қай дәуір, кімнен** бастаймыз, оның себебі не, әдебиет тарихы деп нені айтамыз, XVIII ғасырдағы, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әдебиетінде қандай әдеби **бағыттар** болды, оның **таптық,** әлеуметтік себебі қандай, әдебиеттегі **«бірыңғай ағым»** дегеніміз не, XVIII ғасырдың басындағы ақындардан кімдерді әдебиет тарихына енгізуіміз керек?»[51]

Кеше де, бүгін де, ертең де әдебиеттану ғылымының негізі, қозғаушы, күші мәні мен маңызы болар мәселелер, Ғылыми негіз.

Қажым Жұмалиев осы мақсатта түбегейлі,түйінді бірталай мәселені қамтыды. Әрине, «солақайлықтың қандайына да жол берілмесін» деген Қаулыдан кейін тіпті жандanып кеткен қайсыбір сыңаржақтық салқыны, көлеңкесі Конференцияның барысынан мейлінше байқалады. Жұмалиев пікірлеріне де сол таңба айқын, басым түскен тұс жоқ емес. Саяси тұғырларға мән көбірек берілді де, ағымдар, сарын, бағыттардың ғылыми қисындары қағаберіс қала берді.

Ежелгі **зар заман ағымы** ұғымына ұзақ жылдар мойын бұрмағандай көрінгенімен, ол әр атауда, әр күйде әдебиеттану ғылымының даму барысында көп сөз болды. Бірақ **ағым,** бағыт, сарын дегендер түбегейлі айғақталудан алыс болды.

Таптық әдебиет, әдебиеттегі тапшылық деп дүркіреп тұрған уақытта отаршылдык дәуір әдебиеті бар қалпымен тұтас алынып аталған «зар заман» атауынан безгеніміз рас, өйткені пәлесі көп еді...

[51] Әдеби мұра және оны зерттеу. А., 1961, 94 - бет.

Енді зар заман дәуір ме, ағым ба, бағыт па, сарын ба дейтін сұрақ төңірегіне ойысып көрелік. Басын ашып айтар жай: зар заман атауы осы ұғымдардың барлығына да анықтама болып келеді. М. Әуезовтің қолданысында зар заман - дәуір, зар заман - бағыт, зар заман - ағым, зар заман - әдебиет, зар заман - сарын.

Зар заман өкілдері кіретін әдебиеттің өзгеше сипаты болғанын, өзіндік беті болғанын қалай айтқанына қарамастан, ғалымдарымыз әр уақытта да айырып, ажыратып, анықтап айтып отарды. Кейінгі, сол зар заман әдебиеті дәуіріне кіретін әдебиетті бағалау, саралаудада ағым, бағыт, сарын сыпырылыстыра қолданылады. Ол өзі заңды да.

Енді сол қандай заңдылық, теориялық тұрғыдан қандай қисындарды негіз етуге тиіспіз дегендерге жүгініп көрейік. **Сарын** дегеніміз біздің әдебиетте қай ұғымда қолданылады; ағым ұғымының мәніне: **бағыт** қандай жағдайларға қатысты? Бұл атаулардың, ұғымдардың қолданыста бар екені, ондаған жылдардан бері әдебиеттің өзіндік бет-бағдар, көркемдік, идеялық ерекшеліктердің, сипаттарын бекіту, айғақтау мақсатында, мәнінде айтылып келе жатқаны даусыз. Байқап барласақ, үңіле қарастырсақ, бұлардың тек жалпы мәнде емес, өзіндік жалқы мәнде қолданылатынын, сонан барып қайсыбірі, кей тұста жалпының да жүгін көтерісуге ауысып отыратынын сезіну, тану қиын емес.

Ең әуелі - сарын. Сарынға дәстүрлі, көкейтесті мұраттар астар болады. Сарын - мазмұн, идея. Мәселен, қазақ әдебиетінің тарихында оның бар дәуіріне қатысты, үзілмеген, желілі дәстүрлі сарындар аз емес. Ұлт-азаттық, діни, діни-ағартушылық, адамгершілік, ұлтжандылық, т.б...

Сарын - идея, мақсат дегенімізді, әдеби түр емес, мазмұн, мән, астар-әуен, хал-күй, насихат, үгіт, қоғамның жайы, адамның күйі екенін Б. Кенжебаевтың Алтынсарин қазақ әдебиетіне орнықтырған жаңа мазмұн, мәнге орай айтылған мына пікір айғақтай түсетіндей. «Ыбырай, оны іле-шала шыққан Абай - қазақ халқының жаңа әдебиетіне яғни европалық стильдегі әдебиетке негіз салды, қазақ

халқы әдебиетінің тарихында жаңа сарын туғызды. Бұл сарын - жігерленіп, тіршілікке ұмтыл, өмірге төзімді бол, талапты іске кіріс, атаңның баласы болма, адамның баласы бол деп жырлаған еді. Бұл сарын замана ағымына қарай халықты өнер-білімге, мәдениетке шақыру, жаңалыққа бой ұрғызу, алдыңғы қатарлы елдердің мәдениет белесіне теңестіру, орыс, батыс елдерінің мәдениетіне жақындату,жетілдіру мақсатын көздеген еді. Бұл сарын біздің XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиетіміздің негізгі сарыны, басты бағыты болды».[52]

М. Әуезов сарын атауын мән-мазмұн, астар, идея мағынасында қолданады. Оған белгілі бір кезең сипат, әдеби көрініс деп қана емес, кең ұғыммен келеді. Бұқар жыраудың «Тілек» толғауын талдай отырып: бұл толғауды туғызған да жаңағы сарын. Келешек қандай күйлер әкеледі? Не сыбаға тартады? Зәлімнің тіліне еріп, ел аза ма? Алпыс басты ақ орда жатқа жем бола ма? Жер қайысқан қол келіп, ел саса ма? Тар құрсағын кеңейтіп, тас емшегін жібіткен аналар аңырап қала ма? Барлығы да келе жатқан кер заманда болуы мүмкін[53]. Сарынның бағыт мәніне ұласуы Әуезов талдауларында да кездесіп отырады. «Сол сұрақ, сол жұмбақ, жүз жыл бойында қазақтың есі кірген әдебиеті ылғи бір-ақ сарын, бір-ақ бағытпен өтеді. Ол бағыт - зар заман.[54]

Әуезов қолданысында сарын алуан түрлі қалпымен қалқып шыққан. Мұң, зар сарыны, әлеумет қамын сөйлеу, шарт сарыны, қайғылы, қаралы сарын, жоқтау сарыны, күй сарыны, әлеуметшілдік сарын, ойшылдық сарыны, дін сарыны, діншілдік сарыны, күдік, сыршылдық сарын, т.б.

Әуезов қолданысында ағым атауы да, сарын да, бағыт та, дәуір де, әдебиет те зар заман анықтамасымен қосақталып жүретінін айттық. Бірақ ғалым әрқайсысын аса бір дәлдікпен, ішкі түйсік-сезіммен тек өз орнында қолданып отырғанын байқамау мүмкін емес. Сапы

[32] Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. - Алматы: Жазушы, 1986, 159-бет.

[53] Әуезов М. Әдебиет тарихы. - Алматы: Ана тілі, 1991, 204-бет.

[54] Сонда, 201-бет.

аса бір дәлдікпен, ішкі түйсік-сезіммен тек өз орнында қолданып отырғанын байқамау мүмкін емес. Сапырылысып жатқандай көрінгенімен, әр сөздің мәні зор. Әр тұжырымның теориялық тұғыры бөлек. Сол қилы сарынды зар заман ағымының қанатының астына тұтас жиып: «Енді сол дәуірдегі зар заман ағымына кіретін кім?» - деп, мәселе қоюының өзі осы пікіріміздің айғағы.

Сарын ұғымы - бірде дәуірге де, әдеби әдіске де, бағытқа да бағынбайды, бірде ол әдеби ерекшелігі сараланған ағымның бір ерекшелігі, бір көрінісі. Сарын бағытта да, ағымда да міндетті түрде болады.Ол бірде тар, бірде өлшеусіз кең ұғым есебінде қабылдануға тиіс.

Ағым ұғымы жайлы тұжырым жасау да оңай емес. Біршама қарастырғанда бұл мәселеде көз жеткізгендей болған түйініміз: ағымда бірнеше сарын болады. Әдеби әдіс, тәсіл де бірнешеу.

Бағыт - біреу. Жалпы, аса таратылып, жіктелмегенімен, әр жылдардағы ойлар жиынтығы *(әдебиеттану ғылымындағы - Қ. М.)* сарынның не, бағыттың не, ағымның не екенін дәл ажыратып, тұжырымдауға негіз болады.

Әдебиеттегі сарын адамның, қоғамның талап-тілегі, мұң-мұқтажымен үндес ұғым. Жершілдік сарын, күрескерлік сарын, отаншылдық, азаттық, діни, т.б. Сарынның әлеуметтік-саяси қырлары көп болғанымен, ол - өз алдына бағыт емес, белгілі бір әдеби, саяси бағыттың идеялық күйі, ағымның көп қырының бірі. Ағым ұғымы көбіне әдебиеттің әлеуметтік,тарихи, саяси сипаттарын негіздеп, бөлектеп көрсететін әдеби түр, көркемдік ерекшелік-сипаттарға тұтас қарағанда қолданылады. Мәселен, әдебиеттегі діни сарын, діни ағым дегендердің мазмұнында ұқсастық болғанымен, мәні, көрінісі қилы-қилы; айырмашылықтар ажыратып жатар тұстары аз емес.

Тағы бір айта кетер жай, жалпы қазақ әдебиетіндегі бағыт, ағым атаулының ажыратылып айта бастауы XIX ғасырда жатқанымен, ғылыми негізде қарастырылуының өзі зар заман әдебиетін айғақтаумен бірге ғана басталған сияқты. Мұның өзі - айрықша қызық құбылыс. Жазба әдебиеттің

пайда болуымен тығыз байланысты ерекшелік. Ендеше, бағыт, ағымдардың айқындалып, әдеби өмірге енуінің шартының бірі - әдебиеттің жазба түрге көшуі. Зар заман - қазақ әдебиетінің «кезең асқан дәуірі». Ағым, бағыттар онымен бірге туды. Ендеше, зар заман ағымы - қазақ әдебиетіндегі бар ағым атаулының, бұрын-соңды байқалып, бекіген ағымының (түрі) басы. Әдебиеттің жаңа сипаты түрлі теориялық негіздермен ғана бекитінін есте ұстасақ, бұл пікіріміз негізсіз емес сияқты. Жаңа әдебиет, жазба әдебиет әдістен, түрден жаңа мақсаттан туды. Туды да сол ағым, бағыт, әдіс, бет құбылыстарын негіздеді, орнықтырды.

Әуезов зар заманды бағыт, ағым, сарын, тұтас дәуір есебіндс атағанда, әрқайсысына арнайы, бөлек тоқталды. Өз мәнін беріп айтатынының бір ұшы осы жайларда жатыр. Ғалымның зар заманды жазба әдебиетпен, соның мәнімен, өзгешелігімен негіздеуі кездейсоқтық емес.

Шығармаларындағы ортақ сарын, ортақ бағыт тұтас бір дәуірдің ақын-жырауларын бір ағымға зар заман ағымына қосты. Сарын мен ағым бір бағытқа - зар заман бағытына теліді. Бағыт пен ағым бір сарынға, бір күйге бөледі, зар заман сарынымен гөй-гөйлетті.

Көріп отырғанымыздай, бұл ұғымдар бір қарағанда - дара, бір қарағанда - біртұтас. Ара жігін ашып тастау мүмкін еместей көрінеді. Бірақ олардың ара жігі айқын. Сарынның бағыт, ағымсыз болуы, белгілі бір кезең қыспағына сыймай жатар тұстары бар. Ал ағым белгілі бір дәуірге, оның саяси ахуалына тәуелді. Бағыттың да әдеби ерекшеліктер жағынан (романтизм, реализм, т.б.) әр дәуірде болуы табиғи, ал ағым - кезеңдік құбылыс. Мәселен, діни ағартушылық ағым, т.б. Ал бір тиянаққа келу үшін жүгінер төрелік аз емес. Соның бірі осы сарын, бағыт, ағым атауларының тілдік ұғымдары жағынан келсек үшеуінің өзгешелігін байқау қиын емес. Мәнінен келіп қарастырсақ:

Бағыт - қандай? - сын есім.
Ағым - қандай? қалай? - сын есім, үстеу.
Сарын - не? - зат есім.

Бағыт, сарын бар тарихқа тән болса, ағым - белгілі бір кезеңнің саяси тұрпатынан келіп шыққан мазмұн, түр.

1. Бағыт - әдеби, әдіс-тәсілмен бекіген саяси бет.
2. Ағым - белгілі бір кезеңнің немесе тұтас дәуірдің саяси-әлеуметтік жағдайынан келіп туған, көркемдік, тақырыптық жақтан ерекшеленген әдеби құбылыс.
3. Сарын - дәстүрлі, көкейтесті мұраттарды алға тарту. Мазмұн. Мән. Идея.

Бұл үш ұғым бірімен-бірі бірлікте, біріне-бірі көп жағдайда тәуелді. Зар заман әдебиетінде бет, бағыт, ағым-сарын қосқабат өріліп, тұтас бір дәуірдің өзгеше сипаты түскен көркемсөз әлемі ретінде көрініс тапты.

Бағыт - әдіс, тәсіл, стиль, бет.
Сарын - идея.
Ағым - әдіс, идея, түр.

Әрине, мұндай жадағай құрғақ қисын, қиюластырудан бұл ұғымдардың мәні бітпейді. Сондықтан қайсыбір теориялық тұжырымдарға жүгініп көрейік.

Академик Зейнолла Қабдолов ағым, бағыт ұғымдарын жан-жақты негіздейді.

«Стиль - өнер ерекшелігі. Әр стиль - бір-ақ суреткердің өнеріне тән ерекшелік. Ал осындай өнер ерекшелігі бір емес, бір топ суреткерге тән болуы мүмкін бе? Әбден мүмкін. Әдеби ағымды дәл осы тұрғыдан пайымдау керек».[55]

Ендеше біздің әдебиетімізде бір дәуірдің бір топ суреткері ортақ ерекшелік, өзгешелігімен туғызған, жасаған зар заман ағымы болды, бар.

«...Әр жазушының әрбір жеке шығармасында болатын мазмұн мен пішіннің бірлігі бір емес, барлық шығармасына тұтас ауысқан тұста оның стилі танылады. Ал осындай мазмұн мен пішіннің бірлігі бір шығарма ғана емес немесе бір жазушының барлық шығармасы ғана емес, бір топ

[55] Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Қазақ университеті, 1992,324-бет.

жазушының бүкіл творчествосына тән болуы мүмкін бе? Әбден мүмкін. Әдеби ағымды дәл осы тұрғыдан тану керек. Бұл жазушының бірнеше шығармасы ғана емес, бір топ жазушының бір алуан шығармасында өзара ұқсас сипаттар, сыбайлас сырлар жатады. Мұндай сыр мен сипаттар әр жазушы өз шығармасына әншейін қолдан жасап, жапсыра салмайды. Мұндай өзара ұқсас сыр мен сипатты бір топ жазушының бір алуан шығармасына мезгілдің, олар өмір сүрген дәуірдің өзі дарытады»[56]. З. Қабдолов тұжырымдарында:

- әдеби ағым - идеялық-көркемдік бірлік;
- әрбір әдеби ағым - әр дәуірдегі идеологиялық күрестің әдебиеттегі көрінісі;
- әдеби ағым - тарихи категория: белгілі бір қоғамдық жүйенің белгілі кезеңдегі белгілі саяси-әлеуметтік сипатына сәйкес туады да, сонымен бірге дамып, бірге жоғалып отырады.

Жалпы, әлем әдебиеттану ғылымында күні бүгінге шейін **әдіс, бағыт, ағым** жөнінде қилы қисындардың қатар келе жатқанын есте ұстай отырып, бірде біртұтас қарастырылып қалып жүрген әдіс,ағым,бағыт ұғымдарының даралық сипаттарын қосып жіберуден сақ болғанымыз жөн. Әдіс, ағым жөнінде әлем әдебиеттануында түрлі пікір бар. Дау, талас та көп.

Әдіс - әдебиеттің жасалу мәні, тәсілі. Біздіңше, әдеби бет, бағыт ретінде әдіс, тәсіл дегенді қолданған жөн сияқты. Мәселен, социалистік реализм әдісі, романтизм, натурализм, т.б.

Ал қазақ әдебиетінің тарихында сөз жоқ, жалпы теорияға қатысты болғанымен, белгілі бір құбылыстардың өзіндік ерекшелік, сипат, атауы болуы заңды. Мәселен, зар заман ағымы - скорбизм. Басқа елдерде заманына сай, саяси жағдай, көркемдік талғамына сай қалыптасқан түрлі әдеби ағымдар сияқты, зар заман - қазақ тарихына, қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшелігіне байланысты туған

[56] Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Қазақ университеті, 1992, 324-бет.

құбылыс, ағым. Ағымға берген теоретиктердің анықтамасын тұтастай негіздейтін әдебиет.

Шортанбай, Мұрат, Дулат, Әбубәкір, Нарманбет шығармашылығы ерекшелігі - сол зар заман әдебиетінің ерекшелігі.

Ағым, әдіс, стиль төңірегіндегі айтыстарға академик З.Қабдолов мынандай төрелік айтады:

«Жоқ, әдісті ағыммен алмастыруға да, стильмен шатастыруға да болмайды. Неге десеңіз, - стиль мен ағын тарихи категориялар болса, әдіс олай емес, стиль мен ағым қайталанбайтын құбылыстар болса, әдіс - қайталанып отыратын құбылыс, стиль мен ағым құбылмалы нәрселер болса, әдіс - тұрақты нәрсе...»[57]

Түрлі қисындардан келіп шығатын ағым мәні қайсы десек, ол ұғымның бірнеше өзгешелігін стиль, әдіс, жанр, әлеуметтік мән, т.б. құрайтынын көреміз.

Профессор Рымғали Нұрғалиев ағым, бағыт мәселелерін қарастыруда оның аса көкейтесті теориялық мәселе екенін атап айтады: «Эстетика - әдеби әдіс, әдеби бағыт, ағым проблемаларына бойлауды талап етеді. Қазіргі әдебиеттану ғылымында әрі актуальды, әрі даулы теориялық мәселенің бірі - әдеби ағым және әдеби әдіс проблемасы».[38]

Осы проблемаларды белгілі бір дәуір әдебиетіне - зар заманға бұрсақ көп мәселе ол тұстан да қоздап шыға келеді. Ол әдебиет, әрине, белгілі бір дәрежеде бекіп, сараланған әдебиет. Осыдан отыз жылдай уақыт бұрын ғалым Ханғали Сүйіншәлиев сол әдебиет туған дәуірге, сол әдебиеттің жасалу жолдарына, әдіс-тәсіліне, бағыт-бағдарына салмақты да сабырлы сипаттама бергенін де атап өтуге тиіспіз. Ол баға жиырмасыншы жылдары, отызыншы, қырқыншы, елуінші жылдары берілген бағаларды ғылыми негізділік, дәл айырып, нақтылық, таза көркемдік талғам тұрғысынан толықтыра

[57] Қабдолов З. Сөз өнері. - Алматы: Қазак университеті, 1992, 342-бет.

[58] Нұрғалиев Р. Телағыс. - Алматы: Жазушы, 206-бет.

түскен, көп науқаншылықтың кезіндегі жадағайлықтан аулақ пікірлер еді. Бірақ, сол әдебиет ерекшелігін ағым, бағыт тұрғысынан бағдарлауда ғылыми бойлау, саралау тереңге тартқанымен, пікірлерде саясат табы жатыр[59].

Ғалымның әдебиеттану ғылымында романтизм сарынына телініп келген Шортанбай, Мұрат, Әбубәкір шығармаларының реалистік сипаттары жөнінде айтылған пікірлері - күні бүгін тереңдете талдап, негіздеуді қажет етіп жатқан тұс. Реализм, дәстүрлі реализм аясында батыл қарастырар шақ әлдеқашан туды. Сырт елдердің әдебиеттану ғылымындағы түрлі қисын, шарттылықтарды тұтасымен өзімізге жабыстырудың енді қажеті жоқ. Қазақ әдебиетінің тарихында жүз жылдық дәуірдің ар жақ - бер жағын қамтыған ерекше сипатты әдеби бағыт, бөлекше тұрпатты әдеби арна - **зар заман ағымы** болды. Ол - тұтас атасақ - зар заман әдебиеті. Айырып атасақ **- отаршылдық дәуір әдебиетіндегі зар заман ағымы.**Оның ғылыми тұрғыда бекуі XIX ғасырдың соңын ала басталып, күні бүгінге жалғасып келе жатыр.

Қазақ әдебиетінің тарихында Мұхтар Әуезов жүз жылдық дәуірді қамтиды деген **зар заман ағымы, зар заман бағыты, зар заман сарыны XX** ғасырдың өн бойында атауы орнықпағанымен мән, мазмұн, бет, түр жағынан қарастырылып, бөлініп, анықталып келеді.

Бұл әдебиеттің қилы атауы болды.Соңғы уақытта М.Мырзахметов тұтас отаршылдық дәуір әдебиеті деп атауды ұсынғанын айттық. Ілгерідегі қарастырулар, осы төңіректегі қайсыбір ізденістер бізге басқа қисындардың басым екенін байқатты.

Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу мәселесі бір жөнге келіп, сараланып та қалды. Ежелгі дәуір әдебиеті, Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет, XIX ғасыр әдебиеті, XX ғасырдың басындағы әдебиет, қазақ кеңес әдебиеті.

[39] Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері. - А: Қазақстан, 1967.

Соның өзінде әдебиет тарихын дәуірлеуді қай кезеңдерден бастаймыз деген мәселеде кезінде академик Әлкей Марғұлан «Әдебиетіміздің ескі тарихы жаңа аяқтанған бота секілді, жаңа ғана аяқталып келеді. Халық бір кездерде жасаған әдебиет үлгілерін тарих түкпірінен аршу керек»[60], - деп меңзеген біздің ерте замандағы көшпелі тайпалар (сақ, ғұн, үйсін) әдебиеті мәселесінің қазірде көкжиегі көтеріліп отыр.

Қытайдағы қазақ ғалымы Зейнолла Сәнік [61] сол дәуірлерден сақталып жеткен нақтылы, жазба әдеби мұраның аса молдығы жайлы дәлелді негіздерге сүйене отырып хабарлама жасады.

Әлі де қарастыра түсер кыруар шаруасы болғанымен, әдебиет тарихын дәуірлеу мәселесі қазіргі қалпында да біршама жүйеге келген, орныққан тұжырымдарды негіз етіп отырғанын да айту парыз.

Әдебиет тарихында қайсыбір дәуір бірнеше ғасырды қамтып, оның өзі іштей бірнеше дәуірлерге бөлінгені де бар. Мәселен, Ежелгі дәуір әдебиеті. Ал қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет - біртұтас әдебиет, негізінен жыраулар поэзиясы ретінде қарастырылды.

Ал ағым, бағыт, сарын - сол әдебиет, сол дәуірлердің - саяси беті, әдеби стилі, дәстүрлі арнасы, мұрат-мақсаты, жаңалық беті. Сол тұрғыдан келгенде олардың әзірге ашыла, айқындала, беки қоймаған тұсы көп. Қилы саяси науқандарда бекіттік дегенімізбен, әдебиеттің, тарихтың даму ақиқаты бағынбай, бекімей қалған арналар: ерекшелік, өзгешелік, сипаттар.

Тұтас бір дәуірдің хал-күйін өзгеше түр, өзіндік стиль, белгілі мақсат, бағыт, негізгі сарындармен әдебиетке түсіретін құбылыс - әдеби ағым. Сол тұрғыда Шортанбайдың, Дулаттың, Мұраттың, Нарманбеттің отаршылдық ойранына қарсылық, наразылық, мін, сын мәнінде туған;

[60] Жолдасбеков М. Асыл арналар. - Алматы: Жазушы, 1986, 325-бет.
[61] Сәнік З. Тарих тұнығы тереңде. «Жұлдыз», № 3, 1993.

халықтың касіретін өлеңге түсірген, саяси сұмдықтардың сипатын, діни қысым, қоныстан айыру, тұрмыс күйін аздыру, әкімшілік биліктен тайдыру, адамгершіліктен азу, т.б. жақтарын сан қырынан ашқан поэзиясы, түрі, тұрпаты, сарыны, мақсаты тоқайласып, бірігер тұсы - зар заман ағымының негізі. Бұл ағым - Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиеттің, жарты ғасырдан астам уақыттың, XIX ғасыр әдебиетінің тұтас бір арнасын, XX ғасыр басындағы әдебиеттің елеулі бөлігін қамтып жатқан ағым. Ондаған, жүздеген өкілінің әрқайсысы арнайы зерттеудің арқауы болып, сан қырымен көп сырымен ашылған сайын зар заман ағымы да айқындала, беки түсері даусыз.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы аса елеулі, саяси мән жағынан болсын, өлең өзгешелігі жағынан болсын айқын тұрған осы бір ағымның зар заман ағымы атауын орнықтырып, бекітіп, тұтас алып қарастыруға негіз де бар, әдеби мұра үлгілері де ұшан-теңіз.

Зар заманның айтулы ақыны Шортанбай Қанайұлының шығармашылық мұрасы - сол үлкен әдебиеттің (зар заман әдебиетінің) аса айқын үлгісі.

Қабылсаят Әбішев

ШОРТАНБАЙ ЖЫРАУДЫҢ ҚОЛТАҢБАСЫ

Семей облысы Қарқаралы уезі Әлтеке Сарым болысының белгілі адамы Өтеміс Тоқсарыдан тарайтын Тәңірқұл атасының ақсақалы Қыстаубай немересі Жаныбай баласы Жұман үйіне 1870 жылы күз айында досы Шортанбай Қанайұлы келіп қонады. Сол күні таң ата Жұманның әйелі босанып ұл туады. Жұманда ұл жоқ, шаңырақ иесі дүние есігін ашып, қуанышқа шаттанған ол Шортанбайға атын қойыңыз деп қолқа салады.

Шортекең Ибраһим деп атын қойған екен.

Шілдехана жасалып, Шортекеңе балаға дұға жазып беруді сұрайды.Шортекең жазған дұға,Жұманның үйінде Ибраһимнің

бесігіне байлауды тұрған. ейін ауылда әйел босана алмағанда, балалар ауырғанда осы дұғамен ұшықтайтын болған. «Кейде ат шаптырып алыс жерден ағайындар алғызушы еді», дейтін менің анам Шайза.

Дұға баладан - балаға өтіп, Ибраһим (Ыбырай - Ыбыш) үйінде, оның ұлы Мұсақанның колында 1993 жылға шейін сақталды. Менің шешем Шайза 1915 жылғы, осы Ибраһимнің туған қызы 2000 жылы дүниеден өтті.

Мұсақан елге белгілі шежіреші,әңгімешіл ақсақал еді.Смахан Бөкейханов, Әлкей Марғұлан, Ақжан Машановтармен аралас сыйластықта болды.Елге келген әңгіме іздеген адам Мұсақанға жолығатын. Әмен Әзиевтің бір кітабының кейіпкері және кітап Мұсақан әңгімесінің желісінде жазылған. Оны маған марқұм Әмен өзі айтты.

Мұсекең менің анамның туған анасы 1994 жыл дүниеден 93 жасында өтті.

Қараталда Зейнолла Кұдашбаев екеуміз 1993 жылдың қарашасында Мұсекеңе сәлем беріп қалдық. Нағашым келіні Айткүлге: «Әлгі дұғаны әкелші», - деп сұрап алды да, маған берді.«Енді сен сақта,қадірін білесің ғой,Ыбыштың ұрпағысың, Шортекеңнің дұғасы шаңырағымыздағы қасиетті зат еді", деді.

Мен дұғаны апып тұрып: «Е, көкезу сөзшеңдігіңіз Шортанбайдан ауысқан екен ғой», - деп қалжыңдап қабылдап алдым. Содан бұл дұға менде.

Марқұм Ақселеу Сланұлы екеуміз 1994 жылы Жоғарғы кеңестің депутаты болып жүргенімде, Әдебиет өнер институтындағы қолжазба қорына арнайы апарып белгілі көне жазу танушы Мақсұт Шапиғовқа оқыттық. Ол кісі. «Ескі қадиммен жазылған, классикалық дұға», - деді. Қолжазба қорына тапсырмайсың ба деп Ақаң қолқа салды, көнбедім. Мұхтар Әуезов музей үйіне Тұрсын Жұртбаевқа 1996 жылы әдемі жасалған ксерокопиясын түсінік жазып бердім. Кәмел Жүністегі ағамыз ұрпақтан-ұрпаққа жеткен Шортанбай жыраудың қолтаңбасын кітапқа кіргізсін деп көшірмесін беріп отырмын.

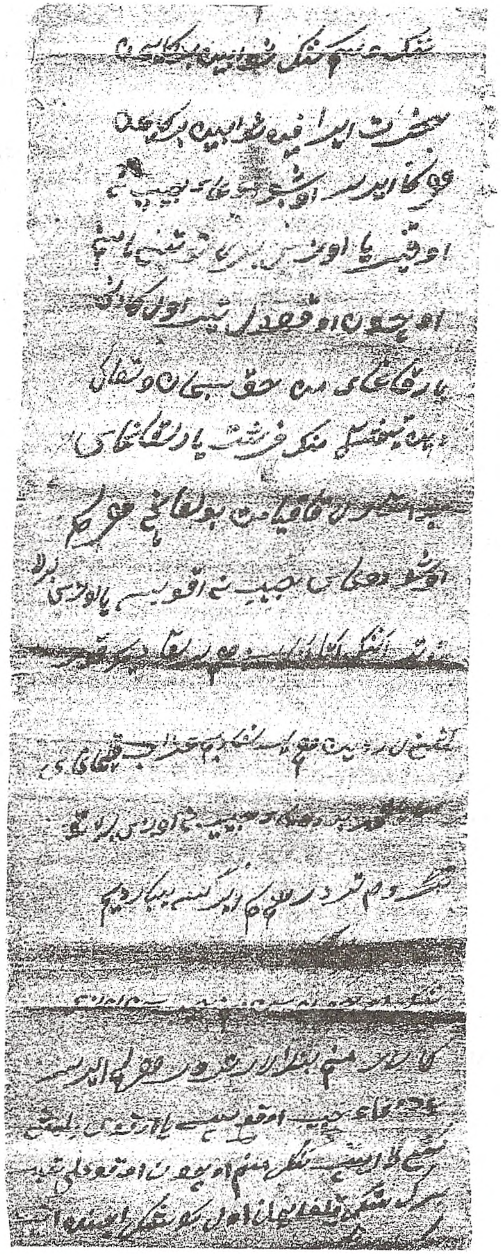

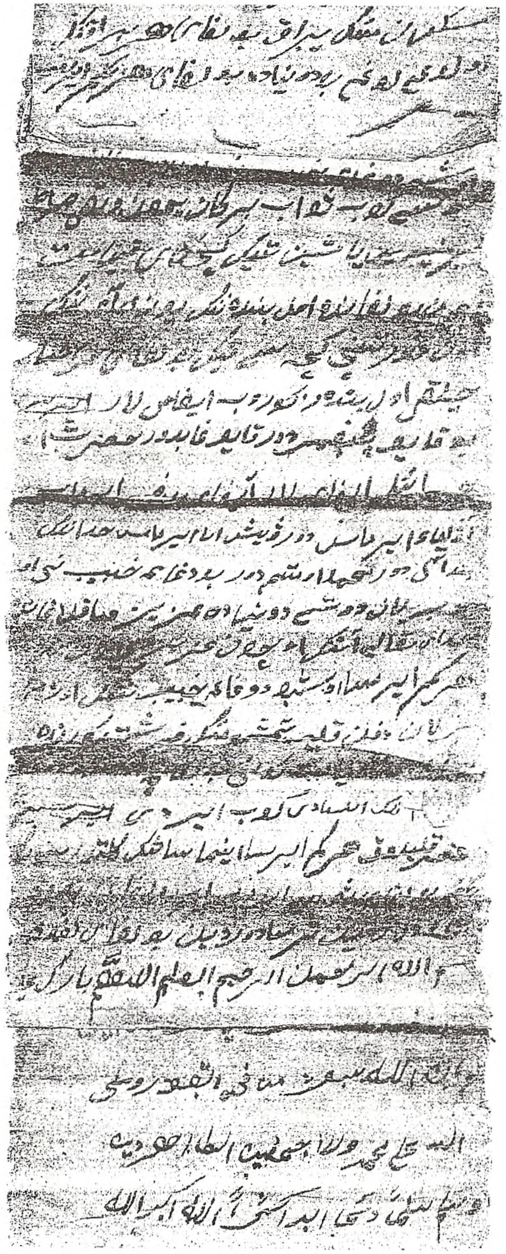

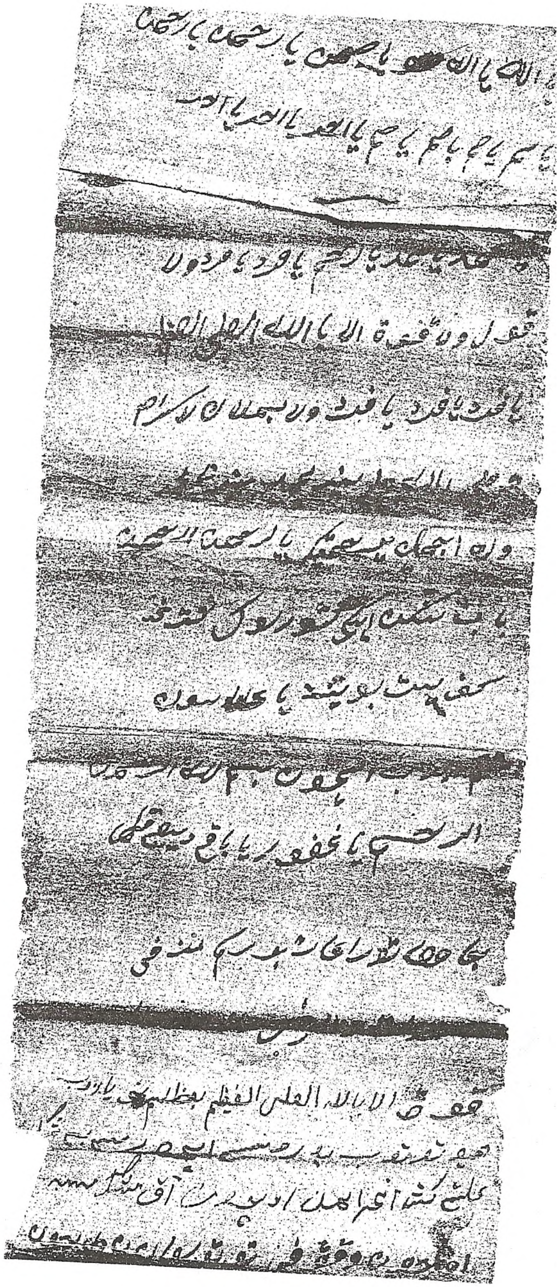

يا رحمن يا رحيم

لا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم

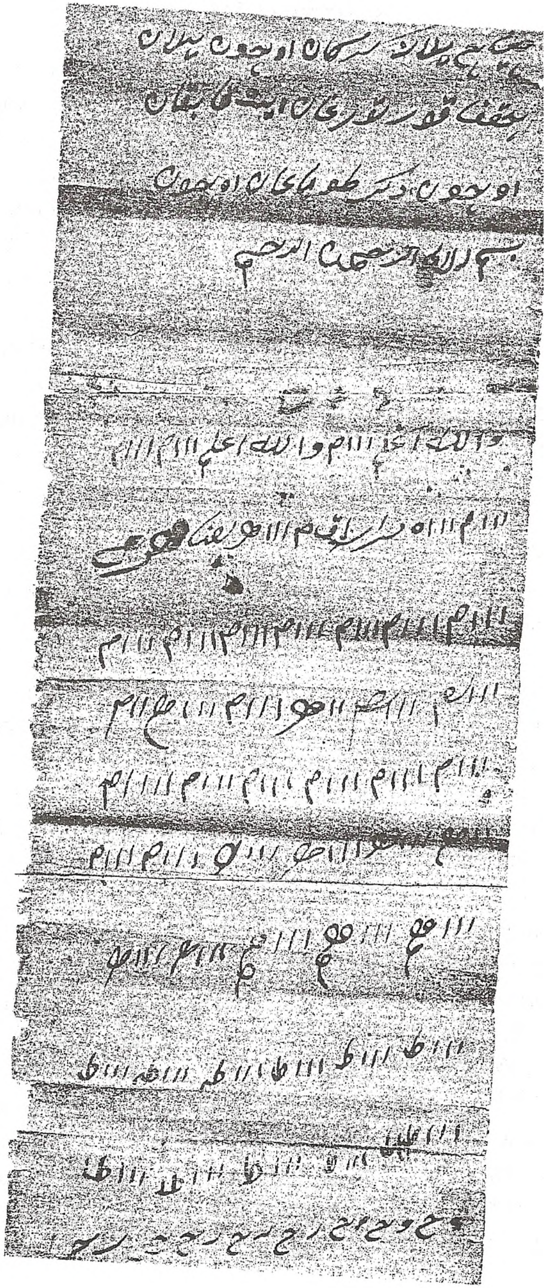

بسم الله الرحمن الرحيم

ТҮСІНІКТЕМЕ

Шортанбай ақынның бұл томдығы 1993 жылы проф. Т. Кәкішев басшылығымен «Айқап» баспасы жарыққа шығарған кітапша негізінде дайындалып, жаңадан жинастырылған біраз шығармалармен толықтырылды. 1906 жылғы Қазан нұсқасы, әсіресе «Жұлдыз» журналы басылымы *(№ 3, 1991, № 12, 1992)*, «Бес ғасыр жырлайды», т.б. жинақтарына енген туындылар.

ҚР ҰҒА Қолжазба қоры материалы салыстырыла қаралды. Анарбек, Қази, Әбдіқұл, Жүніс (әкесі), Ескей ақсақалдардан жазып алып, бұл томдықты тірнектеп құрастырған жазушы Кәмел Жүністегі еңбегін ерекше атауымыз керек («Қаракесек» дастаны, «Жиырма бес» әні, Асан Бұғымен айтысы, халқымен арыздасу сөздеріне толықтыру жаңалықтары, т.б.).

Оқушыларға ауызша тараған нұсқаларда түрлі ораммен қайталаулар, кейде тіпті Дулат жырау сарынымен тікелей жымдасып кетер тұстар кездесетінін ескерте отырып, біз әзірше өзімізге жеткен қалпын сақтауға тырыстық. Мұрағат қорларындағы әр түрлі нұсқалар бойынша жазылған әр кезең мақалаларындағы жыр үзінділері де негізінен сол күйінде берілді.

Бірқатары әр кездерде жарияланған көрнекті ғалым-зерттеушілеріміз, қаламгерлеріміз С. Қирабаев *(«ХК», № 122, 123, 1993)*, Т. Кәкішев *(«ҚӘ», 1 тамыз, 1993)*, М. Мағауин *(13 томдық шығ. жин. 8, 10- томдары)*, М. Жармұхамедұлы, А. Сатаев *(«ҚӘ», 1 тамыз, 1980)*, І. Жақанов *(«Заман», 14 қыркүйек, 1994)*, К. Жүністегі *(«Заман», 5 маусым, 1993)*, Ж. Қашқынов *(«ОҚ», 23 тамыз, 2000)* мақалалары, Қ. Мәдібай зерттеуі *(«Зар заман ағымы» кітабынан, 1997)* бірін-бірі толықтырып, үстемелеп, Шортанбай ақындығын, тағылым-сабағын жете танып-білуге жолашар болар деген сенімдеміз.

Ең бастысы-ұлы ақын мұрасын толық нұсқасында тұңғыш рет жұртшылыққа жеткізе алғанымызға шүкіршілік дейміз.

Баспадан

МАЗМҰНЫ

Шортанбай жырау шежіресі..........2
Жүністегі К. Ғұмырнама..........5
Мағауин М. Шортанбайдың зар заманы..........16

Бірінші бөлім. ЗАМАН-АЙ

Зар заман..........29
Қондыгерге хат..........31
Қай заман?..........31
Арқадан дәурен..........32
Асылық..........33
Билік кетті басыңнан..........34
Шабынан шошқа түрткен соң..........35
Есер құл..........36
Ақ таяғын ат қылып..........37
«Байлар сәнге мінеді...»..........38
Заманың кетті баяғы..........39
Алдаушы жалған..........40
Шіл боғындай тозбайық..........42
Бұл заман адамы..........43
Бала зары..........44
Бай - панада, көп - сая..........45
Не керек?..........46
Өкінсең жоқ келері..........48
Көбеймейді батасыз..........49
«Қасақана мал бітер...»..........49
Атасы топқа кірмеген..........50
Ер басына күн туса..........51
Иман - жанның жарығы..........51
Ит жерімес арамнан..........52
«Қой, әй десең...»..........52
Нәсіп..........53
«Ерден қайыр кетпесе...»..........53
Сексен сырлы..........54
Сөз соңы..........54
Насихат сөздер..........55
Көз көрген қазақ батыры..........79

Келер заман сипаты.. 80
«Заман да заман, замана...».. 81
«Түсі сары, көзі көк...»... 82
«Биік таудың ойнайды...»..83
«Дін жолынан айнымас...»... 83
«Мініп көрер күші жоқ...»... 84
Капалық.. 84
Жаман мен жақсы...85
Қожа, молда...87
Ақжолтай батыр... 88
Қаракесек.. 105
Шортанбай мен Орынбай ақын айтысы.................................... 113
Шортанбай мен Асан бұғы айтысы...117
Шортанбай мен Шөже айтысынан... 121
«Жиырма бес» әні... 122
Шортанбай айтқан екен..123
Шортанбайдың жаңа зары..126
Бәйіттер...132
Жыр насихат... 149
Шортанбайдың нақыл сөздері... 152

Екінші бөлім. Шортанбай тағылымы

Серік Қирабаев. Суреткер ақын..155
Тұрсынбек Кәкішев. «Алақандай бет қағаз, табынарсың мандатқа...»...167
Мұхтар Мағауин. Шортанбай.. 177
Мұхтар Мағауин. Зар заман сарындары.....................................179
Мұхамедрахым Жармұхамедұлы. Шортанбай Қанайұлы 180
Амантай Сатаев. Ақсу-Аюлы өңірінде....................................... 204
Кәмел Жүністегі. Шортанбай және Абай.................................. 210
Ілия Жақанов. Шортанбайдың «Жиырма бес» әні...................220
ЖеңісҚашқынов. Жыр сүлейі..222
Қанипаш Мәдібай. Зар заман әдебиеті....................................... 230
Қабылсаят Әбішев. Шортанбай жыраудың қолтаңбасы.. 278
Түсініктеме.. 283

Шортанбай Қанайұлы

ҚАЙ ЗАМАН?

Жыр-толғаулар, айтыстар, сын-зерттеу, мақалалар

Редакторы Әсем Төлекова
Техникалық редакторы Раушан Тұрлынова
Көркемдеуші редактор Жеңіс Қазанқапов
Корректоры Гүлден Оспанова
Компьютерде беттеген Ақерке Сқақова

Басуға 25.02.11. қол қойылды.
Пішімі 84х108 $^{1}/_{32}$Қағазы офсеттік.
Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 15,12
Тапсырыс №30 Таралымы 5000 дана.

«Фолиант» баспасы.
010000, Астана қаласы, Ш. Айманов көшесі, 13

«Фолиант» баспасының баспаханасында басылды

ISBN 978-601-292-296-7
9 786012 922967

FOLIANT